

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КАЩУК Денис Анатолійович

УДК 347.66

**ДИСЕРТАЦІЯ
УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. А. Кащук

Наукова керівниця:
ГРИНЬКО Світлана Дмитрівна
докторка юридичних наук,
професорка,
Заслужена юристка України

АНОТАЦІЯ

Кашук Д. А. Усунення від права на спадкування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2025.

Дисертація присвячена визначенню особливостей усунення від права на спадкування, а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання відносин щодо усунення від права на спадкування.

Наголошено, що спадкове право – це підгалузь цивільного права, що є сукупністю встановлених державою правових норм приватно-правового характеру, які регулюють суспільні відносини щодо переходу майна померлого (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва за умов дотримання вимог, визначених законодавством або волею спадкодавця.

Підкреслено, що спадкування – це процес здійснення універсального наступництва, тобто переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), який супроводжується правозастосувальною діяльністю суду та органів нотаріату, спрямованою на встановлення неухильного дотримання спадкоємцями всіх умов здійснення спадкування. Право спадкування включає право спадкодавця розпорядитися своїм майном та право осіб, які закликаються до успадкування за заповітом або за законом, на отримання спадкового майна. Спадкування передбачає, серед іншого, накладання вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин як умови отримати у майбутньому можливість виступати в якості спадкоємця. Паралельно з вимогами здійснення спадкування цей процес передбачає і унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців.

Усунення спадкоємця від права на спадкування може мати місце і при спадкуванні за заповітом, і за законом. Потенційний спадкоємець може бути усунутий від права на спадкування через пряму вказівку спадкодавця у складеному заповіті (як із зазначенням причин цього, так і без). У контексті питання усунення від права на спадщину необхідно вести мову про “негідного” спадкоємця та про спадкоємця який неухильно дотримувався вимог законодавства в частині вимог, які стосуються особистої поведінки у частині майнових та немайнових відносин, що пов’язують його зі спадкодавцем або іншими спадкоємцями.

Зазначено, що спадкові правовідносини – це особливий різновид цивільно-правових відносин посмертного правонаступництва у майнових відносинах та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов’язаний з прижиттєвою волею спадкодавця та обумовлений окремими інститутами сімейного права, що носить комплексний матеріально-процедурний характер, визначений участю нотаріальних органів та інших учасників публічно-правових відносин наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

При цьому суб’єктивне право на спадкування у спадкових правовідносинах виступає як ключова гарантія правонаступності у цивільному праві, що забезпечує юридичну визначеність у питаннях розподілу спадщини між спадкодавцями з врахуванням волі спадкодавця та дотриманням вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин з одночасним унормуванням випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців, яке виникає у день відкриття спадщини та може здійснюватися в межах строку прийняття спадщини на умовах визначених цивільним законодавством.

Правова конструкція усунення від права на спадкування виступає як матеріально-правова гарантія забезпечення суб’єктивного права на спадкування фізичних осіб-спадкоємців і полягає у створенні законодавчо визнаних умов віднесення особи до числа «негідних» спадкоємців у зв’язку з порушенням нею вимог до поведінки, що є умовою спадкування, і які втратили пасивну спадкову

правосуб'єктність (абсолютні підстави усунення від права на спадкування) або які не втрачають статусу спадкоємців, проте можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (відносні підстави усунення від права на спадкування).

Підстави усунення від права на спадкування можна класифікувати на такі групи: усунення від права на спадкування осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців (це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом); усунення від права на спадкування осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині; усунення від права на спадкування осіб, які вчинили правопорушення, що відносяться до сфери сімейного права (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані); усунення від права на спадкування осіб, які за рішенням суду можуть бути усунені від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вони ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Підкреслено, що цивільно-правова відповідальність у формі усунення від права на спадкування володіє всіма ознаками позадоговірної відповідальності, однак вона має особливе забарвлення. У тому числі, це зумовлено тією обставиною, що підставою усунення від права на спадкування є цивільне правопорушення, яке пов'язано з кримінальним правопорушенням або вчиненням правопорушення у сімейно-правовій сфері. Юридична відповідальність у формі усунення від права на спадкування є різновидом цивільно-правової, зокрема деліктної відповідальності, тому володіє всіма їй

характерними ознаками: підставою виникнення є правопорушення, вчинене «негідним» спадкоємцем, пов'язане із завданням шкоди (життю, здоров'ю, особистій недоторканості, особистій свободі), тобто, викликана порушеннями особистих немайнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага; умовами її виникнення є завдання шкоди, протиправна поведінка завдавача шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою, вина «негідного» спадкоємця; є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування, деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елементу суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента, наприклад, у випадку недійсності шлюбу про яку не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер); вона носить матеріально-правовий (економічний) характер, тобто, неможливість приймати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин; до моменту завдання шкоди потерпілий і «негідний» спадкоємець не знаходились у договірних цивільних правовідносинах; це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного (через порушення ним заборон та втілюється у формі усунення від права на спадкування); виникають при порушенні абсолютного права потерпілого – спадкодавця; ці відносини регулюються імперативними нормами; заходами відповідальності є усунення від права на спадкування; вона носить додатковий (субсидіарний характер) до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи, або за не виконання аліментних обов'язків відповідно до вимог сімейного права).

Наголошено, що усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (деліктами, у формі протиправних діянь кримінально-правового характеру або невиконанням позитивних сімейно-

правових обов'язків), серед яких: обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми, порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу.

Усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що, за своєю правовою природою, є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, яка вчинила правопорушення, яке має наслідком таке усунення).

Аналіз цивільного законодавства інших держав у частині підстав усунення від спадкування демонструє прагнення законодавця в різних державах встановити правила про «негідних» спадкоємців, підстави та порядок позбавлення їх права успадковувати. Зазначені норми об'єднує неможливість успадковувати певними особами після смерті спадкодавця у імперативно передбачених випадках.

Наголошено, що усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину «негідних» спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особу було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 (Умисне вбивство). При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення.

Водночас, на доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, який характеризується подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України.

Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання того, чи охоплюється застосування підстави усунення від права на спадкування, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (привілейовані склади кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій, спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія).

На особливу увагу також має заслуговувати така форма протиправної поведінки спадкоємців, як тривале та безпідставне неповідомлення про факт смерті спадкодавця, що на практиці зустрічається у випадках шахрайства для отримання певних соціальних виплат та пільг, які за життя належали спадкоємцю. Вважаємо, що подібна підстава може розглядатися як окрема причина усунення від спадкування.

Наголошено, що принцип свободи заповіту – це принцип цивільного права, згідно з яким кожна фізична особа має право розпоряджатися своїм майном на випадок смерті на свій розсуд, за умови дотримання вимог закону. Підстава визначена у ч. 2 ст. 1224 ЦК України передбачає особливу форму порушення принципу свободи заповіту та принципу забезпечення його таємниці (щодо внесення змін або скасування попереднього заповіту).

Фактично, у цій статті закріплено наступні самостійні форми протиправного обмеження свободи складання заповіту: перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт; перешкоджання спадкодавцеві внести до нього зміни та перешкоджання спадкодавцеві скасувати попередній заповіт. Водночас, виглядає виправданим та доцільним доповнення зазначеного переліку такою формою, як розголошення змісту заповіту, що потягнуло за собою настання негативних наслідків для спадкодавця або інших спадкоємців.

Запропоновано доповнити положення ч. 2 ст. 1224 ЦК України ще однією підставою до усунення від права на спадкування, сформулювавши її наступним чином: *«... або примусила спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення її долі у спадщині»*.

Цивільне законодавство передбачає у ч. 3 та ч. 5 ст. 1224 ЦК України особливі підстави застосування усунення від спадкування, пов'язані з фактом втрати сімейно-правового зв'язку між батьком (матір'ю) та дитиною через застосування механізму позбавлення батьківських прав, фактом ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом та фактом ухиляння від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Вказані підстави усунення від спадкування можна об'єднати у групу підстав усунення від права на спадкування у зв'язку з невиконанням саме сімейно-правових та аліментних зобов'язань. Сімейно-правові зобов'язання, пов'язані з особистими немайновими правовідносинами сімейно-правового характеру, обумовлені вимогами законодавства щодо здійснення догляду, взаємної підтримки, виховного впливу та аліментних зобов'язань, що обумовлені вимогами надання матеріального забезпечення тим членам сім'ї, які її потребують відповідно до законодавчо встановлених приписів.

Поняття «ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» носить ширший характер, ніж, наприклад, поширене у праві «ухилення від сплати аліментів», а тому ми можемо запропонувати доповнити текст абзацу другої частини 3 ст. 1224 ЦК України словами «...у тому числі, злісно ухилялися від виконання аліментних зобов'язань...» та викласти її у

наступній редакції: «З. Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, у тому числі, як злісно, так і одноразово ухилялися від виконання аліментних зобов'язань, якщо ця обставина встановлена судом.

Фіктивні шлюби, у зазначених випадках, необхідно розглядати як різновид шахрайських дій, що повинні передбачати відповідальність, у тому числі й у формі позбавлення права на спадкування. Відповідно, шлюб визнаний недійсним на підставі його фіктивності після смерті одного з подружжя, є перешкодою до визнання право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу з боку іншого. Варто наголосити, що у період війни правозастосовна сфера зіштовхнулася з новими формами фіктивності шлюбу, пов'язаними з бажанням отримати підставу уникнення призову за мобілізацією з боку військовозобов'язаних осіб, виїзду за кордон або отримання громадянства України. Складність у цій категорії справ полягає у необхідності доказування факту відсутності наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

У контексті російсько-української війни також заслуговує на оцінку можливість усунення від спадкування осіб, які були засуджені за державну зраду або колабораційну діяльність.

Ефективна протидія колабораційній діяльності можлива лише за умови усунення (нейтралізації, зниження рівня впливу) детермінантів колабораційної діяльності. Це дозволяє запропонувати нормативно-правове закріплення норми, відповідно до якої щодо осіб засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору», положення ст. 1224 ЦК України можуть бути застосовані у частині усунення від права на спадкування щодо спадкового майна, яке знаходиться на території України. Зазначена норма може бути Приміткою до ст. 1224 ЦК України).

Ключові слова: спадкування за законом, спадкування за заповітом, правовідносини, спадкодавець, спадкоємець, подружжя, держава, право на

спадкування, усунення від права на спадкування, об'єкти спадкування, цивільно-правова відповідальність, обов'язкова частка у спадщині, спадковий договір, шлюб, спадкове майно.

SUMMARY

Kashchuk D. A. Removal from the right to inheritance. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Law (Specialty 081 – Law). – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2025.

The dissertation is devoted to identifying the specific features of disinheritance and developing theoretical and scientific proposals for addressing problematic issues in the legal regulation of relations concerning disinheritance.

Emphasis is placed on the fact that inheritance law is a sub-branch of civil law, comprising a set of state-established private-law norms that regulate social relations concerning the transfer of a deceased person's (testator's) property to other persons (heirs) by means of universal succession, provided that the requirements established by legislation or the testator's will are fulfilled. It is underlined that inheritance is the process of exercising universal succession, that is, the transfer of rights and obligations (the estate) from a deceased natural person (testator) to other individuals (heirs), accompanied by the law-enforcement activities of courts and notarial bodies aimed at ensuring strict compliance by the heirs with all legal conditions of inheritance. The right to inheritance includes the testator's right to dispose of their property and the right of persons called to inherit under a will or by law to receive inherited property. Inheritance implies, among other things, imposing legal behavioral requirements on participants in inheritance relations as a prerequisite for acquiring the right to act as an heir in the future. Alongside the requirements of inheritance, this process also involves the regulation of cases of exclusion from the right to inherit due to certain reasons that render heirs "unworthy."

An heir may be excluded from the right to inherit both under a will and by law. A potential heir may be removed from the right to inherit through a direct indication by the testator in the drafted will (with or without the specification of reasons). In the context of the exclusion from the right to inherit, it is necessary to distinguish between an "unworthy" heir and an heir who strictly adhered to the legal requirements concerning personal conduct, especially in matters of property and non-property relations that connect them to the testator or other heirs. It is noted that inheritance relations represent a special type of civil-law relationship concerning posthumous succession in property relations and the exercise of certain posthumous rights of the testator. These are linked to the testator's lifetime will and are influenced by certain institutions of family law, forming a complex material and procedural legal structure defined by the involvement of notarial bodies and other public-law participants empowered to perform notarial acts.

In this context, the subjective right to inheritance within inheritance legal relations acts as a key guarantee of legal succession in civil law, ensuring legal certainty in the distribution of the estate among heirs, taking into account the will of the testator and the lawful behavior of the participants in inheritance relations. At the same time, it includes the regulation of cases of exclusion from inheritance rights of "unworthy" heirs for certain reasons. This right arises on the day the inheritance is opened and may be exercised within the time frame for accepting the inheritance under the conditions defined by civil legislation.

The legal construction of exclusion from the right to inheritance functions as a substantive guarantee for protecting the subjective inheritance rights of natural persons (heirs). It is based on legislatively established conditions for recognizing a person as an "unworthy" heir due to violations of behavior that are prerequisites for inheritance. Such individuals either lose passive inheritance legal capacity (absolute grounds for exclusion) or retain their status as heirs but may be excluded from inheritance upon the claim of interested parties (relative grounds for exclusion).

The grounds for exclusion from inheritance rights can be classified into the following groups: exclusion of persons who intentionally deprived the testator or any potential heirs of life, or attempted to do so (excluding those whom the testator

knowingly still appointed as heirs in a will despite such acts); exclusion of persons who intentionally obstructed the testator from making, amending, or revoking a will, thereby securing or increasing inheritance rights for themselves or others; exclusion of persons who committed offenses within the scope of family law (e.g., improper exercise of parental rights leading to deprivation of such rights; evasion of the duty to support the testator; invalidity of marriage; evasion of providing assistance to the testator who, due to old age, serious illness, or disability, was in a helpless state); and exclusion of individuals who, by a court decision, may be removed from inheritance under the law if it is established that they failed to provide assistance to the testator who was in a helpless state due to old age, serious illness, or disability.

It is emphasized that civil liability in the form of exclusion from the right to inheritance possesses all the characteristics of non-contractual liability, though with certain specific features. This is partly due to the fact that the grounds for exclusion from inheritance are civil offenses linked either to criminal offenses or to misconduct within the sphere of family law. Legal liability in the form of exclusion from the right to inheritance is a type of civil, specifically tortious, liability and thus includes all its inherent elements: the basis for its emergence is a wrongful act committed by an unworthy heir, involving harm (to life, health, personal inviolability, or freedom), that constitutes a violation of personal non-property duties or an encroachment on personal non-property rights.

The conditions for such liability include the infliction of harm, unlawful conduct by the person causing the harm, a causal link between the harm and the unlawful behavior, and the fault of the unworthy heir. This liability arises from the commission of delicts for which culpability (fault) is a necessary element of the subjective side of the offense (if fault is absent, for example, in the case of an invalid marriage unknown to the surviving spouse, the court may recognize the inheritance right of the deceased spouse's survivor).

This liability is material in nature, meaning it has an economic dimension—namely, the inability to participate in the redistribution of property (the inheritance estate) that the person might otherwise have claimed. Before the occurrence of the harm, the victim and the unworthy heir were not in a contractual civil relationship.

This form of liability imposes a new legal obligation on the offender, replacing the unfulfilled duties due to their violation of prohibitions, and is expressed in the form of exclusion from inheritance rights.

It arises from the violation of the absolute rights of the decedent and is governed by mandatory (imperative) legal norms. The main measure of liability is the exclusion from inheritance rights. This form of liability is also subsidiary in nature, complementing other types of legal responsibility (such as criminal liability for the taking of a life or failure to fulfill alimony obligations under family law).

It is stressed that exclusion from inheritance rights is unequivocally a form of civil liability, serving as a sanction for failure to perform positive legal obligations prescribed by Ukrainian civil, family, or criminal legislation. This form of liability is associated with breaches (delicts in the form of criminal acts or non-performance of positive family law duties), including: personal non-property duties related to the protection of the right to life and health; obligations derived from the necessity to ensure the testator's freedom of testament; alimony-related duties as defined by family law; and obligations arising from parent-child relationships or violations of legal requirements regarding the validity of marriage.

Exclusion from the right to inheritance is a unique form of civil liability that, by its legal nature, resembles certain types of sanctions and penalties found in civil, criminal, and administrative law. This measure has a subsidiary character—it constitutes an additional burden imposed on a person who has committed an offense resulting in such exclusion.

An analysis of civil legislation in other countries regarding the grounds for exclusion from inheritance shows a consistent legislative intent to define rules concerning unworthy heirs, including the grounds and procedures for depriving them of the right to inherit. These legal norms are unified by the imperative prohibition against certain individuals inheriting after the death of the decedent under clearly defined circumstances.

It is emphasized that exclusion from the right to inheritance in the case of intentional killing of the decedent or any potential heir, or an attempt to do so, entails disinheritance of the unworthy heir. The material legal basis for such exclusion is the

presence of a criminal offense involving intentional homicide or attempted homicide. The procedural legal basis is a guilty verdict issued in a criminal proceeding, which has entered into legal force and by which the individual was found guilty of committing a crime under Article 115 of the Criminal Code of Ukraine (Intentional Murder). In this context, the motive and purpose of the crime are irrelevant for the purpose of exclusion from inheritance, even though they may influence the legal classification of the offense under criminal law.

At the doctrinal level, there remains an unresolved issue concerning the application of the ground defined in Part 1 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine in cases involving an offense under Part 2 of Article 121 of the Criminal Code of Ukraine, which involves dual culpability—intent to cause grievous bodily harm and negligence regarding the consequence (the victim's death). This differentiates such offenses from those described under Article 115 of the Criminal Code of Ukraine.

Additionally, civil law theory must provide a final resolution on whether the application of the exclusion ground defined in Part 1 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine extends to cases involving crimes under Article 116 (Intentional Homicide Committed in a State of Strong Emotional Disturbance) and Article 118 (Intentional Homicide Committed in Excess of Necessary Defense or Measures for Detaining an Offender) of the Criminal Code of Ukraine. These are privileged offenses—criminal acts involving mitigating circumstances that significantly reduce their social danger and punishment severity. Also requiring consideration are cases involving murder or attempted murder committed by legally incapacitated individuals, or acts carried out to satisfy the victim's request to end their life (euthanasia).

Special attention should also be given to such a form of unlawful behavior by heirs as the prolonged and unjustified concealment of the decedent's death, which in practice is often encountered in cases of fraud aimed at receiving certain social benefits and privileges that were available to the decedent during their lifetime. It is proposed that this type of conduct be recognized as an independent ground for exclusion from inheritance.

It is emphasized that the principle of testamentary freedom is a principle of civil law under which every natural person has the right to dispose of their property upon death at their discretion, provided legal requirements are met. The ground set out in Part 2 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine reflects a special form of violation of the principle of testamentary freedom and the principle of testamentary secrecy (particularly regarding making amendments or revoking a previous will). In essence, this provision establishes several independent forms of unlawful restriction on testamentary freedom: preventing the testator from drafting a will, making changes to it, or revoking a previous will. At the same time, it appears both justified and expedient to supplement this list with an additional form of misconduct—namely, disclosure of the contents of a will that results in adverse consequences for the testator or other heirs.

It is proposed to amend Part 2 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine by adding another ground for exclusion from inheritance, worded as follows: “...or coerced the testator into excluding other individuals from the will or reducing their share of the inheritance.”

The civil legislation in Parts 3 and 5 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine also provides for specific grounds for exclusion from inheritance related to the loss of legal familial ties between a parent and child due to the deprivation of parental rights, the failure to fulfill the duty of providing maintenance to the decedent (if such a fact has been established by a court), and the failure to assist the decedent, who, due to old age, serious illness, or disability, was in a helpless state.

These grounds for exclusion from inheritance can be grouped under the category of exclusion due to failure to fulfill family law and maintenance (alimentary) obligations. Family law obligations relate to personal non-property relationships of a familial nature and are based on legislative requirements concerning care, mutual support, and educational influence. Alimentary obligations stem from the legal requirement to provide material support to family members in need, in accordance with statutory provisions.

The concept of "evasion of the duty to maintain the testator" is broader in scope than, for example, the commonly used legal term "evasion of alimony

payments." Therefore, it is proposed to amend the second paragraph of Part 3 of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine by adding the words: "...including malicious evasion of maintenance obligations..." and to restate it as follows: "3. ... Parents (adoptive parents) and adult children (adopted children), as well as other individuals who evaded the duty to maintain the testator, including both malicious and single-instance evasion of maintenance (alimentary) obligations, if such circumstances have been established by a court, shall not have the right to inherit under the law."

Fictitious marriages in the abovementioned cases should be regarded as a form of fraudulent conduct, which should entail liability, including in the form of exclusion from inheritance rights. Accordingly, a marriage recognized as invalid on the grounds of its fictitious nature after the death of one of the spouses constitutes an obstacle to recognizing the inheritance rights of the surviving party to the deceased spouse's share in jointly acquired property. It is worth noting that during the wartime period, law enforcement practice has encountered new forms of fictitious marriages motivated by an intention to evade military conscription, gain permission to travel abroad, or acquire Ukrainian citizenship. The complexity of this category of cases lies in the need to prove the absence of the genuine intent to create a family and acquire the rights and duties of spouses.

In the context of the ongoing Russo-Ukrainian war, consideration should also be given to the possibility of excluding from inheritance those persons convicted of high treason or collaboration.

Effective counteraction to collaboration is only possible through the elimination (neutralization or reduction) of the determinants of collaboration. This justifies the proposal to establish a legal norm stipulating that, in relation to persons convicted of crimes under Articles 111-1 ("Collaboration Activities") and 111-2 ("Aiding the Aggressor State") of the Criminal Code of Ukraine, the provisions of Article 1224 of the Civil Code of Ukraine may be applied to exclude them from the right to inherit property located within the territory of Ukraine. This provision may be introduced as a note (annotation) to Article 1224 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: inheritance by law, inheritance by will, legal relations, testator, heir, married couple, the state, right to inheritance, disinheritance, objects of inheritance, civil liability, compulsory share in the inheritance, inheritance contract, marriage, inherited property.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством Європейських держав. *Актуальні проблеми держави і права*. зб. наук. пр. / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса : Гельветика, 2023. Вип. 100. С. 53-61. URL: http://apdp.in.ua/v100/100_2023.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v100.2023>.

2. Кашук Д.А. Умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя, як підстава усунення від права на спадкування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 102-105. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/21.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/21>

3. Кашук Д.А. Удосконалення нормативно-правового регулювання підстав та порядку застосування усунення від права на спадкування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 101-105. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2024/25.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/23>

4. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування, як форма цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Випуск 85. С. 282-288. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315109/306005> DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.41>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством країн ЄС. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 року. Частина 1. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 258-262.*

6. Кашук Д.А. Правові засади усунення від права на спадкування у Австрії. Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С.52-53.

7. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством Німеччини. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2023 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2023. С. 94-98.

8. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування у зв'язку з невиконанням сімейно-правових зобов'язань. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей V Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2024 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2024. С. 66-70.

9. Кашук Д.А. Недійсність шлюбу як підстава усунення від права на спадкування. Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану: зб. наук. пр. / за ред. С.Д. Гринько. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 51-54.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	20
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 31	
ПРАВОВА ПРИРОДА УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ.....	31
1.1 Поняття права на спадкування та його місце у структурі спадкових правовідносин.....	31
1.2 Поняття та особливості правового регулювання усунення від права на спадкування	63
1.3. Усунення від права на спадкування як форма цивільно-правової відповідальності	80
РОЗДІЛ 2	
ПІДСТАВИ УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ	117
2.1 Умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя як підстава усунення від права на спадкування	117
2.2 Умисне перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт як підстава усунення від права на спадкування ..	133
2.3 Усунення від права на спадкування у зв'язку з невиконанням зобов'язань із сімейно-правових зобов'язань.....	151
2.4. Пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері усунення від права на спадкування	175
Висновки до Розділу 2.	186
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202
ДОДАТКИ	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України;

ВС – Верховний Суд;

ЄС – Європейський Союз;

ЗУ – Закон України;

КК України – Кримінальний кодекс України;

КМУ – Кабінет Міністрів України;

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення;

КСУ – Конституційний Суд України;

СК України – Сімейний кодекс України;

УВПС – Усунення від права на спадкування;

ЦК України – Цивільний кодекс України;

ЦПК України – Цивільно-процесуальний кодекс України.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. УВПС є одним із ключових інструментів захисту моральних і правових засад інституту спадкування. В умовах трансформації правової системи України, спричиненої соціально-політичними викликами, це питання набуває особливої ваги. Цивільне законодавство, зокрема ст. 1224 ЦК України, закріплює підстави, за яких особа втрачає можливість спадкувати, але практика виявляє низку прогалин у правовому регулюванні.

Сучасні реалії життя, зокрема, війна, колабораційна діяльність, фіктивні шлюби та окремі прояви протиправної поведінки спадкоємців, вимагають оновлення підходів до визначення негідних спадкоємців. Недостатньо деталізований перелік підстав усунення не забезпечує повного правового захисту волі спадкодавця та принципу справедливості. Дослідження проблеми усунення від спадкування дозволяє виявити суперечності між нормами цивільного, сімейного та кримінального права.

Особливу увагу потрібно приділити питанням умисного позбавлення життя спадкодавця, злісного ухилення від виконання аліментних зобов'язань та фіктивності сімейних правовідносин. Встановлення належного балансу між правом особи на спадкування та необхідністю його обмеження у випадках недостойної поведінки є викликом для сучасної юридичної науки. Наукове обґрунтування нових підходів сприятиме вдосконаленню законодавства та узгодженості судової практики.

Актуальність теми зумовлена необхідністю захисту прав спадкодавців, зміцнення довіри до правової системи та справедливого розподілу спадкового майна.

Науковий аналіз цієї проблематики сприятиме правовій визначеності та запобіганню недобросовісній поведінці потенційних спадкоємців. Зрештою, дослідження сприятиме вдосконаленню механізмів правозастосування та зміцненню верховенства права. У сукупності, зазначене свідчить про

актуальність комплексного правового аналізу питань усунення від спадкування в Україні.

Науково-теоретичною базою дисертації є теоретичні розробки, праці відомих вітчизняних та зарубіжних учених-юристів: В.А. Ватраса, С.Д. Гринько, О. В. Дзери, А.С. Довгерта, Н.М. Єршової, І.В. Жилінкової, О.М. Калітенко, В.О. Кожевникової, В.М. Коссака, В.О. Кошевої, Н.С. Кузнєцової, Л.В. Красицької, Ю.В. Кривенко, М.В. Логінової, В.В. Луця, М.В. Менджул, В.М. Маслова, З.В. Ромовської, В.М. Самойленка, О.І. Сафончик, В.І. Семчика, І.Л. Сердечної, Є.А. Суханова, Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука, Ю.С. Червоного, Я.М. Шевченко та інших науковців.

Питанням УВПС присвячено праці Ю. О. Заїки, С. Я. Фурси, Є. І. Фурси, О. Є. Кухарєва, Є. О. Мічуріна, С. О. Сліпченка, Є. О. Рябоконь, а також інших науковців.

Однак, питання особливостей матеріально-правового регулювання підстав здійснення усунення від права на спадкування, особливостей розгляду та вирішення цивільних справ щодо усунення від права на спадщину на даний час є малодослідженими.

Таким чином, досліджувана тема є актуальною, як з погляду теорії цивільного права, так і з погляду практичного застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер – 0117U000105), а також на 2024–2030 роки «Актуальні питання правового регулювання здійснення та захисту особистих немайнових і майнових прав суб'єктів приватного права» (державний реєстраційний номер 0124U002539), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади

забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер – 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (25 жовтня 2021 року, протокол № 3).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є визначення особливостей усунення від права на спадкування, а також розроблення науково-теоретичних пропозицій для вирішення проблемних питань у сфері правового регулювання відносин щодо усунення від права на спадкування.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі *завдання*:

- визначити поняття та зміст поняття права на спадкування;
- охарактеризувати правову природу УВПС у цивільному праві України та підстави застосування усунення від права на спадкування, як форму цивільно-правової відповідальності
- проаналізувати право на спадкування та усунення від нього у зарубіжних країнах;
- охарактеризувати умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя як підстави усунення від права на спадкування;
- розкрити умисне перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт, здійснити внесення до нього змін або скасування заповіту як підстави усунення від права на спадкування;
- з'ясувати особливості УВПС у зв'язку з невиконанням сімейно-правових зобов'язань;
- розробити науково-теоретичні пропозиції для вирішення проблемних питань у сфері усунення від права на спадкування.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, пов'язані з усуненням від права на спадкування.

Предметом дослідження є усунення від права на спадкування.

Методи дослідження. З урахуванням комплексного характеру досліджуваної проблематики УВПС та для виконання поставлених завдань у дисертаційному дослідженні були використані спеціальні та загальнонаукові методи дослідження, а саме: спостереження, практичного моделювання та метод компаративістського аналізу. Використовувалися також традиційні методи: діалектичний, формально-логічний, системно-структурний та історичний методи. Дисертаційне дослідження, а також використані в ньому наукові методи пізнання ґрунтуються на діалектичному сприйнятті правової дійсності.

За допомогою логіко-семантичного методу сформульовано та поглиблено понятійний апарат у сфері усунення від права на спадкування. Історико-правовий метод дозволив проаналізувати розвиток цивільно-правової доктрини в частині, що стосується правового регулювання відносин, пов'язаних із усуненням від права на спадкування як форми цивільної відповідальності (підрозділ 1.2).

Метод правового моделювання дав можливість запропонувати нові конструкції статей спадкового законодавства України, що регулюють правові відносини, пов'язані з УВПС (підрозділи 2.2, 2.3, 2.2, 2.5). Діалектичний метод пізнання було використано для визначення взаємозв'язків між особистими немайновими правами та майновими правами учасників спадкових правовідносин, пов'язаними із усуненням від права на спадкування (підрозділи 1.1, 2.3, 2.4).

Методи тлумачення законодавства та аналізу широко використано у другому та третьому розділах дисертації. Вибір та подальше використання зазначених методів має комбінований характер, залежно від вирішення конкретних завдань дослідження.

Нормативно-правовою основою роботи стали положення Конституції України, СК України, ЦК України та інших нормативно-правових актів України. Окремі аспекти проблематики УВПС відображені в узагальнюючих положеннях судової практики. Мова йде про Постанову Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про

спадкування» або постанови в окремих справах, таких, як Постанова Верховного Суду від 04 квітня 2018 року у справі № 233/6868/15-ц (№ 61-5921св18) (Усунення від права на спадкування).

Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають узагальнення практики застосування чинного законодавства України, матеріали та публікації у вітчизняних та зарубіжних періодичних виданнях щодо цивільних правовідносин, пов'язаних із усуненням від права на спадкування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням сучасних актуальних питань усунення від права на спадкування. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

1) запропоновано визначення поняття усунення від права на спадкування як матеріально-правової гарантії забезпечення суб'єктивного права на спадкування фізичних осіб-спадкоємців, що полягає у створенні законодавчо визнаних умов віднесення особи до числа «негідних» спадкоємців у зв'язку з порушенням ними вимог правомірної поведінки, які є умовою спадкування, і які втратили пасивну спадкову правосуб'єктність (абсолютні підстави усунення від права на спадкування) або які не втрачають статусу спадкоємців, проте, можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (відносні підстави усунення від права на спадкування);

2) запропоновано доктринальне тлумачення УВПС як форми цивільно-правової відповідальності, якій властиві всі ознаки недоговірної, зокрема, деліктної, відповідальності. Зазначене дозволило виділити характерні ознаки такої відповідальності та сформулювати висновок, що усунення від права на спадкування виступає як форма відповідальності за невиконання обов'язків, визначених законодавством України, серед яких: обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи; обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця; обов'язки аліментного характеру,

визначені сімейним правом; обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми, порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу;

3) запропоновано тлумачення підстави УВПС у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя, позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особу було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 КК України (Умисне вбивство). Підкреслено, що для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення. Зазначене дозволило сформулювати уточнення до змісту положень ч.1 ст.1224 ЦК України;

4) запропоновано нормативно-правове закріплення норми відповідно до якої щодо осіб, засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору», положення ст. 1224 ЦК України можуть бути застосовані у частині УВПС щодо спадкового майна, яке знаходиться на території України. Зазначена норма може бути Приміткою до статті 1224 ЦК України.

удосконалено:

5) доктринальне тлумачення поняття «суб'єктивне право на спадкування у спадкових правовідносинах», яке виступає як ключова гарантія правонаступності у цивільному праві, що забезпечує юридичну визначеність у питаннях розподілу спадщини між спадкодавцями з врахуванням волі спадкодавця та дотриманням вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин з одночасним унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців, яке виникає у

день відкриття спадщини та може здійснюватися в межах строку прийняття спадщини на умовах визначених цивільним законодавством;

6) доцільність нормативного визначення поняття «негідний спадкоємець», як учасника спадкових правовідносин, який був усунутий від права на спадкування або втратив на це право (негідний спадкоємець), тобто особа, щодо якої застосовано виключення з числа осіб спадкоємців;

7) положення щодо усунення від спадкування визначеної у ч. 2 ст. 1224 ЦК України, що передбачає особливу форму порушення принципу свободи заповіту та принципу забезпечення його таємниці (щодо внесення змін або скасування попереднього заповіту). Фактично, у цій статті закріплено наступні самостійні форми протиправного обмеження свободи складання заповіту: перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт; перешкоджання спадкодавцеві внести до нього зміни та перешкоджання спадкодавцеві скасувати попередній заповіт. Зазначене дало можливість запропонувати доповнення зазначеного переліку такою формою, як розголошення змісту заповіту, що потягнуло за собою настання негативних наслідків для спадкодавця або інших спадкоємців.

дістали подальшого розвитку:

8) наукове тлумачення поняття «спадкування», як процес здійснення універсального наступництва, тобто, переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), який супроводжується правозастосувальною діяльністю суду та органів нотаріату, спрямованою на встановлення неухильного дотримання спадкоємцями всіх умов здійснення спадкування. Зазначене дало можливість зробити висновок, що спадкування передбачає серед іншого накладання вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин як умови отримати у майбутньому можливість виступати в якості спадкоємця. Паралельно з вимогами здійснення спадкування цей процес передбачає і унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців.

9) підходи до класифікації підстав усунення від права на спадкування: усунення осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з

можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців (це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом); усунення осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині; усунення осіб, які вчинили правопорушення, що відносяться до сфери сімейно-правових зобов'язань (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані); усунення осіб, які за рішенням суду можуть бути усунені від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вони ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані;

10) напрями застосування порівняльно-правових підходів у частині підстав усунення від спадкування з врахуванням практики цивільного законодавства інших держав. Наголошено, що у частині підстав усунення від спадкування найбільш вдалим є рішення законодавця ряду держав щодо встановлення фактичних складів, що є підставою для позбавлення негідного спадкоємця права успадковувати.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення, висновки і пропозиції проведеного дослідження, викладені автором, можуть бути використані в:

- *науково-дослідній сфері* як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень проблем усунення від права на спадкування;

- *нормотворчому процесі* для вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання спадкових відносин;

- *правозастосовній діяльності судових органів* для вирішення спадкових

спорів;

– *освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Теорія і практика спадкового права».*

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Висновки, пропозиції та рекомендації, в тому числі й ті, що характеризують наукову новизну, одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на кафедрі приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окремі висновки та узагальнення дослідження висвітлювалися дисертантом на таких наукових заходах: *XV міжнародній науково-практичній конференції «Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів»* (м. Ужгород, 27 квітня 2023 року); *науково-практичному круглому столі «Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини»* (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року); *всеукраїнській науковій конференції «Гармонізація законодавства України з правом Європейського союзу»* (Хмельницький, 17 квітня 2023 року); *міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану»* (м. Хмельницький, 11 квітня 2024 року); *всеукраїнській науковій конференції «Гармонізація законодавства України з правом Європейського союзу»* (Хмельницький, 17 квітня 2024 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у 9 публікаціях, а саме: 4 у наукових виданнях України, які є фаховими з юридичних наук; а також у 5 збірниках тез матеріалів науково-практичних конференцій, у тому числі, міжнародних, а також всеукраїнського круглого столу.

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють дев'ять підрозділів, висновків, списку

використаних джерел та додатку. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 221 сторінка, із них 201 сторінка основного тексту. Список використаних джерел складає 182 найменувань. Додаток викладено на 2 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

1.1 Поняття права на спадкування та його місце у структурі спадкових правовідносин

Спадкування у теорії цивільного права. Спадкове право посідає важливе місце в цивільному праві, оскільки його об'єктом є право власності. Воно регулює перехід прав і обов'язків від померлого спадкодавця до інших осіб. Спадкові правовідносини включають складні процеси, такі, як прийняття спадщини, охорона та управління спадковим майном, а також виконання заповіту. Це право має комплексний характер, поєднуючи риси речових, зобов'язальних правовідносин та правовідносин із розпорядження об'єктами інтелектуальної власності. Така багатогранність зумовлює активний розвиток судової практики у спадкових спорах.

Одним із найяскравіших прикладів приватного права є цивільне право, важливою складовою якого є спадкове право. Воно регулює процес переходу прав та обов'язків від померлої особи до інших осіб незалежно від їхнього правового статусу. Основна концепція спадкового законодавства проявляється у встановленні та застосуванні норм, що гарантують дотримання прав і свобод фізичних осіб, юридичних осіб і навіть держав як суб'єктів приватного права. Спадкове законодавство відіграє ключову роль у системі цивільного права, оскільки воно є одним із його основних джерел. Його положення мають суттєвий вплив на інші цивільно-правові інститути та тісно взаємодіють із ними. Зокрема, воно має безпосередній зв'язок із правом власності, особливо у сфері приватної власності. Регулювання спадкових відносин забезпечує збереження правонаступництва та стабільність майнових прав. Завдяки цьому спадкове право сприяє сталості приватноправових відносин і захисту майнових

інтересів громадян. Таким чином, спадкове право є не лише окремою правовою категорією, а й важливим елементом загальної структури цивільного права.

Спадкове право, як і сучасне цивільне право загалом, формувалося на основі рецепції римського приватного права. Рецепція римського права мала як прикладне, так і концептуальне значення, оскільки здійснювалася на підґрунті римських сентенцій, юридичних презумпцій і фундаментальних правових принципів. Становлення інституту приватної власності, розвиток зобов'язальних і сімейних правовідносин у період дії римського права сприяли формуванню й подальшій еволюції спадкового права. Ідеї свободи заповіту, різновидів заповітів, права на обов'язкову частку у спадковому майні, а також принципи черговості спадкування є результатом правової рецепції римського приватного права. Це свідчить про те, що сучасне спадкове право ґрунтується на перевірених часом положеннях, які не втрачають своєї значущості й нині [143].

Спадкове право належить до однієї із найбільш широко вживаних практично підгалузей цивільного права. Історично сформоване як правовий інструмент, що забезпечує баланс між суспільними (соціальними) та приватними (індивідуальними) інтересами у сфері майнових відносин, спадкове право і в сучасному світі виступає не тільки як один з найважливіших способів набуття права власності, але й створює умови для захисту майнових відносин інтересів сім'ї спадкодавця. У окремих випадках спадкові правовідносини пов'язані також з немайновими відносинами між спадкоємцями або між ними та спадкодавцем, їх взаємною повагою, виконанням обов'язків з утримання та забезпечення.

Спадкове право, будучи безпосередньо заснованим на національних і моральних традиціях сімейної організації конкретного суспільства, що складаються століттями, є однією з найбільш стабільних і консервативних галузей цивільного законодавства.

В основі спадкового права лежить процес спадкування. У законодавстві та доктрині цивільного права сформовано достатньо усталені підходи до розуміння спадкування.

Спадкування – це інститут цивільно-правових відносин, що існує вже сотні років, тому, відповідно, є майже досконало дослідженим та вивченим. Однак, як демонструє практика правозастосування, учасники спадкових правовідносин постійно зіштовхуються з тими чи іншими проблемами, пов'язаними з укладенням заповітів, їх подальшим оскарженням, прийняттям спадщини, зокрема, пропуском строку на прийняття спадщини.

Спадкування є одним із найдавніших інститутів цивільного права, що сформувався ще в античні часи та розвивався протягом століть. Його основна мета полягає в регулюванні переходу майнових прав і обов'язків від померлої особи до її правонаступників. Завдяки тривалому історичному розвитку, механізми спадкування стали максимально деталізованими та врегульованими на законодавчому рівні. У різних правових системах існують свої особливості спадкування, проте, спільною рисою є закріплення правонаступництва як важливого механізму майнового обороту. Сучасні правові норми передбачають два основні способи спадкування: за законом і за заповітом. Заповіт є формою волевиявлення спадкодавця, що дозволяє йому самостійно визначити розподіл власного майна після смерті. У разі відсутності заповіту майно переходить до спадкоємців відповідно до законодавчо встановленої черговості. Ускладнення майнових відносин у сучасному світі спричинило появу нових форм спадкування, зокрема, спадкових договорів.

Важливе значення має також охорона спадкового майна та процедура прийняття спадщини, що включає юридично значущі дії спадкоємців. У деяких випадках можуть виникати спадкові спори, які вирішуються в судовому порядку. Розвиток інформаційних технологій спричинив дискусії щодо цифрової спадщини та правового режиму віртуальних активів. Усе це свідчить про те, що, незважаючи на вікову історію, інститут спадкування залишається актуальним і продовжує вдосконалюватися.

Законодавці різних країн адаптують спадкове право до нових економічних та соціальних реалій. Українське спадкове право, як і міжнародні стандарти, спрямоване на забезпечення правонаступництва з урахуванням прав та інтересів усіх учасників правовідносин. Подальше дослідження цього

інституту є важливим для вдосконалення правової системи та гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами.

Згідно зі ст. 1216 ЦК України, спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Відповідно, до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини й не припинилися внаслідок його смерті [164].

Оскільки при спадкуванні права та обов'язки померлого переходять до його правонаступників як єдине ціле (крім тих, існування яких є невіддільним від особи спадкодавця), спадкове правонаступництво вважається універсальним (загальним).

Тобто, у найбільш загальному вигляді із змісту спадкових правовідносин слідує, що спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального правонаступництва, тобто, в незмінному вигляді як єдиного цілого в один і той же момент [157, с. 135].

С. Я. Фурса та Є. І. Фурса наголошують, що під спадкуванням треба розуміти реалізацію спадкоємцями їх прав на отримання належної їм частки спадщини, а спадковий процес буде складатись із процесу спадкування та всіх інших дій, що безпосередньо пов'язані з розподілом спадщини, виконанням обов'язків, що зумовлюються зобов'язаннями спадкодавця тощо [153, с.9].

З.В. Ромовська вказує, що спадкування – це комплекс самотійних, проте, водночас, взаємопов'язаних між собою правовідносин: правовідносин, що виникають із факту відкриття спадщини, її прийняття; правовідносин, що виникають відносно охорони спадкового майна; щодо виконання заповіту тощо. Головною рисою спадкових правовідносин, яка дозволяє відмежовувати їх від інших цивільних правовідносин, є те, що вони виникають у зв'язку з переходом майна від однієї особи до іншої і зумовлені єдиною причиною – смертю власника. Спадкування є законним правонаступництвом [120, с.441].

Ю.О. Заїка наголошує, що ознаками спадкового права виступають: перехід майнових прав і обов'язків померлого громадянина до його

правонаступників; межі правонаступництва, зміст прав і обов'язків, які переходять у порядку правонаступництва, сам порядок правонаступництва визначається законодавцем; правонаступника призначає правопопередник, а за відсутності його волевиявлення – законодавець. Водночас, спадкове право регулює і суспільні відносини, які за сутністю не можна безпосередньо віднести до спадкових, наприклад, порядок і умови складання заповіту, його зміни чи скасування [32, с.7].

Є.О. Рябоконь підкреслює, що універсальне правонаступництво характеризується безпосередністю, що означає набуття спадкоємцем спадкового майна без участі третіх осіб як посередників у передачі прав. У межах цього виду наступництва всі права й обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємця одночасно й у повному обсязі, незалежно від того, чи було йому відомо про існування окремих із них. Спадкоємець як універсальний правонаступник не має можливості вибіркового прийняття спадщини — він не може прийняти частину спадкових прав і водночас відмовитися від інших [124, с.88].

На думку О. Л. Зайцевої, спадкування як форма правовідносин має специфічний характер, що відрізняє її від класичної конструкції цивільно-правових зобов'язань. На перший погляд, вона виглядає як безсуб'єктна, оскільки зі смертю спадкодавця припиняється його правоздатність, а відтак – і участь у правовідносинах. Проте, саме внаслідок цього виникає спадкове правонаступництво, яке виступає механізмом переходу прав та обов'язків до спадкоємців. Такий перехід має низку характерних ознак: він ґрунтується на юридичному фактичному складі, чітко визначеному законом (зокрема, складання заповіту, смерть спадкодавця, прийняття спадщини); стосується всієї сукупності прав та обов'язків, які передаються спадкоємцям як єдине ціле; і має універсальний характер, що означає одночасний та неподільний перехід всіх елементів спадщини на підставі акту її прийняття [36, с. 112- 113].

Зрозуміло, що спадкування, як соціальне явище, створює об'єктивні передумови для поліпшення добробуту осіб, які є спадкоємцями, їх інтелектуальної діяльності, оскільки забезпечує особу певними статками і

вивільняє час для удосконалення особистості. Спадкове право як підгалузь цивільного права нерозривно пов'язане із правом власності, й інститути спадкового права логічно побудовані на засадах права власності.

Водночас, у частині правового регулювання питання УВПС спадкове право органічно взаємопов'язане з правом сімейним (у частині виконання обов'язків щодо виховання та утримання дітей та батьків з боку їх працездатних дітей) [136] та з кримінальним правом у частині визначення публічно-правових засад кримінальної відповідальності за окремі види кримінальних правопорушень.

Таким чином, *спадкове право – підгалузь цивільного права, що є сукупністю встановлених державою правових норм приватно-правового характеру, які регулюють суспільні відносини щодо переходу майна померлого (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва за умов дотримання вимог, визначених законодавством або волею спадкодавця.*

Спадкування – це процес здійснення універсального наступництва, тобто, переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), який супроводжується правозастосувальною діяльністю суду та органів нотаріату спрямованою на встановлення неухильного дотримання спадкоємцями всіх умов здійснення спадкування.

Види спадкування та їх особливості. В ст. 1217 ЦК України встановлено, що видами спадкування є *спадкування за законом* та *спадкування за заповітом*. Спадкування за законом має місце, коли і оскільки воно не змінене заповітом, а також в інших випадках, встановлених чинним Кодексом (ст. 1223 ЦК України) [164].

Згідно зі ст.1223 ЦК України, спадкування за законом виникає, якщо: спадкодавець не залишив заповіту; заповіт в цілому або його окреме розпорядження визнано недійсним; всі спадкоємці за заповітом не прийняли або відмовилися від прийняття спадщини; особа, на користь якої складено заповіт, померла до відкриття спадщини; заповітом охоплена лише частина

спадщини (ст. 223 ЦК України, п. 1 Розділу II Частини III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя) [102].

Є. О. Рябоконт наголошує, що закритий перелік видів спадкування, закладений у ст. 1217 ЦК України, означає їх виключність і відсутність підстав для розширювального тлумачення. Тому самотійними видами спадкування не можуть виступати спадкова трансмісія (ст. 1276 ЦК України), спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦК України), спадкування за обов'язковою часткою (ст. 1241 ЦК України), а також спадковий договір (ст. ст. 1302-1308 ЦК України). Відповідно, кожен з видів спадкування – за заповітом і за законом – розглядається як цілком самотійний, самодостатній і ізольований від іншого. Тому суб'єктивне цивільне право і на прийняття, і на відмову від прийняття спадщини існує у спадкоємця за заповітом і у спадкоємця за законом окремо [128], [71].

Також прийняття спадщини за однією підставою (видом) спадкування не означає автоматичного прийняття спадщини за іншою підставою, що не суперечить принципу універсальності спадкового правонаступництва. Якщо спадкоємець, на користь якого спадщина відкрилася за обома підставами, прагне прийняти спадщину і за заповітом, і за законом, він має вказати про це у заяві [128].

На погляд Є. І. Фурси, необхідно виділяти не тільки основні види спадкування (такими автор вважає спадкування за заповітом та спадкування за законом), а й підвиди спадкування [153, с.54]. На думку науковця, в деяких випадках спадкування за правом на обов'язкову частку та спадкування предметів домашньої обстановки та вжитку можуть набувати самотійного значення для врегулювання спадкових правовідносин або превалювати над основними видами спадкування. Тому автор пропонує виділяти чотири основні види спадкування: спадкування за заповітом; спадкування за правом на обов'язкову частку; спадкування за законом; спадкування предметів домашньої обстановки та вжитку [153, с.54].

Проте, такий підхід вважаємо неправильним, оскільки він суперечить чинному законодавству. Зокрема, спадкування права на обов'язкову частку в спадщині має місце при спадкуванні за заповітом (при наявності передбачених умов). У свою чергу, спадкування предметів домашньої обстановки та вжитку, яке, згідно зі ст. 533 ЦК УРСР [167], передбачалося як виняток із загального правила і стосувалося спадкування спадкоємцями за законом, на сьогоднішній день носить універсальний характер та стосується як спадкоємців за заповітом, так і спадкоємців за законом (ст. 1279 ЦК України) [143].

Отже, ЦК України ставить спадкування за заповітом на перше місце, підкреслюючи провідну роль відносин власності у спадкуванні. Відповідно, зростає об'єм та значення свободи заповіту.

Ю.О. Заїка наголошує, що під свободою заповіту розуміється надання фізичній особі права у межах, установлених законодавством, на власний розсуд розпоряджатися належним їй майном на випадок смерті. Вона передбачає можливість визначення кола спадкоємців, умов отримання ними спадщини, покладення на них відповідних доручень у межах спадкового майна, а також свободу у зміні, скасуванні чи складанні нового заповіту у будь-який час. Водночас, закон встановлює форми та межі реалізації цієї свободи з урахуванням принципів справедливості, публічного порядку та охорони інтересів обов'язкових спадкоємців [32, с.8].

Спадкування за законом виконує додаткову функцію, оскільки його норми застосовуються лише в разі відсутності волевиявлення спадкодавця щодо розпорядження своїм майном після смерті. У разі, якщо особа не залишила заповіт, спадщина розподіляється між спадкоємцями відповідно до норм Цивільного кодексу України. Чинний ЦК України передбачає п'ять черг спадкоємців за законом, що визначають порядок і послідовність отримання спадкового майна [143]. Головна особливість спадкування за законом у сучасному українському праві полягає в зміні статусу публічно-правових утворень як можливих спадкоємців. Законодавчі зміни значно розширили коло осіб, які можуть претендувати на спадщину, що мінімізувало випадки переходу відумерлого майна до територіальної громади. Таким чином, спадщина

здебільшого залишається у приватному секторі та передається фізичним особам. Визначена черговість спадкування забезпечує справедливий розподіл майна та враховує ступінь родинного зв'язку спадкоємців зі спадкодавцем. Якщо спадкоємців за жодною з черг не виявлено, майно може перейти у власність територіальної громади. Однак, такі випадки зустрічаються рідко, оскільки коло спадкоємців значно розширене. Закон також передбачає можливість усунення спадкоємців від спадкування в разі порушення ними прав і законних інтересів спадкодавця. Окрім цього, спадкоємці мають право відмовитися від спадщини або оспорювати її розподіл у судовому порядку. Такий механізм спадкування забезпечує як правову визначеність, так і баланс інтересів між потенційними спадкоємцями. Спадкове право є важливим елементом цивільного права, що сприяє захисту майнових прав громадян. Його норми спрямовані на стабільність правових відносин і регулювання питань правонаступництва.

У книзі шостій ЦК України законодавець поміняв місцями підстави закликання до спадкування: спочатку йде спадкування за заповітом (гл. 85), а потім – спадкування за законом (гл. 86). Це зроблено для того, щоб спочатку втілити у спадковому праві основні принципи цивільно-правового регулювання, насамперед такі, як принцип дозвільної спрямованості цивільно-правового регулювання та принцип диспозитивності [143].

Підстави спадкування не слід розглядати як жорстко протиставлені одна одній, оскільки нерідко трапляються ситуації, коли частина майна передається спадкоємцям за заповітом, а інша — за законом. Важливо пам'ятати, що спадкування ніколи не виникає автоматично лише на підставі закону. Для його реалізації, як у випадку спадкування за законом, так і за заповітом, необхідна наявність визначених юридичних фактів. Для спадкування за законом потрібно, щоб спадкоємець входив до відповідного кола осіб і відбулося відкриття спадщини. Якщо ж спадкування здійснюється за заповітом, майно переходить до осіб, вказаних у ньому спадкодавцем. Спадкодавець також має право позбавити спадкоємців за законом права на спадщину, не призначаючи при цьому інших спадкоємців. Саме у такій ситуації майно визнається відумерлим і

переходить у власність територіальної громади. Незважаючи на можливість скласти заповіт, на сьогоднішній день спадкування за законом залишається домінуючою формою. Дослідники пояснюють це не лише матеріальним становищем громадян, а й недостатнім рівнем правової культури та відсутністю традиції ухвалення рішень щодо розпорядження своїм майном після смерті.

Сутність трансформацій у спадковому праві полягає в тому, що низка його положень, які раніше формувались переважно на доктринальному рівні або шляхом тлумачення чинного законодавства, отримала чітке нормативне закріплення. Це дозволило усунути низку прогалин, неузгодженостей та невизначеностей, характерних для окремих положень Цивільного кодексу УРСР. Цивільний кодекс України 2003 року відобразив нову концепцію спадкового права, зорієнтовану на максимальне охоплення потенційного кола спадкоємців за відсутності заповіту, відмову від імперативності норм у сфері спадкування за законом, розширення меж свободи заповідальних розпоряджень, а також збільшення обсягу об'єктів спадкового правонаступництва. Окремо слід відзначити скасування спеціального правового режиму спадкування предметів домашнього вжитку та грошових вкладів. Усі ці зміни є закономірним результатом реформування цивільного законодавства в період становлення України як суверенної та правової держави. [32, с.12].

Згідно з вимогами статті 69 Закону України «Про нотаріат», нотаріус, видаючи свідоцтво про право на спадщину за заповітом, окрім перевірки факту смерті спадкодавця, також перевіряє наявність заповіту, дату та місце відкриття спадщини, а також склад спадкового майна. Додатково, нотаріус перевіряє коло осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині (Закон України «Про нотаріат», п. 4 Розділ I, Частина III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних з охороною спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя). Оскільки заповіт може бути змінений чи скасований заповідачем у будь-який час, нотаріус перевіряє інформацію про нього (наявність та чинність) через дані Спадкового реєстру (п. 2.1 Розділ I, Частина III Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних з

охороною спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя) [32, с.12].

Таким чином, видами спадкування згідно ЦК України є спадкування за законом та за заповітом. Їх виділення не заперечує можливості виникнення змішаного спадкування. Водночас, такий поділ видів спадкування є важливим і у контексті усунення від права на спадкування.

Право спадкування включає, крім права спадкодавця розпорядитися своїм майном, право осіб, які закликаються до успадкування за заповітом або за законом, на отримання спадкового майна. Спадкування передбачає серед іншого накладання вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин як умови отримати у майбутньому можливість виступати в якості спадкоємця. Підкреслимо, що паралельно з вимогами здійснення спадкування цей процес передбачає і унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців.

Усунення спадкоємця від права на спадкування може мати місце і при спадкуванні за заповітом, і за законом. Потенційний спадкоємець може бути усунутий від права на спадкування через пряму вказівку спадкодавця у складеному заповіті (як з зазначенням причин цього так і без). Таке усунення носить безумовний характер і не може містити певні умови «зворотності». Також, зважаючи на свободу заповіту, законодавство містить можливість забезпечення спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом. Усунення можливе і на основі рішення суду у випадках спадкування за законом, на що буде нами наголошено у наступних розділах дослідження.

Спадкові правовідносини. Будучи врегульованими правовими нормами, спадкові відносини набувають ознак правовідносин. Як і будь-які цивільні правовідносини, спадкові правовідносини виникають між визначеними суб'єктами, спрямовані на певні об'єкти та мають визначений законодавцем зміст [23, с.46], а підставою їх виникнення, зміни та припинення виступають юридичні факти.

Проте, специфіка цих правовідносин, їх структури, особливостей підстав їх виникнення та динаміки зумовлює ряд питань теоретичного та практичного плану, які не мають однозначної відповіді. Окрім того, спадкові правовідносини не повною мірою вписуються в традиційні класифікації цивільних правовідносин. Хоча усі означені питання є взаємопов'язаними, дослідження їх в комплексі дозволяє розробити теорію спадкового правовідношення.

Власне витoki розуміння правовідносин знаходимо у римському праві. Юридична практика у його межах визначала лише чотири групи правовідносин, які виникали на основі інститутів приватного права: *ex contractu*, *quasi ex contractu*, *ex delicto*, *quasi ex delicto*. З огляду на правову теорію, О. Ф. Скакун вважає, що структура правовідносин охоплює їхні основні елементи — суб'єктів — та доцільний механізм взаємозв'язку між ними, який формується навколо соціального блага або задоволення публічних і приватних інтересів на основі суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень і відповідальності. До юридичної структури правовідносин науковець зараховує такі елементи: юридичний факт, що є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин; суб'єкти правовідносин (правомочна і зобов'язана сторони); юридичний зміст, який включає суб'єктивні права, юридичні обов'язки та відповідальність; а також об'єкт — те, стосовно чого реалізується правова взаємодія між суб'єктами [137, с.525].

Такому підходу опонує наукова думка, згідно з якою юридичний факт необхідно виводити за межі структури правовідносин, адже юридичний факт — це базис, на підставі якого виникають правовідносини. Тому можна стверджувати, що правовідносини — це надбудова над юридичним фактом [146, с.178].

Є.О. Рябоконь наголошує, що підставою виникнення спадкових правовідносин є юридичний склад — сукупність юридичних фактів, які мають відбутися одночасно або в певній послідовності. Обов'язковим елементом такого складу є факт смерті спадкодавця. У разі спадкування за законом додатковими умовами виступає наявність певного ступеня родинного зв'язку із спадкодавцем, фактичне перебування на його утриманні протягом

передбаченого законодавством періоду або належність до кола осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. При спадкуванні за заповітом визначальним є факт наявності заповіту, у якому спадкодавець волевиявленням визначає конкретних осіб як спадкоємців [126].

М. Г. Поліщук наголошує, що спадкові правовідносини належать до цивільно-правових відносин, тому їм притаманні всі характеристики цивільних правовідносин. Але, якщо розглядати спадкові правовідносини як окрему групу відносин, то слід зазначити, що спадковим правовідносинам притаманні особливо лише їм властивості, засоби, та елементи [94 с.124].

Р. О. Гаврік підкреслює, що до спадкових слід відносити весь комплекс правовідносин, пов'язаних із спадкуванням, зокрема, як ті, що стосуються визначення волі спадкодавця щодо розпорядження власним майном на випадок смерті, так і правовідносини щодо реалізації спадкоємцями спадкових прав, а також спадково-процесуальні правовідносини. Зазначені правовідносини мають різний правовий статус залежно від етапу їх виникнення. Так, хоча правовідносини щодо складання і посвідчення заповіту виникають за життя спадкодавця і не супроводжуються спадковим правонаступництвом, вони мають умовно спадковий характер, оскільки створюють юридичну основу для майбутніх спадкових правовідносин. У межах цих правовідносин спадкодавець визначає коло спадкоємців, зміст їхніх прав і обов'язків, склад спадкової маси, тим самим формуючи юридичну передумову виникнення спадкового правовідношення після своєї смерті [18, с.33].

Як наголошує З.В. Ромовська, «Термін «спадкові правовідносини» є доволі поширеним в літературі, хоча такі відомі вчені як В. І. Серебровський, В.К. Дроніков не користувалися ним» [119, с.19-20].

Ю. О. Заїка зазначає, що однією з ключових особливостей спадкового правовідношення є обумовленість його суб'єктного складу волею спадкодавця або безпосередньо законодавцем. Перехід майнових прав і обов'язків від спадкодавця до спадкоємця відбувається в межах універсального правонаступництва, що передбачає набуття спадкоємцем усієї сукупності спадкового майна як єдиного цілого. До складу спадщини входять не лише

майнові права й обов'язки, а й деякі особисті немайнові права, тісно пов'язані з майновою сферою, зокрема ті, що виникають у сфері авторського або винахідницького права. Визначальною рисою універсального спадкового правонаступництва є одночасний перехід усіх прав і обов'язків, які становлять спадкову масу. Цей обсяг прав і обов'язків фіксується на момент відкриття спадщини та визначається або за волею самого спадкодавця (у разі спадкування за заповітом), або відповідно до приписів закону (у разі спадкування за законом) [32, с.12].

Рябоконт Є.О. визначає, що спадкове правовідношення розглядається у науці, як різновид цивільно-правового відношення, що виникає на підставі норм спадкового права внаслідок смерті фізичної особи — спадкодавця. Його сутність полягає у встановленні комплексу прав та обов'язків між учасниками цього правовідношення, як правило, на основі волевиявлення спадкодавця або спадкоємців. Зміст спадкових правовідносин охоплює універсальне та сингулярне спадкове правонаступництво щодо тих майнових і особистих немайнових прав та обов'язків спадкодавця, які не припиняються зі смертю особи. Таким чином, спадкові правовідносини поєднують у собі як юридичну тяглість у реалізації прав та обов'язків, так і елементи приватної ініціативи, зумовлені правом на заповідальне розпорядження [125, с. 327].

М. Г. Поліщук також підкреслює, що спадкові правовідносини належать до волевих правовідносин, оскільки ґрунтуються на волевиявленні їхніх суб'єктів. Їх виникнення, зміна та припинення можливі лише за наявності взаємної згоди сторін, що свідчить про приватноправову природу цих відносин. Особливість спадкових правовідносин полягає також у тому, що вони передбачають наявність особи, яка, хоча й не є безпосереднім учасником правовідносин у момент їх реалізації, здійснює визначальний вплив на їх зміст. Йдеться про спадкодавця, чия воля, зафіксована у відповідних правових формах (заповіт, спадковий договір тощо), формує підґрунтя майбутніх правовідносин, які набувають юридичної сили лише після його смерті [94, с.122].

Спадкові правовідносини, подібно до інших цивільно-правових відносин, характеризуються наявністю волевиявлення суб'єктів та особистісного

елементу. Водночас ці ознаки у сфері спадкового права набувають специфічного змісту, зумовленого особливим порядком їх виникнення та реалізації. Зважаючи на це, спадкові правовідносини доцільно розглядати як такі, що мають власні, притаманні виключно спадковому праву риси, які відрізняють їх від інших інститутів цивільного права [94, 123].

Загальновідомим є те, що правові відносини мають певну внутрішню структуру. Спадкові відносини, як і інші правовідносини, складаються із трьох основних елементів: суб'єктів, об'єкту та змісту. Іншими словами, спадкові правовідносини складаються між певними учасниками – спадкоємцями щодо певного майна – спадщини і мають свій зміст, яким є права та обов'язки учасників.

Поняття спадкових правовідносин є загальним і позначає сукупність якісно відмінних за своєю природою правовідносин, що виникають у зв'язку із смертю фізичної особи або оголошення її померлою в судовому порядку та регулюються нормами спадкового права.

Відповідно до загальних положень цивільного права, спадкові правовідносини розглядаються як один із його різновидів, що зумовлює спільність предмета та методу правового регулювання. Предметом спадкових правовідносин є майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між учасниками у зв'язку з переходом належних спадкодавцеві прав і обов'язків до спадкоємців. Основною особливістю цих відносин є те, що регулювання спрямоване на врегулювання порядку спадкування — правонаступництва у правовому статусі, яке відбувається після смерті спадкодавця.

Метод правового регулювання спадкових правовідносин ґрунтується на принципах юридичної рівності сторін, оскільки кожен учасник має рівні права та обов'язки й не підпорядковується іншому, а також диспозитивності — можливості суб'єктів обирати варіант правомірної поведінки. Це, зокрема, виявляється у свободі прийняття чи відмови від спадщини, виборі способу її прийняття, а також у можливості за взаємною згодою спадкоємців здійснювати поділ спадкового майна.

Однак, на відміну від багатьох інших інститутів цивільного права, у спадковому праві значне місце займають імперативні норми, які мають обов'язковий характер і не підлягають зміні за волею сторін. Водночас спадкові правовідносини, подібно до загальногромадянських, характеризуються волевиявленням суб'єктів та наявністю особистісного елементу. Проте, зазначені ознаки набувають у спадковому праві своєрідного змісту, обумовленого специфікою виникнення таких правовідносин, що дозволяє визнати їх особливими та такими, що мають виняткову природу у межах цивільного права [124, с.93].

В. В. Валах підкреслює, що спадкові правовідносини за своєю правовою природою належать до регулятивних, оскільки виникають на підставі юридичних норм у зв'язку з обставиною, що, хоча й є природною та правомірною, проте має трагічний характер для близького оточення — смертю фізичної особи. Саме з моменту її смерті така особа набуває правового статусу спадкодавця, що зумовлює подальший перехід її прав та обов'язків у спадковому порядку [13, с.8].

За допомогою регулятивних відносин відбувається правомірна діяльність суб'єктів цивільного права [159, с.58].

Професор Заїка Ю.О. виділяє такі специфічні принципи регулювання спадкових правовідносин: свобода волевиявлення спадкодавця та спадкоємців; універсальність спадкового правонаступництва; послідовність закликання до спадщини при спадкуванні за законом; рівність спадкових часток при спадкуванні за законом, що виражається у рівних частках для спадкоємців однієї черги спадкування; державна охорона інтересів непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача; сімейно-родинний характер спадкування [24, с.252].

Щодо правовідносин, що можуть виникати в разі порушення прав учасників спадкового правовідношення (мова йде про охоронні правовідносини), то, за твердженням В. В. Валаха, ці правовідносини виходять за межі регулювання нормами спадкового права [13, с. 8].

Однак, більш обґрунтованою є позиція О. П. Печеного, який зазначає, що, незважаючи на регулятивний характер спадкового права, воно також містить

охоронні елементи. Так, одним із охоронних прав спадкоємця є можливість вимагати вжиття заходів щодо охорони спадкового майна у нотаріальному порядку [155, с.243].

М. Г. Поліщук наголошує, що у теорії цивільного права розрізняють правовідносини, що виникають у процесі спадкування, та інші види спадкових правовідносин, які не є спадкуванням. Правовідносини, що виникають при спадкуванні за законом або за заповітом, відносяться до універсального правонаступництва. Особливістю цих правовідносин є наявність специфічного об'єкта – спадщини. Основною характеристикою спадкових правовідносин є те, що їх виникнення зумовлене не одним юридичним фактом, а сукупністю таких фактів, що утворюють юридичний склад [94, с.126].

Для того, щоб спадкоємець був закликаний до спадкування за законом, необхідно, окрім факту смерті спадкодавця та відсутності заповіту, також підтвердження спорідненості з померлим, що дає підстави для включення цієї особи до певної черги спадкоємців згідно з законами (статті 1261–1265 ЦК України), або факт перебування неповнолітньої чи непрацездатної особи на утриманні спадкодавця протягом не менше п'яти років до його смерті (ч. 2 ст. 1265 ЦК України), або включення потенційного правонаступника до числа осіб, що мають право на обов'язкову частку (ст. 1241 ЦК України). Закликання спадкоємців до спадкування за законом кожної наступної черги здійснюється зазвичай тільки в разі, коли після смерті спадкодавця не мають права на спадщину спадкоємці першої черги, або вони відмовляються від неї чи не приймають спадщину (окрім випадків, передбачених ст. 1259 ЦК України), а спадкоємці за правом представлення (ст. 1266 ЦК України) можуть бути закликані тільки у разі відсутності живих родичів, які мали б право успадкувати [94, с.123].

Отже, спадкові правовідносини – це цивільно-правові відносини, що виникають на основі норм спадкового права, у результаті смерті фізичної особи (спадкодавця) та, як правило, волевиявлення учасників цих відносин, між якими встановлюється сукупність прав та обов'язків щодо переходу до них прав та обов'язків, що не припиняються з моментом смерті спадкодавця [94, с.124].

Аналогічні погляди висловлює Є.О. Рябоконь, який розглядає процес спадкового правонаступництва як поділ на два етапи: перший — це закликання до спадкування, що створює у спадкоємців можливість реалізувати своє суб'єктивне право на спадкування, а другий — це прийняття спадщини, що є фактичним здійсненням цього права. Таким чином, розвиток спадкового правовідношення охоплює два основні етапи: відкриття спадщини та закликання осіб до спадкування, а також прийняття спадщини особами, які були закликані до спадкування [127, с.80].

Дещо іншою є позиція З.В. Ромовської яка заперечує думку про те, що спадковим є цивільне правовідношення, яке виникає «в силу смерті фізичної особи і, як правило, волевиявлення його учасників, яким між останніми встановлюється комплекс прав та обов'язків з приводу універсального та сингулярного спадкового наступництва у тих правах та обов'язках, які не припиняються зі смертю спадкодавця». За словами З.В. Ромовської про спадкові правовідносини можна говорити лише тоді, коли вони не перекриваються іншими правовідносинами. А це має означати, що ні кредитор, ні боржник спадкодавця не можуть вважатися учасниками спадкових правовідносин. Смерть боржника чи кредитора не змінює суті цивільних зобов'язальних правовідносин, учасником яких кожен з них був за свого життя. Так, смерть позичальника за кредитним договором не змінює договірних правовідносин, а є лише підставою для заміни первісного боржника іншим, яким став спадкоємець. Те ж саме відбудеться у разі смерті кредитора: на його місце як сторони у договорі стане спадкоємець. У разі смерті засновника чи учасника господарського товариства між господарським товариством та спадкоємцем, який претендує на частку у його майні, не існує спадкових правовідносин. Спадкоємець просто заступив померлого, перебравши від нього його права як засновника чи учасника товариства.

Не будуть спадковими і правовідносини між кількома особами, які прийняли спадщину. Адже з цього моменту вони є уже повноправними співвласниками. Інший погляд виключається самою суттю спадкового правонаступництва. Тому при визначенні учасників та змісту спадкових

правовідносин слід бути дуже обережним, щоби ненароком не опинитися на території інших цивільних правовідносин. Якщо таке станеться, теорія спадкових правовідносин тоді неодмінно буде зведена нанівець [119, с.19].

Проте, на думку З.В. Ромовської спадковими можна назвати правовідносини між нотаріусом і спадкоємцями, які подають заяву про прийняття чи про відмову від спадщини. Але, оскільки нотаріус є посадовою особою, ці відносини між ним та спадкоємцями є публічними, хоча і складаються щодо здійснення ними свого приватного права.

Спадковими можна назвати правовідносини між виконавцем заповіту спадкоємцями, а також правовідносини з приводу охорони спадщини [119, с.20-21].

Підсумовуючи сучасну дискусію, можна стверджувати, що ми погоджуємося з твердженням, що основною та єдиною метою спадкового правовідношення є настання спадкового правонаступництва. Усі інші правовідносини, що не ведуть до цього результату, не можна вважати спадковими. Однак триваюче спадкове правовідношення може бути визнано одним із юридичних фактів, які складають фактичний склад, що забезпечує виникнення інших правовідносин, наближених до спадкових. Наприклад, правовідносини, пов'язані з охороною спадщини чи виконанням заповіту, виконують допоміжну функцію, сприяючи збереженню спадкового майна для подальшого спадкування. Тому всі правовідносини, що не забезпечують спадкового правонаступництва, можна умовно назвати спадковими. Проте, через їх тісний взаємозв'язок з правовідносинами щодо спадкування, їх слід вважати допоміжними спадковими правовідносинами, тоді як правовідносини, пов'язані зі спадковим правонаступництвом, є основними [143].

Запропонований підхід до аналізу спадкових правовідносин дозволяє розрізняти два основні типи правовідносин: основні та допоміжні. Основне правовідношення є збірною, абстрактною категорією, яка може мати місце в реальному житті при відсутності ускладнюючих факторів під час процесу спадкування. Це правовідношення виникає в результаті спадкового правонаступництва і охоплює основний процес передачі прав і обов'язків від

спадкодавця до спадкоємців. У свою чергу, допоміжні правовідносини виникають і розвиваються паралельно або після завершення основного спадкового правовідношення. Це можуть бути правовідносини з відказоодержувачами, кредиторами, виконавцями заповіту та іншими учасниками, які займаються виконанням заповіту, охороною спадщини або вирішенням інших спадкових питань. Дане розмежування дозволяє чітко відокремити основні правовідносини спадкування від тих, які виникають в результаті супутніх дій чи виконання допоміжних функцій [143].

Як вже було підкреслено вище, спадкові правовідносини — правовідносини вольові, оскільки вони ґрунтуються на вільному волевиявленні їх суб'єктів. Тільки за взаємною згодою суб'єктів спадкових правовідносин відбувається їх виникнення, зміна та припинення. Не зважаючи на розбіжності у трактуванні структури правовідносин, можемо зазначити, що усі науковці до елементів правовідносин включають їх суб'єктів як «носіїв» і «реалізаторів» правоздатності, дієздатності й правосуб'єктності.

Така єдність думок не йде у розріз із розумінням складу правовідносин, яке сьогодні домінує у вітчизняній юридичній науці, і, згідно з яким, до складу правовідносин включають суб'єктів і об'єктів правовідносин та їхній юридичний зміст (сукупність прав і обов'язків сторін). Такі позиції знаходимо у низці робіт [29, с.154-155].

Виділення серед спадкових основних та допоміжних правовідносин дозволяє критично віднестися до висновку науковців, що спадкові правовідносини можуть носити як абсолютний характер (наприклад, при спадкуванні за законом), так і відносний характер (при спадкуванні за заповітом, яким на користь конкретної особи встановлено відказ), або, коли відомі обидва учасники таких відносин. При цьому слід визнати, що спадкові допоміжні правовідносини зазвичай є не абсолютними, а відносними [143].

Підтримуючи тезу про специфічність спадкових правовідносин, слід зазначити, що важко (чи неможливо) знайти місце спадкових правовідносин в більшості інших класифікацій цивільних правовідносин (наприклад, особисті немайнові та майнові; речові та зобов'язальні). Це пов'язано з тим, що їх не

завжди можна однозначно віднести тільки до однієї із груп поділу. Так, в порядку спадкування можуть переходити не тільки матеріальні, але й духовні цінності, що дозволяє говорити про те, що у спадкових правовідносинах поєднуються риси і майнових, і немайнових відносин [90, с.99].

Не випадково в навчальній літературі при описі видів цивільних правовідносин ніколи не згадуються як приклади правовідносини спадкові. Проте, й оцінка їх як регулятивних абсолютних правовідносин дозволяє просунути в їх подальшому дослідженні.

Суб'єкти правовідносин. Розглянемо суб'єкт та суб'єктивний склад спадкових правовідносин. Суб'єктами спадкових правовідносин є заповідач (спадкодавець) та спадкоємець. Заповідачем може бути фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність і вправі розпоряджатися своїм майном на випадок смерті шляхом складання заповіту. У разі відсутності заповіту спадщина переходить до спадкоємців за законом у визначеній черговості. Спадкоємцем може бути як фізична, так і юридична особа, а також держава чи територіальна громада. Заповідач має право на випадок своєї смерті шляхом вчинення заповіту розпоряджатися своєю власністю – спадщиною, до складу якої законом віднесені усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті [94, с.125].

Заповіт за ЦК України має право скласти фізична особа з повною цивільною дієздатністю на момент складання заповіту [164].

Заповідач має право призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від того, чи пов'язані вони з ним родинними чи сімейними відносинами, а також інших учасників цивільних відносин. Він має право визначити обсяг спадщини, яка підлягає спадкуванню за заповітом, включаючи заповідальний відказ, покладення обов'язків на спадкоємця, а також скасування заповіту, якщо він вирішить змінити свою волю.

Згідно зі ст. 1222 Цивільного кодексу України, спадкоємцями за заповітом та за законом можуть бути лише фізичні особи, що є живими на момент відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини [152].

Спадкоємцями за заповітом можуть бути не лише фізичні особи, а й юридичні особи, а також інші учасники цивільних відносин, до яких належать держава і територіальні громади відповідно до ст. 2 ЦК України. У разі прийняття спадщини спадкоємці повинні враховувати, що вся спадкова маса має бути прийнята у повному обсязі, якщо інше не зазначено у заповіті спадкодавця. Це означає, що не можна прийняти лише частину спадщини, наприклад, тільки права, і відмовитись від обов'язків чи майна. Вся спадщина включає всі права та обов'язки спадкодавця, що не припинилися внаслідок його смерті, зокрема, майно, що належало йому на момент відкриття спадщини (ст. 1218 ЦК України). Якщо спадкоємець відмовляється від спадщини, це призводить до припинення спадкових правовідносин, оскільки вони виникають лише за умови вільного волевиявлення та взаємної згоди учасників. Таким чином, відмова від спадщини означає, що спадкові правовідносини не починаються, і спадщина переходить до держави як спадкоємця за законом. Проте, за наявності спадкових правовідносин, всі елементи цих правовідносин зберігаються [94].

Зокрема, варто звернути увагу на теоретичну дискусію щодо суб'єктного складу спадкових правовідносин, зокрема, на питання, чи можна вважати спадкодавця учасником цих правовідносин.

З одного боку, загальноприйнято вважати, що поняття правовідносин як соціальних взаємодій передбачає наявність щонайменше двох суб'єктів у цих відносинах [138, с.389]. Як вказує З. В. Ромовська, правовідносини за участю лише однієї особи неможливі [119, с.117].

З іншого боку, спадкодавець — це особа, чия смерть стає підставою для відкриття спадщини, що відбувається наступного дня після цієї події (або після вступу в законну силу судового рішення щодо оголошення особи померлою, або в день, визначений цим рішенням) [23, с.47].

Отже, спадкодавець є фізичною особою, яка померла, і внаслідок цього її суб'єктивні права переходять до інших осіб відповідно до норм спадкового права. Однак, існують різні підходи щодо того, чи слід вважати спадкодавця суб'єктом спадкових правовідносин.

Безумовно, аксіоматичним є те, що право- та дієздатність фізичної особи припиняються зі смертю, і права та обов'язки, які належать їй, припиняються з моменту її смерті. Це правило не має винятків і стосується також спадкового права [143].

Л. В. Козловська, в цілому підтримуючи тезу, що спадкодавець не може бути розглянутий як суб'єкт спадкових правовідносин, пропонує своє бачення ролі спадкодавця. Вона відносить як спадкодавця, так і спадкоємця до суб'єктів спадкування, вважаючи їх суб'єктами спадкового правонаступництва. Однак ці особи не є суб'єктами спадкових правовідносин [45, с.40-41]. Цей висновок повністю заслуговує на підтримку. Таким чином, можна стверджувати, що суб'єктом спадкового правовідношення є спадкодавець. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що спадкові правовідносини є абсолютними, тобто такими, у яких чітко визначена лише уповноважена особа, а зобов'язаними є всі особи, які знаходяться в межах юридичної доступності до цієї особи. Хоча цей висновок не підтримується усіма науковцями, він, на нашу думку, єдиний, який дозволяє адекватно відповісти на питання про суб'єктний склад спадкового правовідношення [13, с.8].

Це питання справді залишається одним із найбільш дискусійних у теорії спадкового правовідношення. Відповідно, активним учасником спадкового правовідношення є спадкоємець, який має право на набуття права власності та зобов'язальних прав у майбутньому через реалізацію своїх спадкових прав. Як зазначає Л. В. Козловська, виключно спадкоємець, як універсальний правонаступник, є уповноваженим суб'єктом у правовідношенні, пов'язаному зі спадкуванням [47, с.163].

З огляду на це, всі учасники спадкових правовідносин (в широкому розумінні) поділяються на тих, що мають свій інтерес щодо спадщини, і тих, які не мають свого інтересу щодо неї.

До першої категорії належать: 1) спадкоємець (уповноважений суб'єкт спадкового основного правовідношення) та 2) інші учасники спадкового правовідношення, які мають юридичний інтерес щодо спадщини [107, с.12], проте не мають права спадкування. Такими (окрім спадкоємців) слід визнати

відказоодержувачів, кредиторів та боржників спадкодавця [107, с.13], виконавця заповіту.

Всі *інші учасники спадкового правовідношення сприяють* спадкоємцям у реалізації їх спадкової правосуб'єктності, здійснюють вплив на спадкові правовідносини [153, с.9], не володіють особливим інтересом у спадкових правовідносинах, а тому не є суб'єктами спадкових правовідносин. Отже, до учасників спадкових правовідносин відноситься як суб'єкт спадкових правовідносин, яким є спадкоємець (спадкоємці), так і інші, факультативні учасники [21, с.49-50].

Їм (спадкоємцю та іншим уповноваженим учасникам спадкового правовідношення) протистоять всі інші наявні учасники, які зобов'язані утримуватись від дій, що перешкоджають здійсненню цих прав, та/або сприяти у реалізації спадкоємцями своїх спадкових прав [13, с.8]. Конкретний перелік таких зобов'язаних осіб залежить від змісту спадкового правовідношення, виду спадкового правонаступництва, яке опосередковують ті чи інші правовідносини [45, с.163].

Таким зобов'язаним учасником спадкового правовідношення, який сприяє здійсненню прав та виконанню обов'язків щодо спадщини, є виконавець заповіту, нотаріус, а також суд у спірних чи передбачених законом випадках. Ці суб'єкти забезпечують належну реалізацію спадкових прав, виконання вказівок заповіту та урегулювання можливих суперечок між учасниками спадкових правовідносин [13, с.12-13].

Кожна із перелічених категорій осіб виконує відповідну роль в динаміці спадкового правовідношення, а тому підхід з приводу того, що вони не виступають учасниками спадкових правовідносин, є помилковим [21, с.62]. До осіб, які зобов'язані утримуватися від дій, що перешкоджають здійсненню прав щодо спадщини спадкоємцем чи іншими учасниками, слід віднести всіх осіб, які перебувають у межах юридичної доступності. Це включає, зокрема, осіб, які можуть стати спадкоємцями за умови «неспадкування» іншими особами, наприклад, спадкоємців наступної черги при спадкуванні за законом. Ці особи повинні утримуватися від дій, які могли б перешкодити або ускладнити процес

спадкування, забезпечуючи таким чином належне виконання спадкових прав та обов'язків.

Спадкування є одним із проявів цивільної правоздатності. У суб'єктивному розумінні спадкове право набуває форму як для особи, яка закликає до спадщини, так і для особи, яка фактично прийняла спадщину. Спадкоємець, який тільки закликається до спадщини, ще не є правонаступником. Його право обмежується лише можливістю вибору між прийняттям спадщини та відмовою від неї. Таким чином, на цей момент він є лише потенційним правонаступником і не набуває жодних прав, пов'язаних із спадщиною. Тільки після того, як спадкоємець приймає спадщину, він стає правонаступником спадкодавця і набуває права та обов'язки, що можуть бути передані у спадщину за законом.

Деякі науковці пропонують доповнити теорію та практику спадкових правовідносин новими поняттями, які допомагають точніше визначити статус осіб у процесі спадкування. Зокрема, ці поняття включають «формальний спадкоємець», який є особою, зазначеною в заповіті до смерті заповідача, тобто особою, яка має формальне право на спадщину, але ще не вчинила жодних дій щодо прийняття спадщини; «потенційний спадкоємець» — це особа, яка має право на отримання спадщини, але ще не вчинила будь-яких дій, що свідчать про її намір прийняти спадщину. Такі особи можуть відмовитися від спадщини або здійснити інші юридичні дії; «фактичний спадкоємець» — це особа, яка вже прийняла спадщину, проте ще не отримала свідоцтва про право на спадщину. Це означає, що особа фактично вступила в спадщину, але юридично її право на спадщину ще не оформлене. Ці категорії допомагають більш точно визначити правовий статус осіб у контексті спадкування, адже кожен етап процесу спадкування має своє правове значення і наслідки для учасників спадкових правовідносин [152, с. 11].

Ще одне важливе питання щодо спадкоємців (насамперед, фізичних осіб) — усунення від права на спадкування. Ст. 1224 ЦК України встановлює випадки УВПС так званих «негідних» спадкоємців. Негідними спадкоємцями є особи, які відносяться до кола спадкоємців за заповітом або за законом, які мали б

право на спадкування, якщо б цьому не заважали ті обставини, які перелічені в ст. 1224 ЦК України [165, с. 92-93]. Указані обставини тягнуть усунення перелічених у цій статті осіб від права спадкування.

Порівнюючи з попереднім ЦК УРСР 1963 р. [167], можна зазначити, що чинне цивільне законодавство України зберегло поділ негідних спадкоємців на таких, що: 1) усуваються від спадкування і за законом, і за заповітом, 2) позбавляються права спадкувати лише за законом. Окрім того, було розширене коло осіб, які усуваються від спадкування.

Так, згідно з положеннями ст. 1224 ЦК, не мають права на спадкування: *ні за законом, ні за заповітом особи:*

1) які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Це положення не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом (ч. 1 ст. 1224 ЦК України). Йдеться про так звану спадкову амністію [143];

2) які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині (ч. 2 ст. 1224 ЦК України);

за законом:

1) батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини;

2) батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом (ч. 3 ст. 1224 ЦК України);

3) одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Проте, якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу (ч. 4 ст. 1224 ЦК України) [143].

Окрім того, згідно з ч. 5 ст. 1224 ЦК України, за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Таким чином, коло негідних спадкоємців можна поділити на дві умовні групи:

1) особи, які втратили пасивну спадкову правосуб'єктність (ч. 1-4 ст. 1224 ЦК України);

2) спадкоємці, які не втрачають статусу спадкоємців, проте можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (ч. 5 ст. 1224 ЦК України) [143].

Аналіз положень ст. 1224 ЦК України дозволяє виділити ще одну класифікацію негідних спадкоємців:

1) особи, протиправні дії яких стосувалися впливу на обставини, завдяки чому вони намагалися набути право на спадкування (ч. 1-2 ст. 1224 ЦК України);

2) особи, що вчинили правопорушення, які відносяться до сфери сімейного права (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані) (ч. 3-5 ст. 1224 ЦК України) [165, с.92-93].

Таким чином, в ст. 1224 ЦК України законодавець наводить вичерпний перелік обставин, за наявності яких спадкоємець усувається від спадкування. На думку багатьох науковців, їх склад необхідно розширити [143].

Ю. О. Заїка вважає, що до категорії негідних спадкоємців слід віднести не лише осіб, які перешкоджали спадкодавцю скласти, змінити чи скасувати заповіт, а й тих, хто примушував спадкодавця скласти заповіт або вчинили умисний злочин проти його життя, здоров'я, волі та гідності. Зокрема, це може включати дії, які призвели до доведення спадкодавця до самогубства,

катування, погрози вбивством, залишення в небезпеці, незаконне позбавлення волі, висунення завідомо неправдивих звинувачень у скоєнні тяжкого злочину та інші подібні злочини [32, с.19]. Науковець обґрунтовує свій висновок тим, що в багатьох випадках особа, проти якої вчинили злочин, через похилий вік, погіршення здоров'я, моральну травму чи інші подібні обставини, не завжди має можливість скористатися своїм правом на позбавлення негідного спадкоємця спадщини шляхом складання, зміни чи скасування заповіту. Це ставить під сумнів справедливість такого правового статусу особи, що може стати спадкоємцем, навіть у випадках, коли вона вчинила злочин проти спадкодавця. Отже, вважає Ю.О. Заїка, слід ввести в законодавство презумпцію негідності спадкоємця, який вчинив відповідний злочин, внаслідок чого він буде усуватися від спадкування [32, с.19].

Водночас, у контексті питання усунення від права на спадщину, з нашої точки зору, необхідно вести мову про “негідного” спадкоємця та про спадкоємця, який неухильно дотримувався вимог законодавства в частині вимог, які стосуються особистої поведінки у частині майнових та немайнових відносин, які пов'язують його з спадкодавцем або іншими спадкоємцями.

Об'єкти правовідносин. Об'єктом спадкового правовідношення виступає спадщина. Змістом спадкового правовідношення є сукупність прав та обов'язків його учасників, які виникають у зв'язку з відкриттям спадщини.

Спадщина (спадкове майно, спадкова маса) – це сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які не припинилися у зв'язку з його смертю, а також визначені законом права та обов'язки, які не належали спадкодавцеві, проте виникли у спадкоємців у зв'язку зі смертю спадкодавця, яка існує протягом визначеного періоду часу (з моменту відкриття спадщини і до набуття прав на неї спадкоємцями) та переходять як єдине ціле до спадкоємців, має локальний характер та обмежена у цивільному обороті.

Предметом спадкового права виступають відносини посмертного правонаступництва у майні спадкодавця спадкоємців та інших осіб (сингулярних правонаступників). Тобто, предметом регулювання спадкового права виступають відносини наступництва в майні померлого. При цьому, під

терміном «майно» у спадковому праві розуміється сукупність майнових та особистих немайнових прав та обов'язків спадкодавця, що не припиняються з його смертю і переходять до його спадкоємців.

Чинний ЦК України, використовуючи термін «склад спадщини» (ст. 1218 ЦК України), разом з тим, не дає визначення цього терміну. Іноді спадщину називають спадковою масою або спадковим майном. Вважаємо невірним використовувати термін «спадок», який деколи можна зустріти в навчальній та науковій літературі [79, с.76], [140, с.241-246].

За найбільш традиційним підходом, який зустрічається в юридичній літературі, *спадщину* визначають як сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які переходять після його смерті до спадкоємців [121, с.8].

Досить цікавий підхід можна побачити у З. В. Ромовської. Так, науковець вказує, що спадщина – це те, що «спадає з плечей людини; те, що вона залишила на землі після свого відходу» [119, с.49].

Проте, стаття 1218 ЦК України більш деталізовано підходить до того, що собою являє спадщина. Так, в ній вказується, що до *складу спадщини* входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Тобто, можна виділити декілька ознак складових елементів спадщини: це *усі права та обов'язки*, що належали спадкодавцеві *на момент* відкриття спадщини; і які, разом з тим, *не припинилися внаслідок його смерті*.

Права, що входять до складу спадкового майна, становлять так званий *спадковий актив*, а сукупність обов'язків спадкодавця, що переходять до спадкоємців – *спадковий пасив* [143].

Таким чином, можна зазначити, що *спадщина (спадкове майно, спадкова маса)* – це сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які не припинилися у зв'язку з його смертю, а також визначені законом права та обов'язки, які не належали спадкодавцеві, проте виникли у спадкоємців у зв'язку зі смертю спадкодавця, яка існує протягом визначеного періоду часу (з моменту відкриття спадщини і до набуття прав на неї спадкоємцями) та переходять як єдине ціле

до спадкоємців, має локальний характер та обмежена у цивільному обороті [143].

Таким чином, спадкові правовідносини – це особливий різновид цивільно-правових відносин помертвого правонаступництва у майнових відносинах, та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця (під поняттям «посттанативних» особистих немайнових прав, на думку Р. О. Стефанчука, слід розуміти такі особисті немайнові права фізичних осіб, що виникають внаслідок та в момент смерті фізичної особи в інших осіб, які конкретно визначені законом чи встановлені померлим, і, як правило, спрямовані на захист доброго імені померлого), пов'язаний з прижиттєвою волею спадкодавця та обумовлений окремими інститутами сімейного права, що носить комплексний матеріально-процедурний характер, визначений участю нотаріальних органів та інших учасників публічно-правових відносин наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Серед інших, з визначених сучасною юридичною наукою, необхідно наголосити на такій наступній важливій ознаці спадкових правовідносин, як їх матеріально-процедурний характер або, іншими словами, квакзіпроцесуальному характері спадкових правовідносин, саме у частині участі в них нотаріуса та інших учасників публічно-правових відносин, наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Особливості суб'єктивного права на спадкування. Право на спадкування є одним із видів суб'єктивних прав учасників цивільних правовідносин та складовою частиною цивільної правоздатності. Це право виникає з моменту відкриття спадщини, що визначається або як день смерті фізичної особи, або день, коли вона оголошується померлою [74, с.165].

Право на спадщину виникає з моменту її відкриття, і закон передбачає, що спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але не проживав постійно зі спадкодавцем, повинен подати заяву про прийняття спадщини до нотаріуса протягом 6 місяців з дня відкриття спадщини. Якщо протягом цього терміну заяву не подано, спадкоємець вважається таким, що відмовився від спадщини. Однією з найбільш поширених проблем, з якими стикаються спадкоємці, є

пропуск цього строку. Закон дає можливість вирішення цієї ситуації через надання згоди усіма спадкоємцями, які вже прийняли спадщину, на подання заяви спадкоємцем, що пропустив термін. Однак, на практиці отримання такої згоди може бути ускладнене через внутрішні конфлікти між спадкоємцями [48, с.15-21].

Водночас, у доктрині і до сьогодні тривають дискусії, пов'язані із змістом права на спадкування. Так, на думку З. В. Ромовської, право на спадкування складається з трьох самостійних управнень: право прийняти спадщину, право не прийняти спадщину та право відмовитися від неї. Цей підхід дозволяє розглядати кожна з цих можливостей як окремі, незалежні права спадкоємця, які вимагають окремого правового регулювання і визначення у контексті спадкових правовідносин [119, с. 24].

Подібну позицію відстоює і В. В. Валах, яка зазначає, що прийняття спадщини та відмова від її прийняття є складовими частинами суб'єктивного права на спадкування. Вони виступають як правомочності спадкоємця та становлять собою певні юридично значущі дії, порядок і умови вчинення яких чітко регламентуються чинним законодавством. Таким чином, реалізація права на спадщину пов'язується не лише з фактом наявності такого права, а й із конкретними механізмами його здійснення [13, с. 253–254].

Ю. О. Заїка підкреслює, що право спадкування охоплює як право спадкодавця вільно розпорядитися належним йому майном на випадок смерті — шляхом складання заповіту, у якому визначається подальша доля цього майна та призначаються спадкоємці, — так і суб'єктивне право спадкоємця на набуття спадщини або відмову від неї. Таким чином, право спадкування є комплексним і включає у себе як елемент автономного волевиявлення спадкодавця, так і можливість реалізації або відмови від майнових прав спадкоємцем [30, с. 250].

Л. В. Козловська вважає, що суб'єктивне право на спадкування виникає незалежно від волевиявлення самого спадкоємця й реалізується виключно через вчинення ним відповідного правочину — прийняття або відмови від спадщини. Прийняття спадщини, у свою чергу, означає фактичну реалізацію спадкового

правонаступництва, тобто, перехід прав і обов'язків від спадкодавця до спадкоємця. Таким чином, суб'єктивне право на спадкування розглядається як надане законом повноваження здійснити вибір щодо участі у спадкуванні [46, с. 218].

На думку Є. О. Харитонova, «право на спадкування» може вживатися у декількох значеннях. По-перше, право на спадкування в найзагальнішому розумінні виступає складовою частиною цивільної правоздатності, тобто, воно належить кожному суб'єкту цивільних правовідносин з моменту народження (або виникнення юридичної особи). По-друге, це право може трактуватися як можливість одержання спадщини за заповітом, що вказує на його зв'язок із цивільною дієздатністю спадкоємця; в науковій літературі така можливість іноді позначається як «пасивна тестаментоздатність». По-третє, у вузькому розумінні, право на спадкування набуває ознак суб'єктивного права, що виникає лише за умови настання певних юридичних фактів, зокрема, смерті спадкодавця або оголошення його померлим [166, с. 689].

М.О. Михайлів вказує, що у цьому контексті слід наголосити, що, проаналізувавши норми чинного законодавства та доктринальні підходи, можна виокремити низку характерних ознак права на спадкування. По-перше, це право виникає у момент відкриття спадщини, тобто в день смерті фізичної особи або у день, визначений рішенням суду про оголошення її померлою. По-друге, воно є абсолютним суб'єктивним правом спадкоємців, тобто таким, що може бути реалізоване стосовно невизначеного кола осіб. По-третє, право на спадкування виникає незалежно від волі спадкоємця, але його реалізація є результатом вольової дії. По-четверте, таким правом наділені лише особи, які визнаються спадкоємцями — будь-які учасники цивільних правовідносин. По-п'яте, це право є елементом цивільної, зокрема спадкової, правоздатності. По-шосте, його реалізація обумовлена виконанням певних юридичних умов, передбачених законом. По-сьоме, здійснення права на спадкування відбувається через вчинення спадкоємцем відповідного правочину — прийняття чи відмови від спадщини. І, нарешті, по-восьме, дане право є строковим за своєю правовою

природою, оскільки обмежене часовими рамками, визначеними законом [74, с.165-168].

Отже, виходячи з ознак права на спадкування, М.О. Михайлів водночас пропонує таке визначення поняття права на спадкування: це суб'єктивне право спадкоємця, що становить елемент його цивільної правоздатності, яке виникає з моменту відкриття спадщини — у зв'язку зі смертю спадкодавця або оголошенням його померлим — та реалізується у межах строку, встановленого законом, шляхом вчинення правочинів (юридичних дій), спрямованих на прийняття спадщини або відмову від неї [74, с.165-168].

Підсумовуючи, спробуємо навести власне визначення особливостей суб'єктивного права на спадкування у спадкових правовідносинах. Спадкове право виступає як ключова гарантія правонаступності у цивільному праві, що забезпечує юридичну визначеність у питаннях розподілу спадщини між спадкодавцями з врахуванням волі спадкодавця та дотриманням вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин з одночасним унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців, яке виникає у день відкриття спадщини та може здійснюватися в межах строку прийняття спадщини на умовах визначених цивільним законодавством.

1.2 Поняття та особливості правового регулювання усунення від права на спадкування

Правова конструкція (концептуально) із зазначенням підстав та їх поділ на абсолютні та відносні. Конституція України у ст. 3 проголошує людину, її права та свободи вищою цінністю та покладає на державу обов'язок визнавати, дотримуватися та захищати ці права та свободи на основі принципу рівності, гарантувати їх відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права та відповідно до Конституції України, але, водночас, допускає обмеження права і свободи людини і громадянина лише законом і лише тією мірою, якою це необхідно з метою захисту основ конституційного

ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших, забезпечення оборони держави й безпеки держави [56].

Невідчужуваність основних прав і свободи людини передбачає необхідність адекватних гарантій можливості здійснення зазначеного права для спадкоємців.

Відповідно до змісту ст. 1216 ЦК України, громадяни можуть успадковувати та заповідати майно [164]. Підкреслимо, що законодавство України не проголошує абсолютної свободи права спадкування. Вона, як і деякі інші права і свободи, може бути обмежена законодавцем, але лише за умови, що обмеження мають обґрунтований та пропорційний характер.

У римському праві негідність спадкоємця утворювала одну з форм неправоздатності на отримання спадщини, проте, негідний зберігав пасивну заповідальну здатність, отже, міг успадковувати за заповітом і набувати майно через заповідальну відмову. Його спадково-правовий статус був умовним, а загальним визначенням для осіб, негідних успадковувати, виступав термін «*indignus*», з часів принципату – «*indignitas*».

С.Д. Гринько підкреслює, що серед загальних принципів римського права найбільш розвиненим і вагомим вважався принцип справедливості. Відомий вислів римських юристів — "*In omnibus quidem, maxime tamen in jure aequitas spectanda est*" — наголошує, що справедливість має враховуватись у всьому, але особливо у сфері права. Окрім того, у правовій системі Стародавнього Риму значне місце займав і принцип добросовісності (*bona fides*), що втілював ідеї вірності, довіри та сумлінності. Цей принцип поширювався на широкий спектр правовідносин, зокрема, опіки та піклування, майнові взаємини між подружжям, а також зобов'язання, що виникали з договорів купівлі-продажу, найму, перевезення, доручення, товариства, застави, фідучіарних угод, позики, поклажі тощо. Крім того, добросовісність визнавалася ключовою і в інститутах ведення чужих справ без доручення, а також у сфері відповідальності суддів за неправомірні рішення чи порушення встановленої процедури судового розгляду [143].

Зазначені принципи справедливості та доброї волі лежать в основі багатьох вимог, дотримання яких відрізняє спадкоємця від «негідного» спадкоємця.

Оскільки спадкове право як європейських континентальних, так і інших країн розвивалося під впливом римського приватного права, основні інститути спадкового права мають між собою багато подібних характеристик. Інститут негідних спадкоємців є необхідним атрибутом спадкового права практично кожної держави, різниця полягає лише у підставах усунення таких осіб від спадкування майна після померлих родичів. Сучасним цивільним законодавством України передбачено можливість визнання потенційних спадкоємців негідними у випадку їх неправомірної поведінки відносно спадкодавця і, відповідно, позбавлення права на отримання спадщини.

Таким чином, у найбільш загальному вигляді, усунення від права спадкування – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, засноване на підставі закону та рішення суду [147].

Є. О. Рябоконтю зауважує, що інститут УВПС не є новелою в українському цивільному законодавстві. Ще ЦК УРСР 1963 року в статті 528 містив норми, які регулювали підстави для позбавлення спадкоємців права на спадщину. Зокрема, йшлося про дві основні групи таких підстав: по-перше, навмисне позбавлення життя спадкодавця або інших спадкоємців, і по-друге, позбавлення батьківських прав або злісне ухилення батьків чи повнолітніх дітей від виконання встановлених законом обов'язків з утримання спадкодавця [123, с. 71].

У ст. 1224 ЦК України від 16 січня 2003 року визначено підстави усунення особи від права на спадкування. До таких підстав належать: умисне позбавлення життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців, а також вчинення замаху на їхнє життя; умисне перешкоджання спадкодавцеві у здійсненні його волевиявлення щодо заповіту — складанні, внесенні змін або скасуванні; позбавлення особи батьківських прав щодо власних дітей, якщо такі права не були поновлені на момент відкриття спадщини; ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який перебував у безпорадному стані у зв'язку з

похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом; а також — неможливість спадкування подружжям один після одного, якщо шлюб між ними був визнаний недійсним у встановленому законом порядку. Таким чином, законодавець встановлює чіткі морально-правові орієнтири, якими повинні керуватися учасники спадкових правовідносин [165].

Сукупність норм щодо негідного спадкоємця становить окремий підінститут спадкового права. Це дозволяє нам запропонувати наступні підходи до вирішення спірних питань правового регулювання цього субінституту, які ґрунтуються, по-перше, на припущенні, що встановлюючи різні умови усунення від спадкування негідних спадкоємців, закон виходить із панівних у суспільстві уявлень про справедливість спадкування. При цьому, що більш тяжким з погляду закону є вчинене діяння, то меншою кількістю додаткових умов має супроводжуватися відсторонення від наслідування відповідного спадкоємця.

По-друге, у колі найближчих родичів (діти та батьки), де превалюють сімейно-родинні стосунки, усунення негідних спадкоємців не повинно залежати від волі третіх осіб, незважаючи на якусь їх зацікавленість у отриманні спадщини.

Необхідно звернути увагу на те, що позбавлення негідного спадкоємця права спадкувати після смерті спадкодавця не є наслідком зловживання цивільним правом, оскільки спадкоємець, який є негідним, юридично і фактично не може реалізувати належне йому спадкування через наявність законодавчих заборон реалізації права спадкування.

При вирішенні питань про визнання громадянина негідним спадкоємцем та про усунення його від спадкування потрібно мати на увазі таке: зазначені у ст. 1224 ЦК України протиправні дії, спрямовані проти спадкодавця, будь-кого з його спадкоємців або проти здійснення останньої волі спадкодавця, вираженої у заповіті, є підставою для втрати права спадкування за умисного характеру таких дій та незалежно від мотивів та цілей вчинення (у тому числі, при їх скоєнні на ґрунті помсти, ревнощів, з хуліганських спонукань тощо, і навіть незалежно від настання відповідних наслідків).

Протиправні дії, спрямовані проти здійснення останньої волі спадкодавця, вираженої у заповіті, внаслідок вчинення яких громадяни втрачають право спадкування за вказаною підставою, можуть полягати, наприклад, у підробці заповіту, його знищенні чи розкраданні, примушенні спадкодавця до складання чи скасування заповіту, спонукання відмови від спадщини, про що ми будемо вести більш детальну мову у наступному розділі нашого дослідження.

На цих підходах запропонуємо наступні висновки про те, що: потрібно диференціювати порядок та умови усунення від успадкування, передбачені у ч.1 та 2 ст. 1224 ЦК України залежно від того, чи є вчинені негідним спадкоємцем навмисні протиправні діяння кримінальними правопорушеннями, чи не є. У випадку, коли злочин вчинено щодо самого спадкодавця, членів його сім'ї або найближчих родичів, наявність вироку у кримінальному провадженні, що набрав законної сили, має тягнути безперечне усунення такого спадкоємця від спадкування.

Водночас, немає значення, чи охоплювалося наміром негідного спадкоємця створення умов для спадкування для себе чи інших потенційних спадкоємців. У другому випадку, коли перешкоджання здійсненню вираженої у заповіті волі спадкодавця шляхом фальсифікації або приховування заповіту, примусу інших спадкоємців до відмови від спадщини тощо, не пов'язані зі скоєнням кримінального правопорушення, - усунення негідного спадкоємця має слідувати за рішенням суду, що розглядає цивільно-правовий спір щодо спадкування.

При цьому має бути встановлена суб'єктивна спрямованість волі негідного спадкоємця на створення підстав для власного спадкування шляхом умисних дій щодо спадкодавця або його близьких.

Правова конструкція усунення від права на спадкування, на нашу думку, виступає як матеріально-правова гарантія забезпечення суб'єктивного права на спадкування фізичних осіб-спадкоємців, і полягає у створенні законодавчо визнаних умов віднесення особи до числа «негідних» спадкоємців у зв'язку з порушенням нею вимог до поведінки, що є умовою спадкування, і які втратили

пасивну спадкову правосуб'єктність (абсолютні підстави усунення від права на спадкування) або які не втрачають статусу спадкоємців, проте можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (відносні підстави усунення від права на спадкування).

Також, підсумовуючи питання поняття учасника спадкових правовідносин, можемо дати таке його визначення. Учасником спадкових правовідносин є особа (фізична, юридична), публічно-правове утворення, міжнародна організація, яка приймає участь у комплексних матеріально-процедурних цивільно-правових відносинах посмертного правонаступництва у майнових відносинах, та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов'язаних з прижиттєвою волею спадкодавця. Учасник спадкових правовідносин, який був усунутий від права на спадкування або втратив на це право – негідний спадкоємець, це особа щодо якої застосовано специфічну форму цивільно-правової відповідальності як виключення з числа осіб спадкоємців.

Відповідно, підстави УВПС можна класифікувати на такі групи:

- підстави УВПС осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців (це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом);*

- підстави УВПС осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;*

- підстави УВПС осіб, які вчинили правопорушення, які відносяться до сфери сімейного права (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані);*

- підстави УВПС осіб, які за рішенням суду можуть бути усунені від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вони ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Право на спадкування та усунення від нього у нормативно-правовому регулюванні інших держав. У спадковому праві зарубіжних країн основою є загальний принцип, що допускає спадкування як за законом, так і за заповітом. При цьому, як правило, спадкування за законом трактується як вторинне — «спадкування без заповіту», тобто воно застосовується лише у випадку відсутності заповіту. Отже, пріоритетною формою спадкування є спадкування за заповітом, яке визнається виявом вільного волевиявлення спадкодавця [93, с.68].

Х. З. Піцик та І. М. Канюк підкреслюють, що спадкове законодавство ґрунтується на принципі свободи волі спадкодавця, який має право вільно розпоряджатися своїм майном і заповідати його будь-яким особам, незалежно від наявності родинних зв'язків. Разом із тим, у державах континентальної Європи цей принцип поєднується з необхідністю захисту інтересів сім'ї, що реалізується через правові механізми, які гарантують майнові права близьких родичів спадкодавця. У межах континентальної правової системи спадкування розглядається як універсальне правонаступництво, тобто передача спадкоємцю всієї сукупності прав та обов'язків спадкодавця. Відповідне регулювання здійснюється, як правило, через норми цивільних кодексів, у тісному зв'язку з регулюванням сімейних та майнових правовідносин [93, с.68].

Інститут спадкування вирішує такі найважливіші завдання: стимулювання розвитку приватної власності, сприяння переходу права власності на спадкове майно до близьких осіб спадкодавця, гарантування права непрацездатних осіб та утриманців на забезпечення матеріальної допомоги спадкодавцем [68, с.126].

Інститут негідних спадкоємців, як і багато інших інститутів спадкового права, походить з часів становлення римського права та отримав свій специфічний, унікальний розвиток у кожній окремій правовій системі. Таким

чином, спадкове право, безпосередньо засноване на національних і моральних традиціях сімейної організації суспільства, що складаються століттями, є однією з найбільш стабільних і консервативних галузей цивільного законодавства, а в силу того, що спадкове право європейських континентальних держав розвивалося під впливом римського приватного права, основні інститути спадкового права у європейських державах мають між собою багато схожих рис.

Варто нагадати, що законодавство багатьох держав містить більш широкий перелік матеріально-правових підстав, пов'язаних з вчиненням кримінально караних діянь як підстав до усунення від спадкування. Правове регулювання інституту негідних спадкоємців у інших державах є корисним досвідом для удосконалення вітчизняної правової системи.

Так, у німецькому цивільному праві питання усунення від спадкування врегульовано у Книзі 5 «Спадкове право». Мова йде про Розділ перший «Порядок спадкування» (Erbfolge) Німецького цивільного укладення (далі – НЦУ) [177].

Зокрема йдеться про те, що зі смертю особи (відкриття спадщини, Erbfall) її майно (спадщина), як ціле, переходить до однієї чи кількох інших осіб (спадкоємців). Правила, які визначають питання спадкування цілого спадку, застосовуються і до окремої частки співспадкоємця (спадкової частки). Спадкоємцем може стати тільки той, хто перебуває в живих під час відкриття спадщини. Хто при відкритті спадщини ще не перебував у живих, але був уже зачатий, той вважається народженим до відкриття спадщини [177].

Згідно з § 2339 НЦУ негідним спадкоємцем є той, хто: 1) навмисне і протиправно позбавив життя спадкодавця, або вчинив замах на його життя, або привів його в такий стан, що спадкодавець аж до своєї смерті не був спроможний скласти або скасувати розпорядження на випадок смерті; 2) навмисне та протиправно перешкодив спадкодавцю скласти або скасувати розпорядження на випадок смерті; 3) обманом чи протиправною загрозою спонукав спадкодавця скласти чи скасувати розпорядження у разі смерті; 4) виявився винним в одному зі злочинів, зазначених у § 267, 271 - 274

Кримінального кодексу (підробки та приховування документів), щодо розпорядження спадкодавця на випадок смерті [177].

В останніх двох випадках спадкоємець не вважається негідним, якщо заповіт, до складання якого спонукали спадкодавця, втратив чинність до відкриття спадщини. Слід зазначити, що для визнання спадкоємця негідним необхідно оскаржити право набуття ним спадщини (§ 2340 НЦУ), яке допускається лише після набуття спадщини. Заперечення щодо наступного спадкоємця може бути після того, як спадок перейде початковому спадкоємцю. Для оскарження законом встановлено річний термін, який обчислюється з моменту, коли правомочна особа дізналася про підставу оскарження, але останнє виключається, якщо з моменту відкриття спадщини минуло тридцять років (§ 2082, 2340 НЦУ) [177].

Наслідки заперечення настають лише з моменту набрання рішенням суду законної сили (§ 2341, 2342 НЦУ). Наголосимо, що німецьке спадкове право закріплює можливість вибачення спадкодавцем негідного спадкоємця, внаслідок чого оскарження виключається (§ 2343 НЦУ) [177].

Особливою при цьому є правова природа наслідків визнання спадкоємця негідним - перехід спадщини до нього вважається таким, що не відбувся, якби його не було в живих на момент відкриття спадщини, що відкриває право спадкування низхідним у паралелі і далі. Цивільне законодавство прямо визначає: «Спадщина переходить особі, яка була б покликана до спадкування, якби негідного спадкоємця не було живим; перехід визнається з моменту відкриття спадщини» (§ 2344 НЦУ) [177].

Правила про негідних спадкоємців застосовуються і до заповідального відказу, тому вимога, заснована на заповідальній відмові, є оспорюваною (§ 2345 НЦУ), як і право вимоги обов'язкової частки. Оскільки успадкування обов'язкової частки є необхідним, то такий спадкоємець може вимагати її, навіть якщо все майно заповідано іншій особі; НЦУ створює цивільно-правовий механізм, за допомогою якого обов'язковий спадкоємець позбавляється таким чином права обов'язкового успадкування.

Відповідно до § 2333 НЦУ спадкодавець у формі заповідального розпорядження може позбавити спадкоємця обов'язкової частки, якщо:

1) спадкоємець посягнув життя спадкодавця, його чоловіка (дружини) чи іншого нащадка спадкодавця;

2) спадкоємець навмисне допустить жорстоке поводження зі спадкодавцем або його чоловіком (дружиною), проте в останньому випадку – лише за умови, що нащадок належить до роду цієї особи. Підкреслимо, що саме поняття «жорстоке поводження» відповідає визначенню, наведеному в § 223 Кримінального кодексу Німеччини, і не зводиться лише до грубих дій або фізичного насильства, але може виявитися у суттєвому порушенні обов'язку *надавати належну повагу*. Жорстоке поводження з будь-ким підпадає під це правило лише за умови, що воно вплинуло на фізичне здоров'я відповідної особи.

3) спадкоємець винен у вчиненні злочину або іншому тяжкому умисному правопорушенні, вчиненому проти спадкодавця або іншого з його чи її подружжя;

4) спадкоємець злісно порушить покладений на нього законом обов'язок надавати утримання спадкодавцю;

5) *спадкоємець проти волі спадкодавця веде безчесний чи аморальний спосіб життя* [177].

Спеціальні правила позбавлення права наслідування обов'язкової частки встановлено і щодо окремих категорій спадкоємців. Так, згідно з § 2334 НЦУ, спадкодавець може позбавити права наслідування обов'язкової частки батька (матері), якщо він:

1) посягнув на життя спадкодавця, його чоловіка (дружини) чи іншого нащадка спадкодавця (подібно до положень ст. 2333 НЦУ);

2) винен у вчиненні злочину або іншому тяжкому умисному правопорушенні, вчиненому проти спадкодавця або іншого з його чи її подружжя (подібно до положень ст. 2333 НЦУ);

3) злісно порушить покладений на нього законом обов'язок надавати утримання спадкодавцю [177].

Так само спадкодавець може позбавити іншого з подружжя обов'язкової частки, якщо такий член подружжя:

- 1) вчинить замах на життя спадкодавця або одного з його нащадків;
- 2) навмисне допустить жорстоке поводження зі спадкодавцем;
- 3) винен у злочині або у бо іншому тяжкому умисному правопорушенні вчиненому проти спадкодавця;
- 4) злісно порушить покладений на нього законом обов'язок надавати утримання спадкодавцю (§ 2335 НЦУ) [177].

Якщо нащадок спадкодавця веде настільки марнотратний спосіб життя або в такому обсязі обтяжений боргами, що це створює значний ризик його набуття матеріальних статків у подальшому, то спадкодавець може за допомогою розпорядження обмежити його обов'язкову частку таким чином, щоб його спадкоємці згідно із законом, як наступні спадкоємці отримали належне за заповітом йому майно або його обов'язкову частку пропорційно до їхніх часток у спадщині, які належать їм за законом. Спадкодавець може також у межах строку життя нащадка передати управління спадщиною виконавцю заповіту; у такому разі нащадок отримує право вимоги щорічного чистого доходу.

Розпорядження не буде мати сили, якщо на момент відкриття спадщини нащадок протягом тривалого часу вже не веде марнотратний спосіб життя або більше немає надмірного обтяження фінансовими боргами, що стало основою для відповідного розпорядження спадкодавця (§ 2338 НЦУ) [177].

Подібно до німецького законодавства, спадкове право у Франції [178] відносить до негідних спадкоємців (ст. 726 Французького ЦК) таких осіб:

- 1) хто засуджений за заподіяння смерті або за спробу заподіяти смерть спадкодавцю;
- 2) хто висунув проти померлого кримінальне звинувачення, визнане наклепницьким;
- 3) повнолітній спадкоємець, який, отримавши відомості про вбивство покійного, не доніс про це судовим органам [178].

Останнє (недонесення) не може бути використане проти родичів по висхідній і низхідній лінії вбивці, до дружини (спадкодавця) або дружини, його братів і сестер, його дядьків і тіток, племінників і племінниць (ст. 728 ФЦК) [178].

Діти негідного спадкоємця, які закликаються до спадщини в особистій якості, а не за правом представлення, не позбавляються спадщини з вини батька. Спадкоємець, визнаний негідним, зобов'язаний повернути всі плоди та доходи від спадщини, отримані ним з його відкриття.

Подібними є норми, закріплені у спадковому законодавстві Іспанії. На відміну від багатьох європейських держав, іспанське спадкове законодавство встановлює категорію осіб, які не можуть успадковувати ні за законом, ні за заповітом, до яких відноситься:

1) *батьків, які залишили своїх дітей або змушують своїх дочок займатися проституцією або вчинили проти них акти насильства;*

2) особи, засуджені за діяння, спрямовані проти спадкодавця, іншого з його подружжя, родичів по висхідній або низхідній лінії;

3) особи, які здійснили умисний наклеп пов'язаний з обвинуваченням спадкодавця у вчиненні злочину, за який його було засуджено до каторжних робіт або довічного ув'язнення;

4) повнолітніх осіб, які, знаючи про насильницьку смерть спадкодавця, не заявили про неї органам слідства протягом місяця з дня смерті спадкодавця;

5) осіб, які за допомогою погроз, обману або насильства змусили спадкодавця до складання або зміни заповіту на їхню користь, а також осіб, які тими самими методами перешкоджали складанню, скасуванню або зміні заповіту або приховали новий заповіт (ст. 756 ЦК Іспанії) [178].

Подібні норми ми також зустрічаємо у австрійському спадковому праві. Так, наприклад, у ч. 1 § 540 Загального цивільного кодексу Австрії наголошено, що подібне обмеження спадкової правосуб'єктності може бути застосоване щодо іншого з подружжя, зареєстрованого партнера, супутника життя або родичів по прямій лінії, братів і сестер померлого та їхніх дітей, а також пасинків померлого, які вчинили кримінальний злочин, який може бути скоєно

лише навмисне і загрожує більш ніж річним позбавленням волі (ч. 1 § 541 Загального цивільного кодексу Австрії) [176].

Також, у пункті 5. ч. 2 § 541 Загального цивільного кодексу Австрії наголошено на такій підставі, пов'язаній з неправовою поведінкою спадкоємця – «...якщо дії негідного спадкоємця завдали протиправним чином померлому спадкодавцю сильні душевні страждання» (ч. 2 § 541 Загального цивільного кодексу Австрії) [176].

Відповідно до положень «Закону про спадкування Хорватії» (Zakon o nasleđivanju), заповіт є документом, що виражає волю особи щодо розпорядження належних йому матеріальних і нематеріальних благ у разі його смерті [182]. До заповіту застосовуються загальні положення про зобов'язання та договори, крім тих випадків, коли вони суперечать суті заповіту чи закону. За недотримання загальних вимог при складанні заповіту він буде визнаний недійсним. Головним принципом є принцип свободи заповіту, прямо закріплений у Zakon o nasleđivanju [182].

Він виявляється у наданні права заповідачу передати своє майно будь-якій особі, навіть якщо воно не входить до кола законних спадкоємців, а також у визначенні частки цього майна. Принцип свободи заповіту обмежується лише правилами про обов'язкову частку у заповіті [182].

Zakon o nasleđivanju закріплює, що виступати в ролі спадкодавця може будь-який громадянин, який досяг 16 років і має повну дієздатність у момент складання заповіту. На відміну від французького законодавства, неповнолітніх осіб віком від 16 до 18 років закон не обмежує жодними умовами щодо допустимого обсягу заповіту. Громадяни, які були визнані недієздатними через недоумство або душевну хворобу, не можуть складати заповіту, а у разі, якщо дієздатна особа перебувала в момент її складання в подібному стані і не могла усвідомлювати свої дії та їх наслідки, то цей заповіт може бути визнаний недійсним [182].

Предметом заповіту може бути будь-яке майно, що належить заповідачу на праві приватної власності і не вилучене з цивільного обороту, а також майнові права і, в окремих випадках, деякі немайнові права, які мають

економічну цінність або підлягають правонаступництву. Водночас, майно, яке на момент відкриття спадщини не належить заповідачу, не може розглядатися як предмет заповіту, оскільки не входить до складу спадкової маси [182].

Буквально у ст. 4 *Zakon o nasleđivanju* наголошено, що не може успадковувати за законом або за заповітом, а також отримувати будь-яку вигоду із заповіту (є недостойним): той, хто навмисно позбавив життя спадкодавця або намагався це зробити; той, хто примусом, погрозами або шахрайством змусив спадкодавця скласти або скасувати заповіт чи окреме його положення, або перешкодив йому в цьому; той, хто з наміром перешкодити волі спадкодавця знищив або приховав його заповіт, або його підробив; той, хто серйозно порушив свій законний обов'язок утримувати спадкодавця або відмовив йому в необхідній допомозі [182].

Не мають права наслідувати (усуваються) відповідно до ст. 1045 Цивільного кодексу Республіки Казахстан ні за заповітом, ні за законом особи, які навмисне позбавили життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя; особи, які навмисне перешкоджали здійсненню спадкодавцем останньої волі і цим сприяли покликанню їх самих або близьких їм осіб до спадкування або збільшення належної їм частки спадщини; батьки після дітей, щодо яких вони позбавлені батьківських прав і не були відновлені в цих правах до моменту відкриття спадщини, а також батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), що ухилялися від виконання покладених на них чинності закону обов'язків щодо утримання спадкодавця [163].

Відповідно до ст. 1137 «Негідний спадкоємець» Цивільного кодексу республіки Азербайджану [130, с.29-33] не має права успадковувати ні за законом, ні за заповітом особа (негідний спадкоємець), яка навмисне перешкоджає здійсненню останньої волі спадкодавця і своїми діями сприяє покликанню до успадкування самого себе та осіб, близьких йому, або особа, яка вчинила умисне злочин чи інші аморальні вчинки проти останньої волі спадкодавця, якщо ці обставини підтверджені в судовому порядку [160].

Цивільний кодекс Киргизії встановлює правило про неможливість (усунення) успадкування особами, які навмисно позбавили життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя, а також особами, які навмисне перешкоджали здійсненню спадкодавцем останньої волі, цим сприяли покликанню їх самих осіб до наслідування чи збільшення належної їм частки спадщини; батьками після дітей, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав і не були відновлені в цих правах до моменту відкриття спадщини, а також батьками (усиновлювачами) та повнолітніми дітьми (усиновленими), що ухилялися від виконання покладених на них чинності закону обов'язків щодо утримання спадкодавця (ст. 1126 ЦК Киргизії) [162].

Відповідно до ст. 1310 Цивільного кодексу Грузії не може бути спадкоємцем ні за законом, ні за заповітом особа, яка вчинила умисний злочин чи інший аморальний вчинок проти останньої волі заповідача, вираженої в його заповіті, якщо ці обставини будуть підтверджені судом (негідний спадкоємець) [161].

За цивільним законодавством Чехії, негідним спадкоємцем може визнаватись особа, яка, серед іншого: вчинило дію, що має ознаки умисного злочину проти спадкодавця, його батьків, нащадка чи іншого з подружжя (§ 1481) [168].

Відповідно до ст. 928 ЦК Польщі, негідним визнається спадкоємець: 1) який скоїв умисний тяжкий злочин проти спадкодавця (*dopusił się umyślnie ciężkiego przestępstwa przeciwko spadkodawcy*); 2) обманом або загрозою змусив спадкодавця скласти, скасувати або змінити заповіт; 3) який приховав, знищив або підробив заповіт [181].

Окремо слід підкреслити, що спадкове право Англії та США суттєво відрізняється від права країн континентальної Європи як за структурою, так і за джерелами правового регулювання. Якщо в країнах континентальної правової системи спадкові правовідносини регулюються здебільшого у межах кодифікованих актів (цивільних кодексів, уложень тощо), то в англо-американській правовій традиції відсутні єдині кодифіковані нормативні акти.

У Великій Британії та США застосовується поєднання різноманітних законів, звичаїв і судових прецедентів. Зокрема, у США кожен штат має власне спадкове законодавство, яке може значно відрізнятися від законодавства інших штатів, а важливу роль у регулюванні спадкових відносин відіграє прецедентне право, що формується судовими рішеннями [93, с.71].

Деякі штати пішли по шляху включення норм про спадкування в кодифіковані акти, зводи законів штатів (Вірджинія, Теннесі, Південна Кароліна і ін.). В деяких існують закони, що регламентують питання спадкування [77, с. 221].

У США спадщина переходить до спадкоємців у видозміненому вигляді, очищеним від боргів, з перетворенням складних активів у прості. При партикулярності успадкування, що зберігається, вираженої в дуалізмі успадкування реального і персонального майна, спадщина переходить не єдиним цілим, а як два різних майна. Завдяки додатковій підставі відкриття спадщини – припинення трасту – частина майна переходить не в один момент з рештою, а пізніше і зовсім іншим особам. Якщо в Україні спадкове право – це підгалузь цивільного права, а в США такої підгалузі немає через заміну поділу права на галузі глобальним розподілом.

Law of Property Transmission (право переходу майна) як міжгалузева дисципліна сформована з практичної доцільності і складається з інститутів, що належать до різних галузей, що підкреслює його «збірну» назву Law of Succession, Trusts and Probate. Ліквідаційна природа спадкування проявляється у його схожості з банкрутством: спадкоємці за законом є останньою чергою кредиторів спадщини, а відрахування з нього сім'ї спадкодавця виконують роль мінімуму майна, що не підлягає вилученню при банкрутстві. Спадкоємці отримують лише спадкове майно, що залишилося (residuary estate) після виплати за його рахунок всіх боргів спадкодавця і задоволення залишкового застереження.

За відсутності у США доктрини негідного спадкоємця кожна підстава «дискваліфікації» має свої наслідки. Так, нормативно передбачено позбавлення спадщини згідно із законом батьків, які ухилялися утримувати дитину. Зі

скасуванням доктрини «зіпсованої крові» вбивця спадкодавця успадковує за ним (але справедливість позбавляє його титул змісту, роблячи його лише трастоутримувачем на користь інших спадкоємців). Більшість штатів ліберально ставляться до «негідного подружжя», а окремі передбачають вичерпний і ширший, ніж у ЦК України, перелік підстав їх усунення.

Наприклад у штаті Орегон забороняється успадковувати майно спадкодавця без заповіту особи тією особою, яка завдала йому смерті. У штаті Луїзіані від спадкування усувалися особи, винні у смерті спадкодавця, так само позбавлення спадщини застосовувалося у випадках, коли вбивця є спадкоємцем за заповітом або договором страхування спадкодавця. У законодавстві про спадкові права штату Нью-Йорк інший з подружжя позбавлявся права спадкування, якщо він: залишив іншого з подружжя за його життя; не надавав допомогу померлому чоловіку (дружині); здійснив розірвання шлюбу в іншому штаті, яке вважається недійсним у штаті останнього постійного проживання померлого спадкодавця.

Аналіз наведених положень демонструє прагнення законодавця в різних державах встановити правила про негідних спадкоємців, підстави та порядок позбавлення їх права успадковувати. Зазначені норми об'єднує неможливість успадковувати певними особами після смерті спадкодавця у імперативно передбачених випадках. Водночас, варто звернути увагу на термінологічне розмаїття, яке простежується в законодавстві зарубіжних країн при регулюванні інституту недостойних спадкоємців. Для позначення однієї й тієї ж правової ситуації — усунення особи від спадкування через її негідну поведінку — використовуються різні терміни: «усунення», «відсторонення», «втрата права спадкування», «не мають права наслідувати» тощо. Це свідчить про відсутність єдиного термінологічного підходу, що ускладнює порівняльно-правовий аналіз, але водночас відображає національні особливості правових систем.

На окрему увагу заслуговують підходи, що передбачають закріплення у законодавстві чітких фактичних обставин, які є підставою для усунення спадкоємця від права на спадкування. Зокрема, прикладом вдалої законодавчої

формули можна вважати положення статті 726 Цивільного кодексу Франції, згідно з яким: *«...не має права успадковувати і повинна бути виключена з числа спадкоємців особа, яка навмисне позбавила або намагалася позбавити життя спадкодавця, а також особа, яка навмисне завдала ударів або застосувала насильство чи інше посягання, що спричинило смерть спадкодавця без наміру її заподіяти»*. Такий підхід забезпечує правову визначеність, запобігає зловживанням і слугує гарантією морально-етичних засад інституту спадкування. Аналогічний підхід реалізований у законодавстві Німеччини (§ 2339, 2344) та Іспанії (ст. 756, 758).

Сказане свідчить про необхідність внесення змін та доповнень до ЦК України з метою усунення прогалин у нормативній регламентації підстав та порядку позбавлення негідного спадкоємця права наслідування. Реалізація наступних положень дозволить усунути наявні проблеми: по-перше, необхідно сформулювати конкретні підстави позбавлення спадкоємця права наслідувати; по-друге, закріпити судовий, адміністративний чи нотаріальний порядок визнання спадкоємця негідним на підставах ст. 1224 ЦК України та позбавлення його права успадковувати як негідного спадкоємця. Вважаємо, що реалізація зазначених пропозицій сприятиме підвищенню ефективності нормативного регулювання спадкових відносин.

1.3. Усунення від права на спадкування як форма цивільно-правової відповідальності

Важливим питанням для цивільно-правової доктрини в цілому та предмету нашого дисертаційного дослідження, зокрема, виступає питання можливості віднесення норм щодо усунення від права на спадкування, до числа форм цивільно-правової відповідальності.

Для функціонування суспільства як соціального середовища життєдіяльності людей необхідною умовою є наявність загальнообов'язкових правил, які називаються соціальними нормами. Соціальні норми – це встановлені правила людського співжиття, що регулюють поведінку людей і

їхні взаємини. Завдяки цим нормам суспільство характеризується такими ознаками, як розумність, доцільність і упорядкованість. Наявність соціальних норм запобігає проявам свавілля, хаосу та анархії, надаючи суспільству ознак цивілізованості.

Якщо індивід у своїй поведінці ігнорує існуючі в суспільстві соціальні норми або виконує їх неналежним чином, наслідком такої поведінки стає соціальна відповідальність. Соціальна відповідальність – це негативна реакція суспільства на антисоціальну поведінку. У такій ситуації особа зобов'язана зазнати покарання за недотримання вимог соціальних норм.

Юридична відповідальність є особливим видом соціальної відповідальності, яка домінує в державній організації суспільства. Вона займає ключове місце в правовій системі, забезпечуючи дотримання законів та правових норм. Співвідношення між соціальною та юридичною відповідальністю можна уявити як діалектичний зв'язок загального та окремого, де соціальна відповідальність виступає як загальне поняття, що включає в себе різні її види, включаючи юридичну. Юридична відповідальність, у свою чергу, має свою специфіку і структуру, обумовлену правовими нормами та санкціями. Вона виступає важливим інструментом підтримання правопорядку та забезпечення справедливості в суспільстві.

Права та свободи людини і громадянина потребують як закріплення у чинному законодавстві, так і охорони (захисту), а також створення та забезпечення ефективного правового механізму їх застосування. Усе це пов'язано із наявністю інституту юридичної відповідальності, спрямованого на захист прав та свобод людини і громадянина, прав та інтересів інших суб'єктів права, а також встановлення відповідальності держави та органів місцевого самоврядування за незаконне обмеження у цих правах та свободах, невиконання чи неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Цивільно-правову відповідальність доцільно розглядати з позиції загальної теорії юридичної відповідальності, оскільки цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності. Тема юридичної відповідальності, зокрема цивільно-правової відповідальності, є достатньо

розробленою, опубліковано значну кількість статей, збірників, монографічних праць у цій сфері. Підвищений інтерес до цієї теми можна пояснити тим, що відповідальність відіграє істотну роль в укріпленні законності, забезпеченні нормального розвитку громадянського суспільства.

Необхідно зауважити, що в національному законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «цивільно-правова відповідальність». Відповідно, її зміст тлумачиться через особливості окремих норм цивільного права, що передбачають можливість впливу на правовідносини шляхом притягнення особи до відповідальності. Внаслідок цього існує значна кількість наукових праць, які досліджують це поняття та намагаються сформулювати його визначення. Це дозволяє визначити місце УВПС як одну з форм цивільно-правової відповідальності.

Вивчення проблемних питань юридичної відповідальності, зокрема цивільно-правової, потребує комплексного підходу. Окрім того, необхідно враховувати загальні риси, притаманні соціальній відповідальності, що мають велике значення на етапі розвитку громадянського суспільства в Україні, а також вимоги сучасності, зокрема активізацію інтеграційних процесів, характерних для періоду інтеграції національної правової системи. Особливу увагу слід приділяти специфіці правового інструментарію, до якого належить цивільно-правова відповідальність.

Крім того, важливо зазначити, що цивільно-правова відповідальність має свої унікальні риси, відмінні від інших видів юридичної відповідальності. Серед цих рис — принципи добровільності виконання зобов'язань, відшкодування збитків, відновлення порушених прав, а також інші механізми, спрямовані на захист прав і інтересів учасників цивільних правовідносин. Дослідження в цій галузі мають сприяти більш чіткому розумінню та ефективному застосуванню цивільно-правової відповідальності в Україні, що в свою чергу сприятиме розвитку правової системи та забезпеченню справедливості в суспільстві [60, с.189].

Відповідальність є важливим інститутом цивільного права, що застосовується для забезпечення дотримання прав та обов'язків учасниками правовідносин. Термін «відповідальність» використовується в різних контекстах, включаючи соціальну, моральну, економічну та юридичну відповідальність. У науковій літературі та законодавстві часто зустрічається поняття «економічна відповідальність», яке зазвичай ототожнюється з поняттям «майнова відповідальність». В українській правовій системі існують різні види юридичної відповідальності. Поряд із кримінальною, адміністративною та дисциплінарною відповідальністю важливе місце займає цивільна відповідальність, яка часто є найбільш ефективною, оскільки забезпечує широкий спектр інструментів для її застосування, включаючи медіацію та примирення.

У контексті даного дисертаційного дослідження важливим є з'ясування місця УВПС в системі цивільно-правової відповідальності. Це питання набуває значення в рамках механізмів, які використовуються для захисту інтересів спадкодавця та його спадкоємців, а також для забезпечення виконання вимог цивільного законодавства щодо спадкування.

Відповідальність є наслідком порушення вимог цивільного законодавства, які визначають правомірну поведінку учасників цивільних правовідносин. Нормативне регулювання значної частини цивільного права спрямоване на позитивне врегулювання особистих немайнових і майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників.

Розвиток цивільних відносин має на меті забезпечити добросовісне здійснення суб'єктивних прав та виконання цивільних обов'язків учасниками цих відносин. Так, відповідно до частини 3 статті 14 ЦК України, належна правомірна поведінка учасників цивільних правовідносин забезпечується не лише засобами заохочення, але й відповідальністю, яка може бути встановлена як договором, так і актами цивільного законодавства. Це визначає важливість використання механізмів відповідальності для підтримання правопорядку та виконання зобов'язань у цивільних правовідносинах [165].

Цивільно-правова відповідальність має дві ключові характеристики – майнову та особисту, що забезпечує її універсальність та різноманітність у застосуванні. Оскільки більшість цивільно-правових відносин стосуються майнових аспектів, першочерговою рисою цивільно-правової відповідальності є її майновий характер. Вона виконує важливу економічну функцію, здійснюючи вплив на правопорушника через фінансові санкції, таким чином виступаючи як інструмент економічного регулювання в межах спільних правовідносин.

Проте, цивільне право також регулює особисті немайнові відносини, які можуть бути як пов'язаними з майновими, так і незалежними від них. Раніше домінувала думка, що порушення особистих немайнових прав не може викликати майнових наслідків через їх неможливість піддавати майновій оцінці. Однак на практиці порушення таких прав часто веде до негативних майнових наслідків для потерпілої сторони, що, в свою чергу, зумовлює необхідність компенсувати шкоду, в тому числі через майнові санкції.

Для глибшого розуміння цивільно-правової відповідальності важливо звернутися до різних теорій, які детально аналізують її специфіку. Вивчення різних підходів дозволяє краще розкрити сутність відповідальності та визначити основні аспекти її застосування. Особливу увагу слід приділити підставам виникнення відповідальності, формам і видам санкцій, принципам відшкодування збитків, а також механізмам взаємодії між державою та іншими суб'єктами цивільних правовідносин.

Перше, на що ми звертаємо увагу, це те, що у науці юридична відповідальність поділяється на проспективну (позитивна) та ретроспективну. Відповідно, йдеться про те, що «про юридичну відповідальність ... можна говорити лише в другому аспекті, тобто, в аспекті покарання (в широкому змісті цього слова)» [84, с.157].

Ретроспективна (пасивна) відповідальність є наслідком вчиненого правопорушення. Проспективна (активна) є свідомим та ініціативним виконанням обов'язків, усвідомлення обов'язку перед суспільством, державою. Інтерес для нас становить саме ретроспективна відповідальність, пов'язана з

наслідками вчиненого правопорушення, оскільки про УВПС мова може йти лише як про ретроспективну відповідальність.

Цивільно-правова відповідальність є видом юридичної відповідальності, тому має всі її ознаки. Думки авторів щодо її визначення розходяться, оскільки будь-яке явище може мати різні характеристики в залежності від контексту. Юридична відповідальність, при розгляді з різних точок зору, виявляє різні властивості [7, с.22].

Отже, безспірним є те, що цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, відповідно вона володіє всіма її характерними ознаками, зокрема: захід правового примусу за правопорушення, передбачений санкцією норми права; застосовується державними органами чи посадовими особами у процесуально-правовому порядку, закріпленому у законі чи договорі (для цивільно-правової відповідальності); полягає у тому, що правопорушник несе негативні для себе наслідки особистого, організаційного чи майнового характеру; ґрунтується на правовому та суспільному осуді поведінки правопорушника; має ретроспективний характер, оскільки підставою для її застосування є правопорушення.

Водночас, для цивільно-правової відповідальності властиві особливі ознаки, що дозволяють відмежувати її від інших видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, матеріальної, конституційної).

Такі особливості зумовлені метою та функціями цивільно-правової відповідальності, а також предметом цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

З позиції окреслення цивільно-правової відповідальності як системи правових засобів, І. С. Канзафаровою було запропоновано визначення поняття відповідальності як «обумовленого особливостями предмета і метода цивільно-правового регулювання системи цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з однієї сторони, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншої – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушника» [39, с. 16].

А. Білова підкреслює, що інститут цивільно-правової відповідальності є ключовим у правовідносинах, він становить частину основи цивільних правовідносин, даючи можливість існування будь-яких положень цивільного права. Крім того, цей інститут є важливою складовою, а зміст санкцій завжди привертає увагу науковців [7, с.22-26].

Б. Карнаух зазначає, що цивільно-правова відповідальність є механізмом перерозподілу втрат: вона дозволяє перенести втрати однієї особи на іншу. Таким чином, цивільно-правова відповідальність дає можливість перемістити втрати з того, хто їх зазнав, на того, хто їх спричинив. Формула складу цивільного правопорушення визначає умови, які є необхідними для того, щоб перенести втрати на порушника за допомогою цивільно-правової відповідальності. З точки зору процесуального права, ця формула окреслює предмет доказування у справах про застосування відповідних заходів [26, с.101].

Т. С. Ківалова наголошує, що цивільно-правова відповідальність завжди є відповідальністю правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органами державної влади [42, с. 214].

Окремі науковці наголошують що відповідальність є правовим відношенням охоронного характеру, що виникає при порушенні правопорядку і включає участь держави [76, с.32].

Сутність юридичної відповідальності в контексті держави полягає в тому, що вона обов'язково регулюється встановленими законами країни. Пряма участь держави або її органів у цивільно-правовому відношенні виникає лише при зверненні сторін до неї.

Наприклад, у цьому контексті, С. М. Братусь розглядає юридичну відповідальність як обов'язок, що виконується примусово, якщо особа (громадянин або організація), на яку цей обов'язок покладається, не виконує його добровільно [9, с. 4]. Надалі науковець робить висновок про те, що виконання раніше прийнятого на себе зобов'язання під примусом «виступає в якості відповідальності» [9, с. 84–85].

Цінність підходу авторів, які визначають цивільно-правову відповідальність як форму державного примусу, полягає у тому, що вони відобразили одну із ознак відповідальності – можливість застосування державного (публічного) впливу до порушника цивільно-правового зобов'язання. Разом з тим, ототожнення всіх заходів державного примусу із цивільно-правовою відповідальністю є спірним висновком.

Звичайно, цивільне право, як і будь-яка інша галузь права, «включає в себе можливість застосування примусових мір і у своєму регулювальному впливі на суспільні відносини не може обійтися без державного примусу». Разом з тим, виконання особою свого обов'язку під впливом державного примусу становить лише реальне виконання зобов'язання (в натурі) стороною, яка прийняла його, а не відповідальність.

На думку С. М. Братуся, державний примус виявляється тоді, коли проти особи винесено судове рішення, тому якщо воно виконано добровільно, то відповідальності немає [9, с. 84–95].

Серед вітчизняних дослідників інституту цивільно-правової відповідальності подібні міркування висловлюють З. В. Ромовська [119], Р. Б. Шишка [173, с. 512–521] та ін.

Зокрема, на думку Р. Б. Шишки, «цивільно-правова відповідальність – передбачений законом чи договором та забезпечений на підставі рішення суду силою державного примусу обов'язок порушника зобов'язання перетерпівати негативні наслідки за допущене порушення» [173, с. 521]. Вважаємо зазначену позицію спірною з таких міркувань.

Внаслідок проведеного аналізу запропонованих у юридичній літературі міркувань можна зробити висновок, що склалися ще три позиції щодо поняття цивільно-правової відповідальності: 1) санкція за правопорушення (О. С. Іоффе [37, с. 196–204, 206–207], В. Д. Примаєв [101, с. 53], Я. М. Шевченко [171, с. 45–53] та ін.); 2) правовідношення (Т. С. Ківалова [42, с. 193], О. О. Отрадна [88, с. 173–186], Є. О. Харитонов [185, с. 501] та ін.); 3) обов'язок (Шишка [173, с. 521] та ін.).

Найбільш поширеною серед науковців та практиків є розуміння цивільно-правової відповідальності як санкції за правопорушення, основоположником якої вважається О. С. Іоффе. На думку вченого, поряд із цією цивільно-правова відповідальність наділена ще двома визначальними ознаками: засудження поведінки правопорушника, а також стимулювання його до певної діяльності в інтересах суспільства за відсутності підстав для осуду поведінки відповідальної особи; виявляється у формі встановлення негативних наслідків у сфері правопорушника, що забезпечує відновлення порушеного становища для потерпілого [37, с. 196–204, 206–207].

Завдяки такому характеру цивільно-правових санкцій, їх застосування активно впливає на суспільні відносини через виховання та відновлення самих порушених відносин [37, с. 204–205].

Цивільно-правова відповідальність широко розглядається як санкція за правопорушення, що є наслідком порушення правових норм. Це визначення є одним із найбільш поширених трактувань у юридичній літературі. Воно передбачає накладення обов'язків або обмежень на порушника з метою відновлення порушених прав і забезпечення справедливості [100], [38], [38], [66].

Таке визначення цивільно-правової відповідальності відображає її як виникнення нових негативних наслідків для правопорушника. Однак, з іншого боку, воно визначає відповідальність через поняття «санкція», яке в правовій системі має кілька значень. У цьому контексті санкція розглядається як частина правової норми, яка містить вказівки на заходи, що забезпечують дотримання цієї норми. Цивільно-правова відповідальність завжди пов'язана із застосуванням санкцій. При цьому, санкціям надається значення заходу відповідальності за вчинене правопорушення, що зумовило появу у юридичній літературі концепції визначення цивільно-правової відповідальності як санкції за правопорушення (І. С. Канзафарова, В. В. Луць, Я. М. Шевченко та ін.) [39, с. 6, 16; 69, с. 127; 171, с. 45–53].

Як зазначав В. Д. Примак, що навіть тоді, коли термін «санкція» напряду і не згадується, у пропонованих у юридичній літературі визначеннях цивільної

відповідальності зазвичай дуже рельєфно виявляється її сутність саме як санкції [101, с. 53].

Цивільне право регулює відносини між рівноправними та незалежними товаровласниками. У таких правовідносинах порушення обов'язків однією стороною завжди призводить до порушення прав іншої сторони [100, с.160].

Юридична рівноправність сторін у цивільних правовідносинах вимагає, щоб ця рівність була забезпечена й під час застосування заходів юридичної відповідальності. Тому цивільно-правова відповідальність є формою державного примусу, що включає санкції майнового характеру, спрямовані на відновлення порушених прав і підтримку нормальних економічних відносин між юридично рівноправними учасниками цивільного обороту [100, с.161].

Отже, розуміння цивільно-правової відповідальності в контексті спадкових правовідносин є важливим для ефективного правозастосування та захисту прав громадян, особливо у процесі розвитку правової держави та громадянського суспільства. Це дослідження допомагає зрозуміти роль обов'язків учасників цивільних (та зокрема сімейно-правових) відносин і їх відповідальність перед іншими учасниками.

Цивільно-правова відповідальність не обмежується лише негативними наслідками для порушника, а включає також механізми відновлення порушених прав інших осіб (у нашому випадку – спадкоємців). Санкції в цій сфері можуть бути різноманітними — як економічними, так і неекономічними, включаючи обмеження прав, заборони, зобов'язання до певних дій або утримання від них. Такі санкції є важливим елементом правової системи, забезпечуючи ефективність норм і сприяючи підтриманню правопорядку [80, с. 41].

Водночас термін «санкція» має ще й значення дозволу або схвалення. Через таку багатозначність цього терміна виникають труднощі у використанні його для точного вираження іншої правової категорії — «цивільно-правова відповідальність» [87, с.62].

Особливість цивільно-правової відповідальності також полягає у тому, що правопорушник несе відповідальність перед потерпілою особою, а не перед державою. Цивільне право регулює відносини, що виникають між

рівноправними і незалежними (автономними) суб'єктами. У майновому обігу порушення обов'язків одним учасником завжди спричиняє за собою порушення прав іншого учасника. Тому майнова санкція, що застосовується за порушення, завжди має на меті відновлення або компенсацію порушеного права потерпілого.

Це підводить нас до ще одного цікавого дискусійного аспекту. Значне місце в наукових дослідженнях юридичної відповідальності займає трактування відповідальності як особливого правовідношення [55, с. 68].

Є.О. Харитонов та Н.А. Саніахметова визначають цивільну відповідальність як правовідношення, що виникає внаслідок порушення обов'язку, встановленого законом або договором, і полягає у покладенні на винну особу негативних майнових наслідків її протиправної поведінки [154].

Факт правопорушення призводить до виникнення правового відношення лише за умови, що відповідальність не охоплює вже існуючими між сторонами відносинами, які виникли з правомірних дій чи подій. В цьому контексті необхідно розрізняти абсолютні та відносні правовідносини. У перших випадках пасивна сторона не зобов'язана вчиняти певні позитивні дії, але зобов'язана утримуватись від порушення прав вповноваженої особи. При порушенні цього обов'язку відповідальність виникає в межах того ж правовідношення, якщо немає інших перешкод для цього.

Перешкоди можуть мати різне походження. У деяких випадках відповідальність в межах того ж правового відношення стає неможливою через його припинення внаслідок правопорушення (наприклад, в разі знищення речі, що призвело до припинення пов'язаного з нею відношення власності). Інші правовідносини виходять за межі існуючого абсолютного правового відношення, що ускладнює здійснення відповідальності в рамках цього ж правового відношення. У таких ситуаціях може виникати нове правове відношення відповідальності. Зобов'язання завжди передбачають визначену поведінку сторін, яка зазвичай включає активні дії, іноді – утримання від певних дій. Відразу ж при виникненні зобов'язання встановлюються наслідки його порушення.

Слово «відповідальність» треба розуміти так: можливість відповідальності, яка виникає одночасно з виникненням юридичного обов'язку; виникнення відповідальності з моменту правопорушення в тому ж правовідношенні, що має місце у зобов'язаннях. Якщо відповідальність не може бути здійснена в межах вже існуючого правовідношення, з цього моменту виникають нові права і обов'язки, нове правовідношення відповідальності; реалізація відповідальності, що полягає у фактичному наданні звіту відповідальною особою та ухваленні рішення щодо цього звіту приймаючою стороною.

Примус до виконання обов'язку можна розглядати як форму відповідальності лише тоді, коли він має виховний характер. Однак, виховна мета переслідується у всіх випадках відповідальності, хоча її досягнення може бути недосяжним у будь-якому виді відповідальності. Поки носій обов'язку не порушує (не зачіпає, не оспорує) протилежного суб'єктивного права, це право не потребує захисту чи примусу і має неперезитивний характер.

Коли суб'єктивне право порушується або виникає загроза його порушення, виникає необхідність його захисту. Цей захист здійснюється через процесуальні дії, що включають пред'явлення претензій до особи, яка має зобов'язання, або через звернення до компетентних органів, якщо таке право передбачено законом. У випадках, коли це дозволяється законом, компетентні органи можуть вимагати виконання обов'язку навіть без звернення власника суб'єктивного права.

Проте, зобов'язана особа, якщо вона усвідомлює свою відповідальність і має можливість, може добровільно вжити заходів для відновлення порушеного положення, навіть без втручання будь-яких органів і іноді без звернення потерпілого. Добровільне або примусове виконання обов'язку є лише способами виконання, які не впливають на сам факт існування обов'язку і відповідну йому відповідальність.

У науковій літературі поширеною є точка зору, що юридична відповідальність є правовідношенням, яке виникає внаслідок певних юридичних фактів, таких як цивільне правопорушення. У цьому контексті

відповідальність ототожнюється з деліктним правовідношенням або деліктним зобов'язанням. Такий підхід ґрунтується на розумінні відповідальності як сукупності негативних наслідків, обмежень та позбавлень, які накладаються на правопорушника. Це означає, що правопорушник повинен виконати обов'язок, накладений на нього у зв'язку з правопорушенням, або зазнати майнових чи особистих втрат штрафного характеру, незалежно від власної волі.

Розширене тлумачення цього підходу дозволяє глибше зрозуміти юридичну природу відповідальності як правовідношення та механізм її реалізації. У такому правовідношенні правопорушник зобов'язується до певних дій або утримання від дій, які спрямовані на відновлення порушених прав чи інтересів постраждалої сторони. Це може проявлятися у вигляді відшкодування збитків, компенсації моральної шкоди, виконання визначених обов'язків або інших заходів, спрямованих на відновлення справедливості.

Крім того, трактування відповідальності як правовідношення підкреслює значущість правових норм та механізмів, які регулюють взаємодію між суб'єктами права. Це сприяє забезпеченню правопорядку та формуванню належного рівня правової культури в суспільстві.

Таким чином, розгляд юридичної відповідальності як правовідношення не лише розкриває її сутність, але й показує її роль у системі правових відносин та механізмах захисту прав і свобод громадян.

Отже, підставою виникнення цивільно-правової відповідальності є цивільне правопорушення, тому цивільно-правова відповідальність завжди володіє приватноправовим характером. Цивільним правопорушенням порушуються майнові й особисті немайнові права та інтереси окремої особи (приватні права та інтереси), тому цивільно-правова відповідальність спрямована на забезпечення захисту прав та інтересів потерпілої особи.

Цивільна відповідальність полягала у відшкодуванні безпосереднього інтересу потерпілого, у наданні йому рівноцінного майна замість відсутнього, тоді як кримінальна й адміністративна відповідальність передбачають відповідальність перед державою, тому всі майнові надходження від застосування санкцій публічно-правового характеру спрямовані в дохід держави.

Вищезазначене дозволяє виділити такі ознаки цивільно-правової відповідальності: 1) це санкція за правопорушення, яка спрямована на захист інтересів потерпілої особи; 2) санкція виявляється у виникненні для правопорушника обов'язку нести негативні майнові наслідки; 3) застосовується як до осіб, які безпосередньо вчинили правопорушення, так і може застосовуватися до інших осіб; 3) правопорушник несе відповідальність перед потерпілою особою, а не перед державою; 4) застосовується як у судовому (застосовується державний примус), так і позасудовому порядку (добровільно) [26].

Узагальнюючи зазначені ознаки, можна визначити цивільно-правову відповідальність як санкцію за правопорушення, яка спрямована на захист інтересів потерпілої особи, що передбачає для порушника виникнення обов'язку щодо потерпілого нести негативні наслідки майнового характеру у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових обов'язків, що виконується ним добровільно або примусово [26].

Інститут цивільно-правової відповідальності має важливе значення для забезпечення охорони та захисту майнових та особистих немайнових прав суб'єктів цивільного права як у разі порушення договірного зобов'язання, так і у випадку завдання шкоди. Вчинення окремих протиправних дій з боку потенційного спадкоємця породжує цивільно-правову відповідальність, яка відноситься до різновидів недоговірної (деліктної) відповідальності, для якої властиві особливі ознаки, що відрізняють її від договірної відповідальності.

Необхідно пам'ятати і про те, що цивільній відповідальності властивою є риса позитивно-правового характеру. Позитивна юридична відповідальність відіграє ключову роль у правовій системі будь-якої країни. Це поняття означає, що особа не лише зобов'язана утримуватися від правопорушень, а й активно виконувати свої правові обов'язки перед іншими учасниками правовідносин.

Суб'єктивний обов'язок є одним із ключових елементів цивільно-правового регулювання, оскільки саме він забезпечує реалізацію суб'єктивних прав та гармонізує приватні й публічні інтереси в межах економічних правовідносин. Без урахування взаємозв'язку між суб'єктивними правами та обов'язками дослідження механізму цивільно-правового регулювання буде

неповним і обмеженим. Тому категорія суб'єктивного обов'язку визнається фундаментальною в цивільному праві.

Обов'язок, з одного боку, пов'язаний із зовнішнім впливом на особу (як тягар чи борг), а з іншого — із певною дією, тобто, способом її реалізації. Він сприймається як вияв людської діяльності, як борг (від латинського *debeo* — бути зобов'язаним). Така подвійна природа дозволяє розглядати обов'язок як зовнішній чинник, що впливає на поведінку людини, визначаючи її зміст і спрямованість.

У цьому сенсі обов'язок є не лише обмеженням, що спрямовує поведінку, а й критерієм її оцінки. Він дозволяє зрозуміти, як соціальні норми формують уявлення людей про справедливе і належне, та сприяє усвідомленню впливу права на розвиток суспільно значущої поведінки [78, с.9].

Цивільні правовідносини виникають між суб'єктами, які є рівноправними, і в межах цих відносин обов'язок не нав'язується як наказ, а постає як вимога, що відповідає праву іншої сторони. Незважаючи на розбіжність між суб'єктивними правами та обов'язками, обидва учасники цивільних правовідносин залишаються юридично рівними — їхні стосунки мають характер координації, а не підпорядкування.

Це суттєво відрізняється від адміністративних правовідносин, де взаємні права й обов'язки виникають у межах владної ієрархії. У таких відносинах зобов'язаний суб'єкт, як правило, підпорядковується уповноваженому, який діє в межах своєї компетенції та може встановлювати обов'язки для інших на підставі закону.

Юридичні факти (дії або події) створюють правові зв'язки між особами, визначаючи порядок їх взаємозалежності: коли одна особа має обов'язок, інша має відповідне право вимагати його виконання, і навпаки — право однієї особи передбачає обов'язок іншої не перешкоджати його реалізації або сприяти цьому.

Поєднання суб'єктивного права і суб'єктивного обов'язку утворює правовідносини — специфічну форму соціального зв'язку, в якій через дію правових норм фіксується залежність між учасниками. Це означає, що

правовідносини забезпечують можливість впливу однієї особи на іншу у межах, визначених правом, — таким чином, одні отримують доступ до певних можливостей, а для інших ці можливості обмежуються [78, с.11].

Правовідносини, будучи зовнішньою формою суспільних відносин, мають і внутрішній зміст, і форму. Внутрішнім змістом правовідносин є суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників, що знаходяться у взаємодії з фактичними суспільними відносинами, які складають матеріальну основу. Внутрішня форма правовідносин визначається порядком розташування і взаємодії елементів правовідносин, їх структурою, властивостями, а також процесами і тенденціями, що характеризують їх сутність. Таким чином, правовідносини мають двоїсту природу: з одного боку, вони є ідеальним, правовим явищем, яке існує в межах правової системи; з іншого — їхній зміст заснований на реальних суспільних відносинах, які часто невіддільні від правових. У реальному житті правові та фактичні відносини взаємопов'язані й нерідко невіддільні одне від одного. Це дозволяє розглядати правовідносини як динамічну структуру, де правовий аспект тісно переплітається з фактичним, що визначає їх взаємозалежність та змістовність [78, с.13].

У контексті усунення права на спадкування мова йде про цивільно-правові обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми.

Власне позитивна юридична відповідальність охоплює широкий спектр аспектів, починаючи від активного дотримання законодавства до превентивних заходів у запобіганні правопорушень. Вона передбачає не лише реагування на вже виниклі порушення, але й прийняття відповідальності за можливість їх уникнення. Це означає, що особа чи організація, яка виявляє позитивну юридичну відповідальність, діє не лише в межах закону, але й активно сприяє розвитку правознавства та підвищенню правової культури суспільства. Вона включає етичні аспекти, суспільну відповідальність і сприяє загальному

добробуту, сприяючи зміцненню правової держави та формуванню довіри до правової системи.

В. Л. Скрипник підкреслює, що позитивна цивільна відповідальність є важливим елементом реалізації прав, оскільки забезпечує захист інтересів громадян. Вона полягає у здатності особи відповідати за свої дії та завдану шкоду, і саме через це виявляється принцип взаємної відповідальності, що сприяє формуванню справедливого й безпечного суспільства [139, с. 288].

Як ми наголошували вище, на два аспекти відповідальності – перспективний (позитивний, активний) і ретроспективний (негативний, пасивний) – увага зверталась неодноразово філософами і юристами. Проте, до цього часу не сформувалась чітка уява про них. Особливу увагу слід звернути на перспективний аспект відповідальності, оскільки саме підвищення цієї форми дозволить зменшити кількість правопорушень. Варто відзначити, що ці два аспекти відповідальності не збігаються з розподілом на відповідальність за виконання і за порушення обов'язків: як у першому, так і у другому випадку відповідальність спрямована не лише на минуле, а й на майбутнє. Тому в даному контексті важливо пам'ятати про умовність термінів.

Зважимо і на те, що цивільно-правова відповідальність передусім має попереджувально-виховне значення. Учасники цивільних правовідносин повинні усвідомлювати, що невиконання їхніх обов'язків може призвести до порушення суспільного порядку, майнових втрат та інших негативних наслідків як для іншої сторони, так і для суспільства в цілому, і не допускати порушення своїх зобов'язань.

У разі порушення цивільно-правова відповідальність, крім виховного аспекту, здійснює також відновлювальну функцію. Майнові збитки, завдані потерпілій стороні, мають бути компенсовані правопорушником з метою відновлення майнового стану потерпілого.

Відповідальність полягає в загальному запобіганні порушень шляхом впливу на свідомість членів суспільства і особи, яка допустила порушення. Виховний вплив в цьому контексті вважається основним, оскільки відповідальність часто виходить за межі лише відновлення порушеного стану.

Під відповідальністю розуміється передача наслідків порушення обов'язків, встановлених законом чи договором.

Було б неправильно уявляти відповідальність в перспективному аспекті як просте попередження можливого притягнення до відповідальності. Мета держави і права полягає не в тому, щоб привертати громадян і організації до відповідальності, а в тому, щоб правові обов'язки виконувались свідомо і добровільно, з метою уникнення необхідності в застосуванні відповідальності.

Утримання від правопорушень під загрозою притягнення до відповідальності є не надійним підходом, оскільки завжди може переважити бажання вчинити правопорушення і сподівання уникнути покарання. Соціологічні дослідження свідчать, що лише маленька частка населення уникає правопорушень через страх перед відповідальністю, тоді як більшість пояснює свою законну поведінку особистими принципами, звичками та іншими чинниками.

Н. С. Кузнецова підкреслює, що вивчення проблем юридичної, зокрема цивільно-правової відповідальності, вимагає врахування не лише загальних характеристик соціальної відповідальності, притаманних процесу формування громадянського суспільства в Україні та розвитку інтеграційних процесів, але й специфічних особливостей, зумовлених правовим інструментарієм, до якого ця відповідальність належить [60, с. 189].

О. Є. Кухарев вказує, що цивільно-правова відповідальність у спадковому праві зумовлена особливостями цієї підгалузі цивільного права. Це, передусім, стосується наявності спеціальних форм цивільно-правової відповідальності, які відрізняються від класичних форм відповідальності за порушення договірних та недоговірних зобов'язань [64, с.115].

Аналіз книги 6 ЦК України дозволяє виділити серед спеціальних форм цивільно-правової відповідальності у сфері спадкового права усунення від права на спадкування, що закріплено в ст. 1224 Цивільного кодексу. Ця форма відповідальності характеризується умисною протиправною поведінкою спадкоємця та відказоодержувача [164].

У наведеній нормі, що має суттєве морально-етичне значення, передбачаються негативні наслідки для порушників не лише правових норм (наприклад, умисне позбавлення життя спадкодавця), а й інших соціальних норм, таких як ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Ряд авторів сходяться в тому, що «позбавлення права наслідування є мірою цивільно-правової відповідальності» і «виражається в позбавленні суб'єктивного права». Підставою для застосування відповідальності у вигляді позбавлення права успадковувати є невиконання сімейних обов'язків.

Водночас, позбавлення спадщини – це санкція, застосовувана до особи за неправомірну поведінку, тобто, особа зазнає несприятливих наслідків своєї поведінки, позбавляючись права спадкування.

Також є позиція, згідно з якою, позбавлення права спадкування є мірою самостійної спадково-правової відповідальності, оскільки специфічними ознаками спадково-правової відповідальності є можливість її настання за дії, які не є правопорушеннями; поведінка особи при цьому може бути винною або невинною, і може як спричинити, так і не спричинити збитки для спадкодавця.

Отже, якщо в звичайних умовах громадянського обороту особа в результаті покликання її до спадкування наділялася б правом успадкування і тим самим отримала б певні майнові вигоди, то вчинення протиправної дії позбавляє її такої можливості і зобов'язує зазнавати несприятливих наслідків своєї поведінки. При цьому, для застосування санкції у вигляді позбавлення спадщини достатньою є умова протиправності поведінки, а факт наявності шкоди (збитків) і причинний зв'язок не обов'язкові.

Усі дослідники під час аналізу положень ст. 1224 ЦК України сходяться на тому, що безперечною підставою для права наслідування є вчинення особою правопорушення. При цьому, є прихильники того, що встановлення кола правопорушень пов'язане з бажанням законодавця дотримуватися принципу справедливості і не допускати до успадкування тих, хто, на його думку, цього не вартий.

Ідея справедливості, справедливого суспільного устрою належить до вічних проблем етичної філософії, а витoki філософського дискурсу про зміст і шляхи досягнення справедливості в суспільних відносинах ховаються в глибині минулих століть і минулих епох.

Проблеми справедливості здавна хвилювали і уми вчених-цивілістів. Так, у зв'язку з цим можна зазначити знамените визначення права, сформульоване в Дігестах Юстиніана як «мистецтво добра і справедливості» (*ars boni et aequi*). Дійсно, право ґрунтується на справедливості. Основними засадами правових розпоряджень мають виступати уявлення суспільства про стандарти соціальної взаємодії між його членами, а також ідеали людського гуртожитку, яких необхідно прагнути.

Ідеї справедливості набувають особливого значення для цивілістичної науки, оскільки безліч норм цивільного права розроблені з урахуванням уявлень суспільства про справедливість. У цьому найбільш рельєфно початки справедливості виявляються у сфері цивільно-правової відповідальності.

В даний час особливої значущості набуло питання про те, коли цивільно-правова відповідальність може відповідати ідеалам справедливості, і тому її можна кваліфікувати як справедливу відповідальність, і навпаки, чому відповідальність представляється членам суспільства несправедливою. Проте, чинне законодавство, доктрина та судова практика не дозволяють виробити загальні підходи до кваліфікації відповідальності як справедливої чи несправедливої. Необхідно розробити концепцію справедливості як основного початку цивільно-правової відповідальності та з цією метою створити загальний доктринальний підхід до визначення правової природи справедливості, її змісту та видів, розробити категоріальний апарат, що забезпечує подальше впровадження справедливості у законодавство та правозастосовну практику, виявити специфіку застосування справедливості у договірній, переддоговірній, попереджувально-відновній та деліктній відповідальності та, зокрема, її вплив на формування винної та безвинної, причинної та безпричинної відповідальності та ін., як у договірних, так і у деліктних відносинах.

Введення у цивільне право принципу справедливості зумовило необхідність сумлінної поведінки суб'єктів права на переддоговірній стадії та встановлення відповідальності учасників переговорного процесу за недобросовісну поведінку. Як наслідок, у цивільному законодавстві було сконструйовано новий вид цивільно-правової відповідальності — переддоговірна відповідальність. Відсутність цієї відповідальності розглядалося учасниками громадянського обороту як вияв несправедливості у захисті їх майнових прав.

Турбота суспільства про свою безпеку та безпеку його членів отримала відображення у створенні ще одного виду цивільно-правової відповідальності — запобіжно-відновної відповідальності, правила якої спрямовані на запобігання діяльності, яка створює небезпеку заподіяння шкоди в майбутньому.

Правопорушення, які безпосередньо впливають на спадкові правовідносини — це протиправні дії, спрямовані проти здійснення останньої волі спадкодавця, вираженої у заповіті.

УВПС таким чином є санкцією за правопорушення (як кримінальне правопорушення, так і правопорушення іншої правової природи). Невипадково Ю. О. Заїка стверджує, що законодавець визначає коло осіб, які усуваються від отримання спадщини, керуючись нормами загальнолюдської моралі [34, с. 205]. Санкцією за вчинення протиправних дій, вичерпний перелік яких закріплений у ст. 1224 ЦК, є втрата особою суб'єктивного цивільного права. При цьому йдеться про підстави та порядок УВПС конкретного спадкодавця, а не позбавлення особи права бути спадкоємцем взагалі.

Наголосимо, що уперше в юридичній літературі було запропоновано визначення поняття деліктної відповідальності Д. В. Бобровою. Це новий суб'єктивний відносний обов'язок правопорушника, що ґрунтується на імперативних нормах цивільного права, перетерпіти заходи державного примусу, що включають осуд його поведінки чи спонукання його до соціально-необхідних дій у вигляді особистого чи майнового характеру з метою відновлення порушених абсолютних правовідносин або відновлення майнового

становища потерпілого за наявності умов, передбачених у законі [8, с. 21]. У запропонованому визначенні вказано на загальні предметно-галузеві ознаки відповідальності (обов'язок як наслідок цивільно-правового регулювання поведінки), а також спеціальні ознаки деліктної відповідальності (порушення абсолютного обов'язку та виникнення відносного зобов'язання, змістом є перетерпіння заходів державного примусу, осуд поведінки зобов'язаної особи або стимулювання її до соціально-необхідних дій як елементи деліктного примусу, форми осуду чи стимулювання у вигляді особистого чи майнового характеру, відновлення порушених абсолютних правовідносин – функціональне призначення деліктної відповідальності) [8, с. 21–22].

Серед сучасних дослідників зобов'язань відшкодування шкоди слід згадати Т. С. Ківалову, яка сформулювала поняття цивільно-правової недоговорної відповідальності як «цивільне охоронне правовідношення, у якому одна сторона (особа, яка завдала шкоду), зазнаючи негативних наслідків учиненого нею правопорушення, зобов'язана виконати юридичний обов'язок, передбачений нормами цивільного законодавства, у вигляді компенсації за власний рахунок шкоди, завданої потерпілому, а інша сторона (потерпілий) має право на відшкодування завданої їй шкоди [42, с. 199].

С. Д. Гринько у широкому розумінні виклала поняття деліктних зобов'язань як правовідносин, що виникають через завдання шкоди винними діями або бездіяльністю, а в окремих випадках — незалежно від вини завдавача шкоди, у разі порушення прав чи бездіяльності, що зачіпає особисті немайнові блага фізичних чи юридичних осіб або їх майно. Це не є порушенням зобов'язань, що існували між завдавачем шкоди і потерпілим, однак завдавач шкоди або інші особи, згідно з законом, зобов'язані відшкодувати шкоду, а потерпілий або його непрацездатні утриманці, у разі його смерті, а також дитина померлого, яка народилася після його смерті, мають право на відшкодування шкоди в повному обсязі, якщо інше не передбачено законом [22, с. 10].

На погляд О. О. Отраднової, цивільно-правова деліктна відповідальність – це реалізація деліквентом обов'язку відшкодувати або компенсувати потерпілому заподіяну шкоду [88, с. 195].

Деліктна відповідальність, на її думку, наділена такими ознаками: має ретроспективний характер; має майновий характер; майнове надання деліквента завжди є безеквівалентним з боку потерпілого; можливість реалізації як за допомогою заходів державного примусу, так і добровільно; може наставати у випадках завдання шкоди протиправними та правомірними діями; вина деліквента не є обов'язковою для деліктної відповідальності; може наставати незалежно від того, чи має місце осуд поведінки деліквента суспільством [88, с. 195–197].

С.Д. Гринько зазначає, що характерними ознаками деліктних зобов'язань є такі:

- виникають у разі завдання шкоди вчиненням цивільного правопорушення (делікту) – підстава виникнення;
- умовами виникнення є наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою завдавача, вини, а у випадках, передбачених законом, – незалежно від вини;
- настають у тому випадку, коли потерпілий і завдавач шкоди не знаходились у цивільних правовідносинах;
- це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного;
- виникають при порушенні абсолютного права потерпілого;
- регулюються імперативними нормами;
- односторонні за своїм характером;
- суб'єктом відповідальності є як безпосередній завдавач шкоди, так і інші особи, на яких за законом покладається обов'язок відшкодувати шкоду;
- якщо шкоди завдано декількома особами, виникає солідарна відповідальність, а у випадках, передбачених законом, – часткова;
- потерпілим є той, кому було завдано шкоди, а у разі його смерті – непрацездатні утриманці та дитина померлого, народжена після його смерті;

– виступають у формі відшкодування шкоди в натурі, відшкодування завданих збитків та відшкодування моральної шкоди;

– на розмір відшкодування впливає умисел і груба необережність потерпілого та матеріальне становище фізичної особи, яка завдала шкоди [22].

Деліктні зобов'язання можна визначити як правовідносини, що виникають внаслідок завдання шкоди винними діями або бездіяльністю, а також у випадках, передбачених законом, незалежно від вини завдавача шкоди. Це стосується протиправних дій чи бездіяльності, що завдають шкоди особистим немайновим благам фізичних або юридичних осіб, а також їх майну. Такі правовідносини не є порушенням зобов'язання, яке існувало між завдавачем шкоди і потерпілим. У силу цих відносин завдавач шкоди або інші особи, згідно з законом, зобов'язані відшкодувати завдану шкоду. Потерпілий, а також його непрацездатні утриманці (у разі його смерті) та дитина, народжена після його смерті, мають право на повне відшкодування завданої шкоди, якщо інше не передбачено законом [22].

Таким чином, цивільно-правова відповідальність у формі усунення від права на спадкування наділена всіма ознаками недоговірної відповідальності, однак вони мають особливе забарвлення. У тому числі, це зумовлено тією обставиною, що підставою УВПС є цивільне правопорушення, яке пов'язано з кримінальним правопорушенням або вчиненням правопорушення у сімейно-правовій сфері.

Цивільно-правова відповідальність ґрунтується на комплексі умов, необхідних для її настання, включаючи обов'язкове існування структури цивільних правовідносин (наявність складу правопорушення, вини особи або навпаки, особливостей деліктної відповідальності без вини) [7, с.22-26].

Таким чином, юридична відповідальність у формі УВПС є різновидом цивільно-правової, зокрема, недоговірної відповідальності, тому наділена всіма її характерними ознаками:

- підставою виникнення є правопорушення, вчинене негідним спадкоємцем, пов'язане із завданням шкоди (життю, здоров'ю, особистій недоторканості, особистій свободі), тобто, викликана порушеннями

особистих немайнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага;

- умовами виникнення є протиправна поведінка завдавача шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою, вина негідного спадкоємця;

- є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елементу суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про яку не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер);

- носить матеріально-правовий (економічний) характер, тобто, означає неможливість приймати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин;

- до моменту завдання шкоди потерпілий і негідний спадкоємець не знаходились у договірних цивільних правовідносинах;

- це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного (через порушення ним заборон та втілюється у формі усунення від права на спадкування);

- виникають при порушенні абсолютного права потерпілого - спадкодавця;

- відносини регулюються імперативними нормами;

- заходами відповідальності є усунення від права на спадкування;

- вона носить додатковий (субсидіарний характер) до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи або за не виконання аліментних обов'язків відповідно до вимог сімейного права).

Відповідно, у межах проблематики питання на увагу заслуговує правова конструкція «усунення від права...» та її співвідношення з іншими правовими категоріями, серед яких «позбавлення права...», «видворення за межі України...», «позбавлення суб'єктивного права ...».

Правова конструкція «усунення від права на спадкування» є досить унікальною. Суміжною категорією виступає саме «позбавлення права...».

Так, в діючому кримінальному законодавстві України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю розглядається як основний або додатковий вид покарання (ст. 55 КК України [59]). За загальним правилом, як основне покарання воно призначається на строк від двох до п'яти років. Як додаткове покарання – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, за загальним правилом, призначається на строк від одного до трьох років. Але після прийняття Закону України «Про очищення влади» [104] у справах, передбачених цим законом, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання призначається на строк п'ять років.

Цей вид кримінального покарання призначається за скоєні злочини, характер яких свідчить про неможливість збереження за особою права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю. Зазначене покарання передбачає обмеження або повне позбавлення можливості займатися конкретною професійною діяльністю чи обіймати певні посади в державних установах, приватних підприємствах, організаціях тощо. Це може бути пов'язано з порушенням службових обов'язків, зловживанням владою, професійною недбалістю або іншими діями, які свідчать про неможливість продовження виконання таких обов'язків без загрози для суспільства. Основною метою цього покарання є забезпечення безпеки та довіри громадян до інституцій, запобігання повторним правопорушенням, а також стимулювання осіб до дотримання професійної етики та законності в майбутньому. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може призначатись як основне та як додаткове покарання.

Варто виокремити ще одне дискусійне положення щодо правової природи позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Деякі вчені вважають, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю треба вилучити з системи покарань, тому що воно не є покаранням. Розглядають його як обмежувальний захід або інший захід

кримінально-правового характеру, тому що його «каральний потенціал є мізерним».

З такою позицією важко погодитися, оскільки певні обмеження, зокрема, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, є суттєвими, і елемент кари в цьому виді покарання присутній. Якщо позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається як додаткове покарання до таких основних видів покарань, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, то воно поширюється на весь час відбування основного покарання і, крім того, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили.

При цьому строк додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю обчислюється з моменту відбуття основного покарання. Особа, після звільнення від основного покарання ще певний, встановлений законом строк, позбавлена можливості працювати за фахом, що суттєво впливає на її моральний і матеріальний стан [72, с.172].

Таким чином, «позбавлення права» належить до спеціальних строкових видів покарань, які можуть застосовуватись як основні, так і додаткові. Це покарання не пов'язане з позбавленням волі та обмеженнями майнового характеру, однак, спрямоване, зокрема, на обмеження права на працю. Як основне покарання воно може бути призначене тільки у випадках, передбачених санкцією норми, а як додаткове — й у випадках, коли воно не передбачене в санкції норми Особливої частини Кримінального кодексу України. Крім того, таке покарання може бути призначене неповнолітнім лише як додаткове [59].

Як наведені, так і інші можливі класифікації «позбавлення права» мають не лише теоретичне, а й важливе практичне значення. Вони сприяють максимальній індивідуалізації покарання, правильному встановленню підстав, порядку та меж його застосування. Крім того, такі класифікації допомагають виявити особливості призначення цього виду покарання, які повинні бути враховані судом при його застосуванні [72, с.135].

Згідно з положеннями ст. 55 КК України, у випадку, коли санкцією відповідної частини статті Особливої частини КК України передбачено можливість призначення особі додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, суд, визнаючи особу винуватою у вчиненні відповідного кримінального правопорушення, має право призначити таке додаткове покарання незалежно від того, чи обвинувачений обіймав певну посаду або займався певною діяльністю на час вчинення кримінального правопорушення [99].

Такий висновок зробила об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у кримінальному провадженні за обвинуваченням особи в розбещенні неповнолітніх (ч. 2 ст. 156 КК України). У цій справі чоловік був засуджений до покарання у вигляді позбавлення волі на строк 5 років із позбавленням права обіймати посади, пов'язані з навчанням та вихованням дітей, або займатися діяльністю, пов'язаною з роботою з дітьми, на строк 3 роки. Апеляційний суд змінив вирок суду першої інстанції, зокрема, виключивши з його мотивувальної та резолютивної частини призначення додаткового покарання. Прокурор оскаржив це рішення суду апеляційної інстанції до Касаційного кримінального суду Верховного Суду [99].

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду скасувала ухвалу апеляційного суду і призначила новий розгляд у суді апеляційної інстанції. Зокрема, ОП ККС ВС вказала на необґрунтованість позиції апеляційного суду, який мотивував виключення додаткового покарання тим, що обвинувачений не мав і не має відповідної освіти, пов'язаної з можливістю заняття діяльністю, спрямованою на навчання та виховання дітей, і взагалі є непрацюючим. Втім, на думку ОП ККС ВС, у цьому випадку неповною мірою реалізується превентивна функція вказаного додаткового покарання [99].

Колегія суддів вважає, що непризначення особі додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати посади, пов'язані з навчанням та вихованням дітей, або займатися діяльністю, пов'язаною з роботою з дітьми, не відповідає загальним засадам призначення покарання, принципам законності,

справедливості, обґрунтованості та індивідуалізації покарання. Таке рішення є недостатнім і не забезпечує належного виправлення засудженого, а також не сприяє попередженню нових кримінальних правопорушень. Крім того, воно не відповідає ступеню тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та особі засудженого, оскільки є занадто м'яким [99].

Подібне стягнення існує і у структурі адміністративного права. Адміністративно-деліктні відносини включають можливість застосування адміністративного стягнення, зокрема, позбавлення спеціального права, наданого громадянину. Це стягнення застосовується за порушення норм адміністративного законодавства, що стосуються здійснення певної діяльності або виконання обов'язків, передбачених державними вимогами, і є одним із видів покарання за порушення, пов'язані з управлінськими правопорушеннями (ст. 30 КУпАП) [44].

Суміжним за своєю правовою природою до «усунення від права на спадкування» виступає також адміністративне стягнення «видворення за межі України...», що впливає на можливість реалізацією особою свободи переміщення та визначення місця перебування.

На думку В. Т. Комзюк, видворення як явище в рамках діяльності уповноважених державою органів по забезпеченню режиму законності має подвійну правову природу, а саме: по-перше, це форма відповідальності (захід впливу), яка застосовується до осіб винних у вчиненні адміністративного правопорушення, а по-друге, – юридичний інструмент правового регулювання, за допомогою якого здійснюється реалізація безпекових заходів пов'язаної з перебуванням іноземців чи осіб без громадянства на її території [51, с.105].

І нарешті, ще однією суміжною за своєю правовою природою до «усунення від права на спадкування» виступає правова конструкція «позбавлення суб'єктивного права на житло».

Позбавлення суб'єктивного права на житло завжди було актуальною проблемою у юридичній науці та практиці. Це питання не є новим для цивільного права, однак, дослідження цієї проблеми проводились ще за радянських часів, і, з огляду на зміни в правовій системі, їх результати частково

втратили свою актуальність. Сучасне регулювання цієї проблеми в Україні стало можливим завдяки новій системі захисту прав людини, змінам принципів цивільного законодавства, зокрема, в контексті статті 3 ЦК України, а також змінам у співвідношенні приватного та державного житлового фонду, а також формуванню ринку житла. Це приводить до необхідності перегляду старих підходів і розробки нових моделей правового регулювання у сфері житлових прав.

Так, О. Є. Аврамова визначає позбавлення суб'єктивного права на житло як систему примусових підстав його припинення, що реалізується у випадках і порядку, передбачених законом. Це призводить до таких наслідків, як виселення, заміна права власності на право користування житлом та/або отримання грошової компенсації. Тобто, позбавлення цього права є результатом законодавчо визначених ситуацій, що включають в себе різні механізми правового впливу на власника житла [4].

О. Є. Аврамова зазначає, що в цивільному праві недостатньо уваги приділяється питанню позбавлення права приватної власності. За загальним правилом, примусові підстави для позбавлення цього права, зазвичай, відносяться до підстав виникнення права державної власності, що наближає це питання до адміністративного права. У результаті, цивілісти часто уникають аналізу проблеми, пов'язаної з впливом публічних механізмів на цивільно-правову сферу, що, на думку автора, є неприпустимим у правовій державі. Це підкреслює важливість чіткого розмежування між приватними і публічними механізмами регулювання прав у контексті власності [3, с.79-81].

Підсумовуючи, наголосимо на наступному: усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (деліктами, у формі протиправних діянь кримінально-правового характеру або невиконанням позитивних сімейно-правових обов'язків), серед яких обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права

на життя та здоров'я особи; обов'язки, які випливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця; обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом; та обов'язки, які випливають з відносин між батьками та дітьми, порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу.

Усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи яка вчинила правопорушення, яке має наслідком таке усунення.

По-третє, УВПС виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої та «правомочної» особи - спадкодавця, інтересів суспільства та держави.

Висновки до Розділу 1.

1. *Спадкове право* – підгалузь цивільного права, що є сукупністю встановлених державою правових норм приватно-правового характеру, які регулюють суспільні відносини щодо переходу майна померлого (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва за умов дотримання вимог визначених законодавством або волею спадкодавця.

Спадкування є процесом здійснення універсального наступництва, тобто, переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), який супроводжується правозастосувальною діяльністю суду та органів нотаріату, спрямованою на встановлення неухильного дотримання спадкоємцями всіх умов здійснення спадкування.

Право спадкування включає, крім права спадкодавця розпорядитися своїм майном, право осіб, які закликаються до успадкування за заповітом або за законом, на отримання спадкового майна. Спадкування передбачає серед іншого накладання вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин як умови отримати у майбутньому можливість виступати в

якості спадкоємця. Паралельно з вимогами здійснення спадкування цей процес передбачає і унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців.

Усунення спадкоємця від права на спадкування може мати місце при спадкуванні і за заповітом, і за законом. Потенційний спадкоємець може бути усунутий від права на спадкування через пряму вказівку спадкодавця у складеному заповіті (як із зазначенням причин цього, так і без). Таке усунення носить безумовний характер і не може містити певні умови «зворотності». Також, зважаючи на свободу заповіту, законодавство містить можливість забезпечення спадкування особи, яка умисно позбавила життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинила замах на їхнє життя, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

У контексті питання усунення від права на спадщину з нашої точки зору необхідно вести мову про «негідного» спадкоємця та про спадкоємця, який неухильно дотримувався вимог законодавства в частині щодо особистої поведінки у частині майнових та немайнових відносин, які пов'язують його з спадкодавцем або іншими спадкоємцями.

Спадкові правовідносини – це особливий різновид цивільно-правових відносин посмертного правонаступництва у майнових відносинах та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов'язаний з прижиттєвою волею спадкодавця та обумовлений окремими інститутами сімейного права, що носить комплексний матеріально-процедурний характер, визначений участю нотаріальних органів та інших учасників публічно-правових відносин, наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Серед інших визначених сучасною юридичною наукою ознак спадкових правовідносин необхідно наголосити на такій важливій ознаці, як матеріально-процедурний характер або, іншими словами, квазіпроцесуальному характері спадкових правовідносин, зокрема, у частині участі в них нотаріуса та інших учасників публічно-правових відносин, наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Суб'єктивне право на спадкування у спадкових правовідносинах виступає як ключова гарантія правонаступності у цивільному праві, що забезпечує юридичну визначеність у питаннях розподілу спадщини між спадкодавцями з врахуванням волі спадкодавця та дотриманням вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин з одночасним унормуванням випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців, яке виникає у день відкриття спадщини та може здійснюватися в межах строку прийняття спадщини на умовах, визначених цивільним законодавством.

2. *Правова конструкція усунення від права на спадкування* виступає як матеріально-правова гарантія забезпечення суб'єктивного права на спадкування фізичних осіб-спадкоємців, і полягає у створенні законодавчо визнаних умов віднесення особи до числа «негідних» спадкоємців у зв'язку з порушенням нею вимог до поведінки, що є умовою спадкування і, які втратили пасивну спадкову правосуб'єктність (абсолютні підстави усунення від права на спадкування) або які не втрачають статусу спадкоємців, проте, можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (відносні підстави усунення від права на спадкування).

Учасником спадкових правовідносин є особа (фізична, юридична), публічно-правове утворення, міжнародна організація, яка приймає участь у комплексних матеріально-процедурних цивільно-правових відносинах посмертного правонаступництва у майнових відносинах, та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов'язаних з прижиттєвою волею спадкодавця. Учасник спадкових правовідносин, який був усунутий від права на спадкування або втратив на це право – негідний спадкоємець – це особа, щодо якої застосовано специфічний вид юридичної відповідальності у формі виключення з числа осіб спадкоємців.

Підстави УВПС можна класифікувати на такі групи:

- підстави УВПС осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців (це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом);

- підстави УВПС осіб які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

- підстави УВПС осіб, які вчинили правопорушення, що відносяться до сфери сімейного права (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані);

- підстави УВПС осіб, які за рішенням суду можуть бути усунені від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вони ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

У контексті усунення права на спадкування мова йде про цивільно-правові обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи, обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця, обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом, та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми.

3. Цивільно-правова відповідальність у формі УВПС володіє всіма ознаками недоговірної відповідальності, однак, вони мають особливе забарвлення. У тому числі, це зумовлено тією обставиною, що підставою усунення від права на спадкування є цивільне правопорушення, яке пов'язано з кримінальним правопорушенням або вчиненням правопорушення у сімейно-правовій сфері.

Юридична відповідальність у формі УВПС є різновидом цивільно-правової, зокрема, недоговірної відповідальності, тому наділена всіма її характерними ознаками:

- підставою виникнення є правопорушення, вчинене негідним спадкоємцем, пов'язане із завданням шкоди (життю, здоров'ю, особистій

недоторканості, особистій свободі), тобто, викликана порушеннями особистих немайнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага;

- умовами виникнення є завдання шкоди, протиправна поведінка завдавача шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою, вина негідного спадкоємця;

- є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування деліктів, які передбачають обов'язкову ознаку вини як елементу суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про яку не знала особа, яка пережила іншого з подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер);

- носить матеріально-правовий (економічний) характер, тобто, означає неможливість приймати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин;

- до моменту завдання шкоди потерпілий і негідний спадкоємець не знаходились у договірних цивільних правовідносинах;

- це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного (через порушення ним заборон, та втілюється у формі усунення від права на спадкування);

- виникають при порушенні абсолютного права потерпілого – спадкодавця;

- відносини регулюються імперативними нормами;

- заходами відповідальності є усунення від права на спадкування;

- носить додатковий (субсидіарний характер) до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи, або за не виконання аліментних обов'язків відповідно до вимог сімейного права).

Усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності

пов'язана з порушеннями (деліктами у формі протиправних діянь кримінально-правового характеру або невиконанням позитивних сімейно-правових обов'язків), серед яких: обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи; обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця; обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом; та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми, порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу.

Усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи, яка вчинила правопорушення, яке має наслідком таке усунення).

УВПС виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої та «правомочної» особи – спадкодавця, інтересів суспільства та держави.

4. Аналіз цивільного законодавства інших держав у частині підстав усунення від спадкування демонструє прагнення законодавця в різних державах встановити правила про негідних спадкоємців, підстави та порядок позбавлення їх права успадковувати. Зазначені норми об'єднує неможливість успадковувати певними особами після смерті спадкодавця у імперативно передбачених випадках. Водночас, потрібно зазначити термінологічну різноманітність у законодавстві інших держав, що виражається у вживанні різних термінів для позначення одного і того ж явища («усунення», «відсторонення», «не мають права наслідувати»). Найбільш вдалим є рішення законодавця ряду держав щодо встановлення фактичних складів, що є підставою для позбавлення негідного спадкоємця права успадковувати. Наприклад, досить вичерпний характер має згадане нами положення ст. 726 ЦК Франції: «...не має права успадковувати і повинна бути виключена з числа спадкоємців особа, яка навмисне позбавила або намагалася позбавити життя спадкодавця, а також особа, яка навмисне завдала ударів або застосувала насильство або посягання,

що спричинило смерть спадкодавця, без наміру її заподіяти». Аналогічний підхід реалізований у законодавстві Німеччини (§ 2339, 2344) та Іспанії (ст. 756, 758).

Сказане свідчить про необхідність внесення змін та доповнень до ЦК України з метою усунення прогалин у нормативній регламентації підстав та порядку позбавлення негідного спадкоємця права наслідування. Реалізація наступних положень дозволить усунути наявні проблеми: по-перше, необхідно сформулювати конкретні підстави позбавлення спадкоємця права наслідувати; по-друге, закріпити судовий, адміністративний чи нотаріальний порядок визнання спадкоємця негідним на підставах ст. 1224 ЦК України та позбавлення його права успадковувати як негідного спадкоємця. Вважаємо, що реалізація зазначених пропозицій сприятиме підвищенню ефективності нормативного регулювання спадкових відносин.

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

2.1 Умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя як підстава усунення від права на спадкування

Інститут негідних спадкоємців, як і багато інших інститутів спадкового права отримав свій специфічний, унікальний розвиток у кожній окремій правовій системі сучасності. Водночас, нормативно-правові приписи, які регламентують підстави та порядок усунення від спадкування негідних спадкоємців спрямовані на захист прав спадкодавця та його сім'ї. Зазначені положення дозволяють запобігти передачі майна спадкодавця особам, які вчинили проти нього кримінальні правопорушення. Фактично, цей правовий інститут забезпечує соціальну справедливість спадкових правовідносин.

Саме соціальна справедливість при переході спадщини виступає важливим суспільним принципом. Цей принцип прямо не знаходить свого відображення у змісті нормативно-правових актів але фактично відображений у змісті багатьох норм.

Як нами було наголошено, спадкування за законом встановлює певні правила, які визначають, хто має право успадкувати майно спадкодавця, і в якій пропорції та черговості. Ідея черговості закликання до спадкування є проявом згаданої нами соціальної справедливості. Інший підхід до забезпечення справедливості при переході спадщини – це використання заповіту. Через використання заповіту спадкодавець може самостійно вирішити, хто має успадкувати його майно, і в якій пропорції.

Національне законодавство у сфері спадкового права поступово стає все більш вдосконаленим, справедливим та ефективним, хоча й має певні прогалини та колізії, над якими потрібно працювати. Проте, як демонструє

практика, учасники спадкових правовідносин постійно стикаються з різноманітними проблемами, пов'язаними з укладанням заповітів, їхньою чинністю, прийняттям спадщини, пропуском терміну для прийняття спадщини, відмовами від спадщини, усуненням від права на спадкування тощо. На практиці виникає багато ситуацій, коли спадкоємець, втрачає право на спадщину відповідно до волі спадкодавця через неправильне оформлення спадкових документів, відсутність необхідних документів для отримання спадщини, необґрунтоване усунення від спадкування, а найчастіше – через незнання основних вимог законодавства [169, с.141-147].

Заповітом спадкодавець також може встановити певні умови, які повинні бути виконані спадкоємцями після його смерті, що допомагає запобігти конфліктам між спадкоємцями після смерті спадкодавця. Суди часто стикаються з труднощами при розгляді справ щодо усунення особи від права на спадкування за статтею 1224 ЦК України. Залежно від частини цієї статті, усунення може стосуватися спадкування як за законом, так і за заповітом, або лише одного з них. Результатом такого усунення є припинення спадкових правовідносин, у яких брала участь ця особа [86].

Окремі аспекти УВПС були предметом наукового аналізу у дослідженнях М. В. Абрамова [1], Л. К. Буркацького [11], В.В. Васильченка [14], Р.Достдара [24], Ю. О. Заїки [141], О. Є. Кухарева [63], Н. М. Оксанюк [81], О. П. Печеного [91], З. В. Ромовської [119], Є. О. Рябоконь [123], Н.П. Сурми [145], Л.М. Тимченка [147], С.Я. Фурси, Є.І. Фурси [153], Р. Б. Шишки [172] та інших науковців.

Відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. У цьому випадку особи позбавляються спадкування і за законом, і за заповітом [164].

Але з цього правила є виключення, якщо був вчинений замах на життя спадкодавця, але останній, знаючи про це, все одно склав заповіт на користь негідного спадкоємця, то ця особа буде мати право на спадщину [164].

Відповідно до Конституції України (ст. 27), кожна людина має невід'ємне право на життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань [56].

Цивільне законодавство відносить право на життя до системи особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (гл. 21 Цивільного кодексу України). Зокрема, у ст. 270 ЦК України визначено: «Відповідно до Конституції України, фізична особа має право на життя...» [164].

Право на життя – це принцип, визнаний багатьма міжнародними документами та національними законодавствами, що гарантує кожній людині право на життя і забороняє будь-яке незаконне позбавлення життя.

Міжнародно-правові акти закріплюють «право людини на життя» та «право людини на забезпечення достатнього життєвого рівня, що включає в себе достатнє харчування, одяг, житло та безперервне покращення умов життя» (Ст.3. Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року [27]; Ст.6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [75]; Ст.11 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно до жінок від 18 грудня 1979 року [52]; Ст.2 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року) [53].

Поняття «життя» в правовому значенні розуміють як найвище нематеріальне благо, яке виникає з моменту відділення життєздатної дитини від організму матері під час фізіологічних пологів, яке триває протягом усього часу функціонування головного мозку. Поняття «право на життя» і «життя» не тотожні. Вважаємо, що право на життя – це природна невід'ємна від особистості і гарантована нормами внутрішнього законодавства та міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя і свободи розпоряджатися ним, яка має складну структуру та зміст, обумовлені її сутністю [61, с. 32].

Право на життя має всі ознаки природного права. Воно існувало в людини в її природному стані, ще до виникнення держави й позитивних законів

та по своїй суті є її властивістю як живої істоти. Таке право виникає з моменту народження людини та виявляється в його невід'ємності й невідчужуваності. Воно загальне й універсальне, незмінне, реалізується безпосередньо й об'єктивно [89, с. 75–77].

Принцип права на життя передбачає, що кожна людина має право на захист від будь-якого незаконного насильства, у тому числі від вбивства, завдання тяжких тілесних ушкоджень або інших форм фізичного насильства. Держава має позитивно-правові зобов'язання забезпечувати безпеку та захист громадян, а також вживати заходи для запобігання злочинам проти життя.

Поняття злочинів проти життя та здоров'я особи можна визначити як суспільно небезпечні та протиправні діяння, що посягають на життя й здоров'я особи, а також спричиняють небезпеку заподіяння їм шкоди. Захист права на життя у кримінальному законодавстві України спрямований на запобігання злочинам проти життя людини, а також на покарання осіб, які вчинили такі злочини.

У КК України 2001 р. норми, що передбачають кримінальну відповідальність за вбивство, зосереджені, головним чином, у розділі II, який спочатку мав назву «Злочини проти життя та здоров'я особи», а після внесених змін до законодавства – «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи». Відповідальність за деякі різновиди умисних вбивств при обтяжуючих обставинах передбачена також в інших розділах Особливої частини КК України (I, XV, XVIII, XIX, XX) [10, с. 215].

До прийняття КК України 2001 р. в українському законодавстві було відсутнє нормативне визначення поняття вбивства, тому науковці намагалися сформулювати його на теоретичному рівні [10, с.217].

Аналізуючи законодавче визначення вбивства, можна виділити наступні ознаки вбивства:

1) Винність. Вбивство – це винне діяння. Відповідно до чинного КК, воно може бути як умисним, так і необережним. Дана ознака дозволяє відмежувати вбивство від невинуватого заподіяння смерті (коли особа не передбачала

настання відповідного наслідку у вигляді смерті людини, не повинна була і (або) не могла його передбачити).

2) Протиправність. У цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним і таким, що тягне кримінальну відповідальність. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння.

3) Спрямованість проти життя іншої людини. Вказівка в ч. 1 ст. 115 КК на заподіяння смерті іншій людині підкреслює, що заподіяння смерті самому собі (самогубство) не розглядається як кримінальне правопорушення, і в разі невдалої спроби суїциду особа не несе за це відповідальності [10, с.217-218].

Таким чином, типова юридична конструкція умисного вбивства включає такі обов'язкові характеристики: а) безпосередній об'єкт – ним є життя іншої людини; б) об'єктивну сторону – вона включає в себе: діяння (дія або бездіяльність), наслідок (у вигляді біологічної смерті людини), і причиновий зв'язок між діянням та наслідком; в) суб'єкт – ним є осудна особа, яка до вчинення умисного вбивства досягла 14 років; г) суб'єктивну сторону – обов'язковим її елементом є вина у формі умислу (прямого чи непрямого), а в окремих випадках також мотив і (або) мета умисного вбивства [10, с.229].

Зазначені норми закріплені у ч. 1 ст. 1224 ЦК України лише на перший погляд видаються очевидними та ефективними засобами регулювання суспільних відносин. Аналіз судових рішень винесених у даній категорії справ доводить необхідність удосконалення та уточнення правової конструкції щодо УВПС [164].

Так треба звернути увагу на те, що кваліфікація злочину, за який було особу притягнуто до кримінальної відповідальності, має важливе значення для цивільно-правових відносин спадкування [147]. Так, якщо особа була засуджена саме за вбивство спадкодавця, то вона позбавляється права на спадкування, але якщо особа визнана винною у вчиненні такого злочину, як умисне тяжке тілесне ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, то в цьому випадку такий спадкоємець все одно буде мати право на спадщину [31].

Водночас, практично ситуація виглядає зовсім іншим чином. Суди, здійснюючи правосуддя у цій категорії справ, вдаються до розширеного тлумачення категорії «...умисно позбавили життя спадкодавця...», включаючи не лише справи пов'язані з кримінальними провадженнями за ст. ст. 115 (Умисне вбивство), 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України, але й провадження, які були кваліфіковані за ч. 2 ст. 121 (Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого) [59]. Під питанням також залишається тлумачення необхідності застосування ч. 1 ст. 1224 ЦК України у випадку вчинення засудженим злочинів визначених у ст. ст. 119 (Вбивство через необережність) та 120 (Доведення до самогубства) КК України [59].

Так, наприклад, подібні тлумачення мали місце у рішеннях: Калінінського районного суду м. Донецька у справі №2-1537/11 від 26 липня 2011 р. [112], Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі №345/490/13-ц від 18 лютого 2013 р. [113], Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 року [108].

Зокрема, у рішенні Калінінського районного суду м. Донецька у справі №2-1537/11 від 26 липня 2011 р. було зазначено, що «...суд постановив, що відповідач не має права спадкувати частину майна спадкодавця, оскільки позбавив його життя. Позивачка звернулася до суду з вимогою визнати відповідача таким, що не має права на частину спадщини, аргументуючи це тим, що квартира, про яку йдеться, належала їхній матері у рівних частках. Через те, що відповідач умисно вбив спадкодавця, позивачка вважає, що він втратив право на спадщину. Суд, проаналізувавши матеріали справи, визнав позов обґрунтованим і таким, що підлягає задоволенню згідно зі статтею 1224 ЦК України, яка передбачає, що особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця або вчинили замах на його життя, не мають права спадкувати. Вироком місцевого суду від 05.10.04 р. відповідача засуджено за ст. 121 ч.2 КК України (Умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть

потерпілого) до 10 років позбавлення волі. Ухвалою апеляційного суду Донецької області від 25.03.05 р. вирок місцевого суду змінено, пом'якшено покарання до 9 років позбавлення волі» [112].

Подібним чином норму, визначену ч. 1 ст. 1224 ЦК України, розтлумачено у рішенні Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області у справі №345/490/13-ц від 18 лютого 2013 р. Суд наголосив, що «...дослідивши матеріали справи, приходять до висновку, що позовні вимоги про усунення від права спадкування відповідача підлягають до задоволення. У судовому засіданні встановлено, що відповідач, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заподіяв спадкодавцеві умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілої, за що був засуджений до 7 років позбавлення волі, про що свідчить копія вироку Калуського міськрайонного суду від 23.01.2008 року № 1-45/2008. Відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, або вчинили замах на їхнє життя» [113].

Таке ж саме тлумачення ми знаходимо і у рішенні Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 року: «Як вбачається з вироку Фастівського міськрайонного суду Київської області від 15 вересня 2011 року, відповідача визнано винним у скоєнні злочину за ч.2 ст.121 КК України, а саме за нанесення тяжких тілесних ушкоджень, небезпечних для життя в момент заподіяння спадкодавцеві, внаслідок яких спадкодавець померла. Відповідно до ч.4 ст.61 ЦПК України, вирок у кримінальній справі, що набрав законної сили, обов'язковий для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок з питань, чи мали місце ці дії та чи вчиненні вони цією особою. Отже, враховуючи те, що відповідач умисно позбавив життя спадкодавця, його вина в умисному злочині встановлена вказаним вирокі Фастівського міськрайонного суду, який вступив в законну силу, суд приходять до висновку, що відповідача слід усунути від права на спадкування за заповітом» [108].

Аналізуючи ці рішення, необхідно звернути увагу на те, що з самих рішень не вбачається, чи набули законної сили вироки, якими було засуджено винних осіб за вчинення злочину передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, тобто, на якій стадії кримінального провадження вони перебували на момент оголошення рішення у справі про усунення від спадкування. З позицій застосування норм матеріального права, суди, задовольняючи позовні вимоги про усунення від права спадкування за ч. 1 ст. 1224 ЦК України, виходили з факту смерті спадкодавця, не зважаючи, що положення ч. 2 ст. 121 КК України характеризуються подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу визначеного у ст. 115 КК України.

На увагу також заслуговує і характеристика суб'єкта складу кримінального правопорушення, зокрема, знаходження його у стані неосудності в момент вчинення кримінального правопорушення. Очевидно, що так само, особа, яка вчинила вбивство у стані неосудності, не тільки звільняється від відповідальності, але і не позбавляється права на спадкування [147].

Водночас, на думку М. В. Абрамова, необхідно позбавляти права спадщину і тих осіб, які вчинили вбивство спадкодавця або інших спадкоємців у стані неосудності [1, с. 47].

Однак, погодитися з цією позицією доволі складно, оскільки навіть КК України передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка на момент вчинення злочину не могла усвідомлювати характер своїх дій або керувати ними через наявність психічного захворювання, тимчасового психічного розладу або іншого патологічного стану психіки. Виходячи з цього, якщо відсутній склад злочину, то, відповідно, відсутній і сам злочин. А отже, виникає логічне запитання: з яких підстав можна позбавляти таку особу права на спадкування? [147].

У цьому контексті показовим є рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим у справі № 121/9917/13-ц від 1 грудня 2013 року.

Постановляючи рішення у справі, суд зазначив: «Задовільнив позов про усунення від права на спадкування... Вислухавши сторони, суд приходить до висновку, що позов підлягає задоволенню з наступних підстав. Як встановлено судом з ухвали Ялтинського міського суду від 17 липня 2013 року, яка набрала чинності, відповідач 27 березня 2013 року між 03:00 та 04:00 годиною, знаходячись на кухні квартири, в ході виниклого конфлікту зі своєю матір'ю, з невстановленим мотивом, взяв ніж, який знаходився на столі у кухні та схвативши останню рукою за рот і голову, з метою позбавлення життя, діючи умисно перерізав їй декілька разів горло, чим завдав тілесні ушкодження у вигляді двох різаних ран на передній та бічній поверхнях шиї зліва та справа з пошкодженням гортані, трахеї, стравоходу, щитовидного та персневидного хрящів, множинних дрібних та великих судин шиї. Від отриманих ушкоджень його мати померла. Між діями відповідача та настанням смерті спадкодавця є прямий причинний зв'язок. Також судом було встановлено, що зібрані і перевірені у судовому засіданні докази підтверджують, що суспільно небезпечне діяння, передбачене ч.1 ст.115 КК України, а саме умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині (умисне убивство), вчинив відповідач. Але ж відповідно до ст. 19,93 КК України, він не підлягав кримінальній відповідальності та до нього були застосовані примусові заходи медичного характеру у вигляді госпіталізації до психіатричного закладу із суворим наглядом. Таким чином, суд вважає, що, оскільки встановлено судом, що відповідач умисно убив свою мати, то він, як це передбачено законом, не має право на спадкування майна, яке залишилось після неї. Спадкоємці першої черги після померлої, її син-позивач та її мати, категорично заперечують проти прийняття спадщини відповідачем, який знаходиться у психіатричному закладі, оскільки він умисно позбавив її життя. Суд не може погодитись з письмовими запереченнями відповідача, які він прислав суду, про те, що він убив мати не умисно. Обставина умисного убивства з боку відповідача своєї матері була доведена вказаною ухвалою суду з приводом усіх належних доказів. Крім того, ч. 1 ст. 1224 ЦК України не передбачає обов'язкового засудження особи за умисне позбавлення життя спадкодавця, а передбачає тільки встановлення

таких дій, що і було зроблено судом». Зазначене рішення є цікавим з погляду того, що суд не лише застосував положення ч. 1 ст. 1224 ЦК України щодо особи, яка була визнана неосудною (тобто, не була суб'єктом кримінального правопорушення), але й дав власне тлумачення змісту застосованої статті з посиланням на «...не передбачає обов'язкового засудження особи за умисне позбавлення життя спадкодавця, а передбачає тільки встановлення таких дій, що і було зроблено судом» [117].

У цьому контексті доцільно навести висловлювання Ю. О. Заїки про необхідність позбавляти спадщини не лише тих спадкоємців, що вчинили вбивство, але і тих, які умисно вчинили і інші злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності спадкодавця [31, с. 188].

Зрозуміло, що у кожному разі позивач у такій категорії спорів має довести підставу своїх обвинувачень. Так, наприклад, Залізничний районний суду м. Львова у судовому рішенні у справі № 2-501/11 від 13 квітня 2011 року наголосив, що позивач звернувся до суду з позовом, в якому просить усунути від права на спадкування за законом після смерті матері та визнати за ним право власності на квартиру.

В обґрунтуванні позову особа посиляється на те, що його мати перед смертю хотіла скласти на нього заповіт на свою частку в спільній сумісній власності з ним на квартиру. За словами особи, «...Однак, коли він був у відрядженні, то взнав, що у нього вдома була пожежа та трагічно загинула його матір. Перед самою пожежею у його матері був син його сестри та сестра, які навмисно це зробили, щоб його мати не встигла скласти на нього заповіт. В судовому засіданні позивач позовні вимоги підтримав у повному обсязі та надав пояснення аналогічній позовній заяві». Окрім цього, заявник додав, що звертався в органи прокуратури про те, що відносно матері було застосовано насильство, що призвело до її смерті, однак прокуратурою не було вжито жодних заходів. Відповідачка в судовому засіданні проти позову заперечила та пояснила, що позовні вимоги з боку брата є безпідставними, жодних дій по відношенню до матері, які б могли призвести до її смерті вона не вчиняла, проти неї не порушувалася кримінальна справа, вона не притягалася до

кримінальної відповідальності, а всі ці звинувачення є надуманими з метою стати одноосібним власником спірної квартири. Суд критично оцінює покликання позивача на те, що відповідачку слід усунути від права на спадкування, оскільки позивачем не було представлено жодних доказів на підтвердження того, що відповідачка умисно позбавила життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинила замах на їхнє життя [111].

Підкреслимо, що для позбавлення спадщини у цьому випадку необхідно, щоб вказаний злочин і вина негідного спадкоємця були підтверджені вироком суду, який набув законної сили. Іноді у практиці зустрічаються випадки коли виносячи рішення щодо УВПС суд взагалі не робить посилання на вирок у кримінальному провадженні, у якому встановлено факти вчинення відповідачем у справі злочину. Таким є рішення Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області у справа №2-146/2011 від 01 березня 2011 р. Суд у своєму рішенні постановляє : «...Позовні вимоги про усунення від права на спадкування, - задовольнити повністю».

У судовому рішенні зазначено: «...Вислухавши пояснення учасників судового процесу, дослідивши наявні докази по справі, судом встановлені наступні обставини. Так, 03 вересня 2010 року мати відповідача померла. За час її життя відповідач вчинив замах на її життя шляхом наміру задушити. Відповідно до ч.1 ст.1224 ЦК України, не мають право на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Приймаючи до уваги встановлені обставини по справі, а також положення чинного законодавства України, суд вважає, що позовні вимоги є доведеними, та такими, що підлягають задоволенню, оскільки, на переконання суду, відповідач вчинив замах на життя матері» [114].

Водночас, у рішенні суду не було наведено жодних посилань на вирок суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили.

У ч. 1 ст. 1224 ЦК України не встановлено, що вбивство або замах на вбивство спадкодавця має бути вчинене саме з метою заволодіння спадковим майном. Отже, навіть якщо злочин було скоєно з інших мотивів, наприклад, з хуліганських спонукань або через помсту, це все одно є підставою для

позбавлення права на спадкування. Водночас виникає правова колізія щодо форми вини особи: чи може бути позбавлена права на спадщину особа, яка вчинила вбивство з необережності? За позицією Ю.О. Заїки, у випадках, коли злочин скоєно через необережність, наприклад, унаслідок порушення правил дорожнього руху, недотримання техніки безпеки на будівництві тощо, і це призвело до смерті спадкодавця або інших спадкоємців, така особа, навіть якщо й була притягнута до кримінальної відповідальності, не втрачає права на спадкування [31, с. 184].

Схожої точки зору дотримується й О. Кухарєв. Він підкреслює, що вирок суду, яким спадкоємця було визнано винним за статтею 119 КК України (вбивство з необережності), не має преюдиційного значення для питання усунення цієї особи від права на спадкування. Таким чином, така обставина не є підставою для позбавлення спадкового права. Крім того, особа, яка вчинила вбивство спадкодавця в стані неосудності, також не може бути усунена від спадкування, адже в такому разі відсутня кримінальна відповідальність. Постанова суду про застосування до неї примусових заходів медичного характеру не породжує тих цивільно-правових наслідків, які передбачені статтею 1224 ЦК України [62, с. 10].

Також наголосимо, що кримінальна відповідальність за вбивство настає не лише, коли потерпілий позбавляється життя проти його волі, але і коли це сталося і з його згоди, що взагалі не знаходить свого відображення у змісті ст. 1224 ЦК України.

На окрему увагу заслуговує також питання замаху на життя спадкодавця та (або) інших спадкоємців. У ч. 1 ст. 1224 ЦК України йдеться не лише про вчинення діяння спрямованого на умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців, але й вчинення замаху на їхнє життя.

КК України встановлює відповідальність не тільки за вчинення закінченого, а й незакінченого кримінального правопорушення [144, с.128]. Суспільна небезпечність кримінального правопорушення незалежно від стадії його вчинення полягає в тому, що це кримінальне правопорушення тією чи іншою мірою завдає істотної шкоди суспільним відносинам або ставить останні

в небезпеку заподіяння такої шкоди. У разі незакінченої злочинної діяльності винний посягає на ті ж об'єкти кримінально-правової охорони, що і винний у разі закінченого кримінального правопорушення.

Замах на вчинення кримінального правопорушення – це умисне вчинення особою дій, безпосередньо спрямованих на вчинення кримінального правопорушення, що не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного [59]. Особа, яка заподіяла шкоду охоронюваним законом правам та інтересам фізичних чи юридичних осіб у стані неосудності або у стані обмеженої осудності, не підлягає кримінальній відповідальності за замах на кримінальне правопорушення. Замах на кримінальне правопорушення може бути закінченим і незакінченим. Закінчений замах на кримінальне правопорушення – це замах, який не завершився його вчиненням з причин, що не залежали від волі винного. Незакінчений замах на кримінальне правопорушення – це замах, який було перервано до його завершення з вини винного [59].

Окремо законодавець встановлює також положення обумовлене принципом свободи заповіту і пов'язане з тим, що положення абзацу першого цієї частини не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом [164].

Підкреслимо, що у цьому випадку йдеться саме про повне і «безумовне прощення». Ця категорія часто використовується в контексті моральної позиції та особистого імперативу і вказує на прощення, яке надається без вимоги до винуватця виправдати свої дії або змінити свою поведінку. Це прощення, яке видається без будь-яких умов. В контексті юридичного дискурсу, термін «безумовне прощення» може вказувати на прощення спроби вчинення кримінального правопорушення без будь-яких умов, таких як виправлення, виконання визначених обов'язків або зобов'язань.

З цього питання І.О. Гелецька звертає увагу на те, що абзацом 2 ч.1 ст. 1224 ЦК України передбачено своєрідне привілейоване становище для спадкоємців, які скоїли замах на життя спадкодавця або будь-кого з інших

можливих спадкоємців. Зокрема, навіть якщо спадкодавцю відомо про такий замах, закон надає йому право заповісти майно цій особі. Дослідниця ставить під сумнів логіку такого підходу законодавця, адже замах за своєю правовою природою є умисним діянням, що вчиняється з прямим умислом (відповідно до ч. 1 ст. 15 КК України). Тобто, особа цілеспрямовано прагнула заподіяти смерть спадкодавцю чи іншому спадкоємцеві. У такому разі піклування про інтереси такого «негідного спадкоємця» виглядає необґрунтованим, а отже, виникає сумнів у доцільності збереження відповідного положення в чинному законодавстві [19, с.5-10].

Окремі науковці також апелюють до необхідності перегляду положення ст. 1224 ЦК України в частині більш суворого реагування на протиправну поведінку спадкоємця, який вчиняє кримінальне правопорушення проти спадкодавця або інших вірогідних спадкоємців.

В. В. Прокопенко, посилаючись на пункт 4 Правових позицій Пленуму Верховного Суду України щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ, висловлює позицію, згідно з якою усунення особи від права на спадкування можливе виключно за наявності обвинувального вироку суду. Такий вирок має містити визнання особи винною у вчиненні умисного вбивства спадкодавця або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть останнього [105].

Л. М. Тимченко, поділяючи зазначену правову позицію, висловлює пропозицію щодо внесення змін до статті 1224 Цивільного кодексу України. На її думку, доцільним є доповнення зазначеної норми положенням, згідно з яким спадкоємці, які умисно вчинили злочини проти життя, здоров'я, волі чи гідності спадкодавця або інших спадкоємців, мають бути усунуті від права на спадкування за умови встановлення відповідних обставин судом. При цьому пропонується передбачити виняток із цього правила у випадках, коли спадкодавець після вчинення такого злочину склав заповіт на користь відповідного спадкоємця [147].

Підсумовуючи наголосимо, що усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих

спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя, а процесуально-правовою підставою - наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особу було визнано винною у вчиненні злочину передбаченого ст. 115 КК України (Умисне вбивство).

При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення. На доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України який характеризуються подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України.

Вважаємо, що, у випадку кваліфікації дій правопорушника за ч. 2 ст. 121 КК України та винесення обвинувального вироку за цією статтею, це не може розглядатися як підстава усунення від спадкування, визначена ч. 1 ст. 1224 ЦК України.

Аналогічну позицію поділяє й І. О. Гелецька, яка акцентує увагу на наявності правозастосовчих труднощів щодо можливості УВПС особи, визнаної винною у вчиненні злочину, передбаченого статтею 121 КК України, а саме – умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого. Дослідниця зазначає, що на сьогоднішній день відповідь на це питання залишається негативною, а отже, особа, засуджена за вчинення такого злочину, не підлягає усуненню від права на спадкування [19, с.5-10].

Ще один спірний момент, який може мати місце у процесі усунення спадкоємця від права на спадкування, виникає тоді, коли порушена кримінальна справа за фактом умисного вбивства або замаху на вбивство не

досягає свого логічного завершення внаслідок певних об'єктивних підстав (смерть спадкоємця, тяжке психічне захворювання тощо) [19, с.5-10].

У такому разі вважаємо слушним висновок А.М. Ковальчука, що «за відсутності обвинувального вироку немає підстав для усунення спадкоємця від спадщини, оскільки вину особи в учиненні злочину може встановити лише суд» [43, с. 68].

Наголосимо, що фактично ч.1 ст.1224 ЦК України містить не одну, а три окремі підстави усунення від права на спадкування. Мова йде про такі підстави, як:

- умисне позбавлення життя спадкодавця;*
- умисне позбавлення життя будь-кого з можливих спадкоємців;*
- вчинення замаху на життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців, що може передбачати «прощення» вчиненого з боку спадкодавця.*

При цьому підкреслимо, що формально більш виправданим є нормативне зазначення у тексті диспозиції ч.1 ст.1224 ЦК України формулювання «умисне позбавлення життя будь-кого з можливих спадкоємців за законом».

Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання про те, чи охоплюється застосування підстави усунення від права на спадкування, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України, випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. ст. 116 КК України (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), 118 КК України (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (які є привільованими складами кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія). У контексті російсько-української війни також заслуговує на оцінку можливість усунення

від спадкування осіб, які були засуджені за державну зраду або колабораційну діяльність.

На особливу увагу також має заслуговувати така форма протиправної поведінки спадкоємців, як тривале та безпідставне неповідомлення про факт смерті спадкодавця, що на практиці зустрічається у випадках шахрайства для отримання певних соціальних виплат та пільг, які за життя належали спадкоємцю. Вважаємо, що подібна підстава може розглядатися як окрема причина усунення від спадкування.

2.2 Умисне перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт, як підстава усунення від права на спадкування

Право на заповіт є важливим елементом цивільно-правового статусу особи, про що нами було наголошено у попередньому розділі дослідження. Право на заповіт є невід'ємною частиною особистої свободи і може бути реалізоване протягом усього життя особи. Це право охоплює не лише можливість складання одного чи кількох заповітів, а й включає право на їх зміну чи скасування. Усі ці правомочності заповідача, разом із засобами їх правової охорони та захисту, є складовими реалізації принципу свободи заповіту, який є основоположним у спадковому праві. Свобода заповіту передбачає вільне волевиявлення особи, яке, коли воно належним чином виражене, підлягає правовій охороні навіть після смерті заповідача. У рамках цього принципу важливою є повага до волі заповідача та обов'язковість її виконання після його смерті [97].

Отже, враховуючи правову природу заповіту, можна дійти висновку, що основним змістом заповіту є призначення спадкоємця або спадкоємців, а також визначення юридичної долі майна (прав та обов'язків спадкодавця), що виступає об'єктом спадкового наступництва [98].

У ч. 2 ст. 1224 ЦК України йдеться про те, що не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт,

внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині [164].

Законодавець чітко зазначив, що не можуть спадкувати ні за законом, ні за заповітом особи, які перешкоджали спадкодавцеві виразити, змінити чи скасувати своє волевиявлення у заповіті [31].

І. О. Гелецька підкреслює важливість чіткого відмежування понять «усунення від права на спадкування» та «позбавлення права на спадкування». Останнє врегульовано частиною 2 статті 1235 ЦК України і застосовується лише в разі спадкування за заповітом. Позбавлення права на спадкування може бути як прямим, так і опосередкованим. Заповідач має право прямо зазначити у змісті заповіту, що конкретний спадкоємець позбавляється права на спадкування, або ж позбавити права на спадкування особу шляхом не включення її до переліку спадкоємців, яким має бути передана спадщина. Наслідки цих двох способів позбавлення права на спадкування є різними. У випадку прямого позбавлення спадкоємець втрачає право на спадкування навіть у разі відмови всіх інших спадкоємців від прийняття спадщини, тоді як при опосередкованому позбавленні особа зможе претендувати на спадщину як спадкоємець за законом, якщо інші спадкоємці відмовляться від спадщини. Крім того, на відміну від усунення від права на спадкування, позбавлення права на спадкування не може стосуватися осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині. Важливим є також те, що для позбавлення права на спадкування не вимагається дотримання чітко визначених у законі умов, які є необхідними для усунення від права на спадкування, що може бути здійснене лише за наявності підстав, передбачених статтею 1224 ЦК України [19, с.5-10].

Більшість авторів традиційно вважають заповіт односторонньою угодою (правочином). Однак, Ю. О. Заїка пропонує ширше розуміння цього поняття, визначаючи заповіт як особисте розпорядження фізичної особи щодо її майна та зобов'язань, яке набуває чинності після її смерті. Заповіт має бути складений у встановленій законом формі та посвідчений особами, визначеними законодавством. Такий підхід акцентує увагу не тільки на правовій природі

заповіту, а й на процесі його складання та посвідчення, що забезпечує його юридичну силу [31, с. 79].

На думку Л. К. Буркацького, заповіт є вольовим одностороннім актом фізичної особи (у тому числі подружжя) щодо розпорядження своїми майновими правами власника на випадок смерті, вчиненим на користь однієї або кількох осіб у формі і порядку, встановлених законом [11, с. 85].

Л. К. Буркацький вважає, що заповіт є вольовим одностороннім актом фізичної особи (включаючи подружжя), спрямованим на розпорядження своїми майновими правами на випадок смерті. Такий акт вчиняється на користь однієї або кількох осіб та має бути складений у формі і порядку, що визначені законом. Ця позиція підкреслює не лише вольовий характер заповіту, а й його юридичні вимоги щодо форми та порядку оформлення, що забезпечує його дійсність і ефективність [73, с.22-26].

А.В. Фурса наголошує, що спадкування за заповітом є окремим видом спадкування та має свої особливості. За своєю сутністю воно охоплює перехід майна, а також прав та обов'язків, що з ним пов'язані, від спадкодавця до спадкоємця чи спадкоємців, які вказані у визначеному законом документі – заповіті. В свою чергу, заповіт є одностороннім правочином, що визначає долю майна, що належить особі на випадок її смерті та створює права та обов'язки для спадкоємців, а також інших осіб, що беруть участь в даних правовідносинах [151].

Таким чином, заповіт виступає справжньою «останньою прижиттєвою волею» спадкодавця, продовженням його особистого сприйняття себе та суспільства, що робить неможливими практично жодні інтерпретації або виключення з його змісту. У зазначеному втілюється свобода заповіту, на захисті якої і перебувають положення ч. 2 ст. 1224 ЦК України.

Так само, як і у попередньому підрозділі, підкреслимо, що фактично у 2 ст. 1224 ЦК України йдеться не про одну, а про декілька підстав усунення від права на спадкування:

- не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

- не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві внести до нього зміни і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

- не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині.

Заповіт представляє собою виражену в формі, встановленій законом, волю спадкодавця щодо розпорядження належним йому майном на випадок смерті. Вважаємо, що заповіт слід кваліфікувати як односторонній правочин, оскільки він здійснюється винятково заповідачем (спадкодавцем) і не вимагає згоди спадкоємця як особи, в чиїх інтересах він здійснюється. Необхідно підкреслити ключовий принцип заповіту – принцип свободи спадкодавця заповідати всі свої матеріальні блага і зобов'язання, яке набуває чинності після смерті, складене в передбаченій законом формі будь-якій особі на його власний розсуд.

Заповіт виступає як специфічне правовідношення. Структура будь-якого правовідношення включає в себе три елементи: суб'єкти, об'єкти, зміст, а для того, щоб суспільне відношення перетворилося на правовідношення, необхідні матеріальні (загальні) та юридичні (спеціальні) передумови його виникнення.

У якості загальних (матеріальних) передумов традиційно виступають: наявність не менше двох суб'єктів, а також інтереси, матеріальні потреби і т.д., а в якості спеціальних (юридичних) передумов – норма права, правосуб'єктність, юридичний факт. Сказане дозволяє говорити про заповіт як про правовідношення, що виникає між правосуб'єктною фізичною особою і за загальним правилом правозастосовувачем (спадкодавцем) з метою задоволення

інтересів і потреб першого, яке за допомогою регулювання цивільно-правовою нормою набуває правової форми.

По-друге, заповіт представляє собою результат правозастосовної діяльності — особливий акт застосування права. Правозастосування представляє собою особливу форму реалізації права, яка здійснюється органами, наділеними державно-владними повноваженнями. Ця діяльність має послідовний процесуально-процедурний характер і пов'язана з винесенням (прийняттям) правозастосовних актів, які, як різновиди юридичних актів, містять державно-владне рішення компетентного органу, прийняте в межах повноважень на основі правових норм і спрямоване на регулювання індивідуальних відносин шляхом виникнення, зміни або припинення відповідних правовідносин.

Потреба в здійсненні подібної діяльності виникає в різних випадках, зокрема, коли ті чи інші юридично значущі дії в силу їх особливої важливості повинні пройти контроль з боку держави з метою перевірки їх правильності, законності, достовірності, а також коли певні права і обов'язки, відповідні їм правовідносини не можуть виникнути з односторонніх дій самих суб'єктів і потрібне винесення компетентним органом або посадовою особою відповідного правозастосовного акту.

Зазначене дозволяє говорити про нотаріуса як про правозастосувача, а здійснювані ним державно-владні дії (діяльність) ототожнювати з процесом застосування правових норм, результатом якого є здійснення особливого, нетипового акту застосування права — заповіту, який: представляє собою юридично значущий документ, що відповідає імперативним вимогам стосовно форми його здійснення; містить у собі волевиявлення суб'єкта права, опосередковане легалізоване суб'єктом, наділеним державно-владними повноваженнями; має індивідуально визначений, персоніфікований характер; одноразово застосовується; спрямоване на індивідуальне регулювання суспільних відносин, зокрема — впорядкування спадкового переходу.

По-третє, заповіт представляє собою спосіб реалізації суб'єктивних прав, індивідуалізацію спадкової правосуб'єктності.

Якщо ж підходити до визначення заповіту більш традиційно, роблячи основний акцент на тому, що спадкування за заповітом — це цивільно-правовий інститут, його можна визначити як односторонньо обов'язковий формально-визначений правочин, здійснюваний фізичною особою особисто, за допомогою правозастосувача або іншої особи, встановленої законом, змістом якої виступає можливість розпорядження належним спадкодавцеві на певний час або в майбутньому на праві власності майном (речі, включаючи гроші та цінні папери; майнові права та обов'язки (борги), інше майно) з метою впорядкування спадкового переходу.

Як вже було сказано, і сам заповіт, і принцип його свободи — це відображення не лише високого рівня розвитку системи права і законодавства, але й специфіки цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Однак, взаємодія особистості, людини, суб'єкта права і держави не повинна бути односторонньою, яка виражається лише в широких можливостях, надаваних учасникам вільних ринкових відносин, у турботі та соціальній підтримці громадян з боку держави, повинна мати місце і підтримка громадян щодо одне одного, особливо якщо їх взаємовідносини будуються на основі кривого споріднення, шлюбних зав'язків або співмешкання чи утримання. Такий характер соціальних зав'язків у державі можливий лише при наявності високого рівня правової свідомості та культури, що базується на морально-етичних принципах суспільства. На жаль, в дійсності часто складаються протилежні суспільні відносини.

Однією з перших у національній правовій доктрині класифікацію принципів спадкування за критерієм предмета правового регулювання здійснила Н. М. Оксанюк. У своєму дисертаційному дослідженні вона запропонувала виділити такі групи принципів: галузеві та підгалузеві. До галузевих принципів вона відносить такі, як юридична рівність, вільне волевиявлення (диспозитивність), справедливість, добросовісність та розумність, а також неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених Конституцією України та законом. Підгалузевими принципами, згідно з Н.М. Оксанюк, є свобода заповіту та інші, що визначають

специфіку спадкових правовідносин на більш деталізованому рівні [82, с.189-192]. Н. М. Оксанюк також пропонує поділ принципів спадкування на підгалузеві та інституційні. До підгалузевих принципів вона відносить: свободу спадкування, універсальність спадкового правонаступництва та охорону спадщини від протиправних посягань. Ці принципи забезпечують основи спадкування як права, що охоплює усі аспекти переходу майна після смерті особи. Інституційними принципами, за Оксанюк, є черговість закликання спадкоємців за законом, пріоритет спадкування за заповітом та забезпечення прав і інтересів «обов'язкових» спадкоємців. Вони визначають порядок і механізми реалізації прав на спадщину, зокрема, встановлюють правила пріоритету між різними категоріями спадкоємців та гарантують захист прав тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині [83, с.8].

У законі закріплені заходи забезпечення свободи заповіту. Перший з них полягає в праві заповідача скласти один чи кілька заповітів, скласти закритий заповіт, заповіт з умовою тощо. Важливим заходом забезпечення свободи заповідання є таємниця заповіту. Можна конкретизувати наступні юридичні ознаки (принципи) класичного заповіту: особистий характер заповіту; свобода заповідання; односторонній характер цього правочину; встановлена законом і строго регламентована форма заповіту; таємниця заповіту.

Свобода заповіту при цьому є складною юридичною категорією, яка полягає і в тому, що особа реалізує своє право на заповіт шляхом його складання, має можливість його змінити, скасувати, скласти інший заповіт, а також в тому, що після відкриття спадкування даний заповіт виконується.

Як зазначає Є. Рябоконт, свобода заповіту, яка є основною засадою спадкування за заповітом, включає в себе кілька ключових прав заповідача. Зокрема, це право призначення спадкоємців, право позбавлення конкретного спадкоємця за законом права на участь у спадкуванні, а також право визначення обсягу заповіданої спадщини. Ці права дозволяють заповідачеві реалізувати свою волю щодо розподілу майна після смерті, що є основою для забезпечення принципу свободи заповіту в спадковому праві [33, с. 100–104].

Основним принципом спадкового права є свобода заповіту, який означає, що права заповідача не можуть бути обмежені і він вправі розпорядитися своїм майном так, як він вважає за необхідне, але волевиявлення заповідача, яке закріплено в тексті заповіту, має бути не схильним до стороннього впливу і бути повністю усвідомленим. Так само при посвідченні заповіту нотаріус візуально визначає дієздатність громадянина, якщо є підозри, що громадянин недієздатний, то нотаріус вправі відмовити в посвідченні заповіту і на вимогу громадянина, що звернувся, виносить постанову про відмову у вчиненні нотаріальної дії.

Ю. Заїка наголошує, що до складу свободи заповіту необхідно включити право тестаментоздатного спадкодавця на зміну або скасування складеного ним заповіту [33, с. 97].

З. В. Ромовська пропонує включати до свободи заповіту такі елементи, як визначення доцільності та моменту складення заповіту, обтяження спадкоємців за заповітом виконанням певних обов'язків на користь третіх осіб, а також вчинення інших дій [119, с. 94].

О. Є. Кухарев вважає, що найсуттєвішим втіленням диспозитивності в спадковому праві є свобода заповіту, яка за своїм концептуальним значенням наближається до такої загальної засади цивільного законодавства, як свобода договору (ст. 3, 627 ЦК України). Однак, принцип свободи заповіту не отримав окремого нормативного закріплення в цивільному законодавстві України. Це, на думку Кухарева, не зменшує його значення, адже він відображає волю заповідача, який визначає динаміку спадкового правовідношення на майбутнє, вже після своєї смерті. Таким чином, основою цього принципу є правова свобода особи, що закономірно призводить до висновку, що право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю [65, с. 161].

Зовнішнє вираження свободи заповіту полягає у праві фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно та в будь-який час особисто скласти заповіт, обирати його вид, а також скасувати вже складений заповіт. Це вираження має первинний характер, оскільки відображає основне право особи на вільне розпорядження своїм майном на випадок смерті. У свою чергу,

внутрішнє вираження свободи заповідальних розпоряджень стосується змісту заповіту як одностороннього правочину. Воно забезпечує широку автономію особи щодо того, як вона розпоряджається своїм майном після смерті. Відповідно до статті 1254 Цивільного кодексу України, заповідач має право в будь-який час змінити або скасувати складений заповіт, при цьому не зобов'язаний повідомляти про це інших осіб, зокрема спадкоємців, зазначених у попередньому заповіті. Це дає підстави для важливого висновку, який, однак, не знайшов закріплення у законі: жодні зобов'язання спадкодавця не змінювати чи не скасовувати раніше складений заповіт не мають юридичної сили [65, с. 162].

Окремо необхідно згадати принцип таємниці заповіту. Принцип таємниці заповіту є одним із фундаментальних у сфері спадкового права України. Він гарантує свободу волевиявлення заповідача та захист його особистої інформації. Згідно з ЦК України, зміст заповіту не підлягає розголошенню до моменту відкриття спадщини. Це забезпечує можливість особі вільно розпорядитися своїм майном без тиску з боку потенційних спадкоємців або сторонніх осіб. Нотаріус, який посвідчує заповіт, зобов'язаний зберігати його зміст у таємниці.

Таємниця заповіту діє не лише щодо самого змісту документа, а й факту його існування. Навіть близькі заповідача не мають права вимагати розкриття інформації про заповіт до смерті заповідача. Це забезпечує дотримання особистих прав людини та непорушність її приватної волі. Збереження таємниці заповіту також сприяє зменшенню конфліктів між спадкоємцями. Принцип захищає заповідача від морального тиску, спроб маніпуляцій або підкупу. Після смерті особи заповіт оголошується офіційно у встановленому порядку.

Таємниця заповіту полягає в тому, що визначені законом особи позбавлені права до відкриття спадщини розголошувати відомості про: 1) факт складання заповіту; 2) зміст заповіту; 3) скасування або зміну заповіту [67, с. 158].

Принцип таємниці тісно пов'язаний з правом особи на повагу до приватного життя. Він є елементом гарантії реалізації автономії волі кожного громадянина. Важливо також зазначити, що забороняється вносити будь-які зміни в заповіт без відома заповідача. Цей принцип дозволяє особі реалізувати своє право на спадкування в індивідуальному порядку, без зовнішнього впливу.

Таємниця заповіту зміцнює довіру громадян до нотаріальних дій і спадкових процедур загалом. Вона також гарантує, що розпорядження заповідача не буде змінено до настання юридично значимого моменту – відкриття спадщини. Законодавче закріплення цього принципу створює передумови для прозорості та законності спадкового процесу. Такий підхід відповідає європейським стандартам захисту приватного життя. У підсумку, принцип таємниці заповіту є важливою складовою правової культури та правової безпеки громадян України.

Таємницею заповіту необхідно визначати правові відносини, спрямовані на охорону довірчого, конфіденційного характеру заповідального дійства конкретної особи. Ці відносини виникають між заповідачем, нотаріусом та іншими особами, які можуть бути обізнаними із фактом існування або змістом заповіту. Основною метою правового регулювання таємниці заповіту є захист особистих прав і свобод людини, зокрема її права на вільне волевиявлення. Надання гарантій конфіденційності сприяє формуванню впевненості громадянина у тому, що його остання воля буде збережена в таємниці до моменту відкриття спадщини. Це унеможливорює вплив потенційних спадкоємців або зацікавлених осіб на зміст заповіту. Дотримання таємниці є передумовою забезпечення справедливості та чесності спадкового процесу. Заповідач має право вимагати дотримання абсолютної конфіденційності щодо своїх дій.

Свобода заповіту обмежується обов'язковою часткою у спадщині. При вирішенні питання про спадкування обов'язкової частки враховується матеріальне становище спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку в спадку. Питання про зменшення чи відмову в виділенні частки таким спадкоємцям вирішує суд за позовом інших спадкоємців. Включення в норми

про спадкування відповідного правила дозволило захистити інтереси спадкоємців за заповітом, які, можливо, мають гірше матеріальне становище порівняно зі спадкоємцем за законом, що претендує на обов'язкову частку.

Ще один із критеріїв свободи заповіту – це свобода у виборі часток спадкоємців. Обмеження у виборі частки та способі її визначення законодавчо не закріплені, і можуть бути лише запропоновані як порада для спрощення розмежування часток майна. Так процентна система визначення часток практично не застосовується, її надійно замінила дробова система визначення часток.

У ході посвідчення волевиявлення заповідача – складання заповіту, спадкоємці згідно із законом можуть позбутися права на спадщину, якщо заповідач прямо вкаже це у заповіті, при цьому він може і не пояснювати своє рішення, яке може здатися родичам (спадкоємцям згідно із законом) несправедливим стосовно них. Так само заповідач може покласти на спадкоємця за заповітом вчинення певної дії майнового та немайнового характеру, наприклад, догляд за твариною, сервітут та інше. Наступний критерій свободи заповіту це скасування чи зміна заповіту після його складання. При цьому заповідач не зобов'язаний нікого сповіщати про те, що він засвідчив, скасував чи змінив заповіт.

Свобода заповіту дуже схожа на свободу договору, особливо за смисловим значенням. Але в той же час має відмінні суттєві особливості, а саме: різне призначення, зміст і вольову однобічність, при цьому рішення в односторонньому порядку надає свободі заповіту ширшу спрямованість.

Відповідно до свободи заповіту, спадкодавець має певні можливості: - визначати долю свого майна на власний розсуд, іншими словами, громадянин, який вирішив скласти заповіт, не повинен отримувати схвалення або узгоджувати з ким-небудь зміст своєї останньої волі. Для складання заповіту спадкодавцю слід керуватися лише своєю волею, тому неприпустимо вчинення розпорядження від імені підопічного або за згодою піклувальника; - заповідати майно будь-яким особам, інакше кажучи, заповідач має переважне право передати у власність майно після своєї смерті абсолютно будь-яким особам.

Свобода заповіту включає в себе можливість самостійно вирішити, як розділити частки між спадкоємцями або не вказувати зовсім частки при складанні заповіту. Заповідач натомість може розпорядитися своїм майном шляхом складання одного або кількох заповітів; залишити без спадщини одного, кількох чи всіх спадкоємців згідно із законом, не вказуючи причин такого позбавлення.

Згодом можлива зміна заповіту. У новому заповіті може і не бути прямих вказівок про відміну колишнього заповіту або окремих його частин. У цьому випадку він буде скасовувати колишній заповіт у цілому або тільки в тій частині, в якій є протиріччя з наступним заповітом. Таким чином, необхідно мати на увазі, що пізніше складений заповіт скасовує попередні лише в тій частині, в якій їм суперечить.

Скасування заповіту також можна здійснити шляхом подання розпорядження про скасування заповіту у нотаріальному порядку. Дане розпорядження має відповідати тим самим вимогам про форму, як і до заповіту. Заповіт, скасований повністю або частково наступним заповітом, не відновлюється, якщо наступний заповіт скасовано заповідачем повністю або у відповідній частині.

Заповіт може бути скасовано також у вигляді розпорядження про його скасування. Розпорядження про скасування заповіту має бути нотаріально посвідчене. Спадкування може здійснюватися відповідно до попереднього заповіту, якщо наступне буде визнано недійсним. У практиці є випадки визнання заповіту в цілому або в частині недійсним. Відповідно до того, що заповіт є правочином, то він може бути визнаний недійсним (нікчемним або заперечним) з тих самих підстав, передбачених для недійсності правочинів — внаслідок вад змісту, форми, у суб'єктному складі, а також внаслідок вад волі. Заповіт може бути визнано недійсним лише судом і лише за позовом тієї особи, чий інтереси було порушено цим заповітом. Тільки після відкриття спадщини можливе заперечення заповіту. Недійсним може бути визнано весь заповіт у цілому або лише окреме заповідальне розпорядження, що міститься в ньому. Недійсність заповіту не позбавляє можливості осіб, зазначених у ньому як

спадкоємців або відмови від одержувачів, успадковувати за законом чи іншим заповітом. Водночас, описки та інші незначні порушення порядку складання заповіту, підписання чи посвідчення не можуть бути підставою його недійсності, якщо судом встановлено, що вони не впливають на розуміння волевиявлення заповідача.

Саме на захисті цього важливого принципу свободи заповіту знаходяться положення, визначені ч. 2 ст. 1224 ЦК України. Отже, другу категорію осіб, які усуваються від права на спадкування, складають ті, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині (ч. 2 ст. 1224 ЦК України). Зазначені у ч. 2 ст. 1224 ЦК України незаконні дії повинні бути здійснені умисно. Звичайно, наявність наведених вище обставин має встановлюватись лише у судовому порядку шляхом пред'явлення цивільного позову про визнання заповіту недійсним чи усуненні від права на спадкування на підставі вимог ч. 2 ст. 1224 ЦК України [141, с. 188].

Суд при вирішенні даних справ повинен з'ясувати, а позивач повинен довести, що така поведінка відповідача є протиправною, дії чи бездіяльність відповідача вчинені умисно та внаслідок таких дій змінилась черговість спадкування за законом чи порядок спадкування за заповітом [169].

Так, наприклад, у Рішенні Апеляційного суду Полтавської області від 13 грудня 2011 року у справі № 22ц-3973 було зазначено, що суд першої інстанції дійшов помилкового висновку про наявність підстав, визначених ст. 1224 ч. 2 ЦК України, для УВПС за законом через те, що відповідач безпідставно утримував у себе паспорт спадкодавця [109].

Як убачається з матеріалів справи, відмовних матеріалів Машівського РВ УМВС України в Полтавській області № 685 від 07.12.2010 року та № 25 від 14.01.2011 року, в середині листопада 2010 року спадкодавець добровільно передав свій паспорт громадянина України своїй доньці, відповідачу, для переоформлення земельного паю. Апеляційний суд Полтавської області наголосив, що докази того, що спадкодавець виявляв бажання скласти заповіт

та звертався з цією метою особисто до Селещинської сільської ради, приватного нотаріуса та Машівської державної нотаріальної контори, у матеріалах справи відсутні, а допитані у судовому засіданні секретар Селещинської сільської ради та державний нотаріус підтвердили той факт, що до них зверталася лише відповідач, якій за відсутності спадкодавця у складенні заповіту було відмовлено. З урахуванням наведеного, колегія суддів приходить до висновку про те, що у ході розгляду справи судом першої інстанції не встановлено доказів того, що відповідач у справі умисно перешкоджала спадкодавцеві скласти заповіт, утримуючи у себе його паспорт. Таким чином, за висновком апеляційного суду місцевий суд дійшов помилкового висновку про наявність підстав, визначених ст. 1224 ч. 2 ЦК України, для УВПС за законом після померлого спадкодавця спадкоємця першої черги відповідача у справі у зв'язку з умисним перешкоджанням спадкодавцеві скласти заповіт. Відповідно, за таких обставин апеляційна скарга підлягає задоволенню, а рішення суду першої інстанції в частині УВПС за законом після померлого спадкодавця спадкоємця першої черги з підстав умисного перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт – скасуванню, у зв'язку з невідповідністю висновків суду обставинам справи, із ухваленням нового рішення про відмову у задоволенні позовних вимог в цій частині [109].

Зазначене демонструє також наступний приклад. Позивач, звертаючись до суду з позовом про визнання заповіту недійсним та усунення відповідачки від спадкування, аргументував свої вимоги тим, що відповідачка, яка проживала разом із спадкодавцем як наймач, обмежувала його спілкування з іншими людьми, зокрема з родичами, не відкривала двері при їхньому приході, а також відбирала у нього пенсію. Крім того, позивач вказав, що, знаючи про хворобливий стан спадкодавця, відповідачка перешкоджала наданню йому кваліфікованої медичної допомоги, повністю ізолюючи його від контакту з іншими людьми. Враховуючи таку поведінку відповідачки, позивач вважав, що вона умисно перешкоджала спадкодавцю скласти заповіт на користь інших осіб або скасувати існуючий заповіт, складений на її користь. Вирішуючи суперечку, Валківський районний суд відмовив у задоволенні позову, виходячи

з того, що у справі було проведено судову експертизу почерку, згідно з висновком якої заповіт було підписано самим заповідачем. Доказів того, що заповідач не мав наміру складати заповіт, не було подано. Тим часом, ці обставини підтвердили свідки, допитані у суді, та інші докази, які мали бути оцінені згідно з статтею 212 ЦПК. Суд не розглянув вимоги стосовно норми статті 1224 ЦК, яка передбачає відсторонення від спадкування спадкоємця, який навмисно заважав спадкодавцю скасувати заповіт або скласти новий заповіт. У рішенні відсутні обґрунтування аргументів позивача саме за цими вимогами та оцінка доказів, що підтверджують ці вимоги. Суд підкреслив, що законодавець чітко визначив, що не можуть спадкувати ні за законом, ні за заповітом особи, які заважали спадкодавцю висловити, змінити або скасувати свою волю в заповіті. Незаконні дії, зазначені в пунктах 1, 2 статті 1224 ЦК, мають бути вчинені навмисно [86].

Наведена підстава для усунення спадкоємця від права на спадкування передбачає необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між умисними діями спадкоємця та виникненням у нього права на спадкування або збільшення його частки в спадщині. Як зазначено у частині другій статті 1224 Цивільного кодексу України, підстави для усунення спадкоємця від права на спадкування через умисні дії, що призвели до збільшення його частки в спадщині, можуть виникнути лише тоді, коли особа умисно перешкоджала спадкодавцеві виявити, змінити або скасувати своє волевиявлення в заповіті. Тобто, усунення від спадкування є можливим лише за умови, що ці дії безпосередньо вплинули на зміну чи скасування заповіту, що, в свою чергу, змінило склад спадкоємців або частки спадщини [96]. І. Черніцька як приклад умисних дій, які можуть призвести до усунення спадкоємця від права на спадкування, наводить створення зацікавленим спадкоємцем перешкод для спілкування спадкодавця з родичами, відібрання у нього пенсії, а також перешкоджання у наданні кваліфікованої медичної допомоги спадкодавцеві під час його хвороби. Крім того, до таких дій належить повне ізолювання спадкодавця від спілкування з іншими людьми. Ці обставини можуть свідчити про наявність умисного впливу на волевиявлення спадкодавця з метою

забезпечення для себе вигоди в рамках спадкових правовідносин [69, с. 143]. Тому ці обставини мають бути встановлені у судовому порядку, незважаючи на те, що прямого підтвердження цьому у ч. 2 ст. 1224 ЦК України не зазначено [19, с.5-10].

Як доводить судова практика, іноді негідні спадкоємці самі визнають факт перешкоджання складання заповіту на користь іншого потенційного спадкоємця. Так, Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 9 листопада 2010 року у справі № 2-5308/10. було задоволено позовні вимоги щодо усунення від права спадкування за законом, стягнення вартості проданого спадкового майна на підставі того, що відповідачі у справі самі визнали факт перешкоджання складання заповіту на користь позивача, вважаючи це несправедливим [115]. У позовній заяві було зазначено, що оскільки за життя спадкодавця неодноразово заявляв, що має намір скласти заповіт на користь позивачки, то вона вважає, що саме відповідач 1 та відповідач 2 шляхом шантажу та погроз перешкоджали спадкодавцю скласти заповіт на її ім'я. Суд, заслухавши пояснення представника позивача, заперечення відповідачів, всебічно та повно з'ясувавши всі обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги, об'єктивно оцінивши в сукупності усі докази, які мають значення для розгляду справи і вирішення спору по суті, дійшов висновку про задоволення позову, виходячи з того, що у судовому засіданні відповідач 1 та представник за довіреністю відповідача 2 проти задоволення позову заперечував, надав письмові заперечення та сам підтвердив факт перешкоджання спадкодавцю у складенні заповіту, оскільки відповідачі вважають, що складення заповіту на одного з трьох спадкоємців є несправедливим і порушує їхні права в силу ст. 1261 ЦК України. Суд зробив у цьому випадку абсолютно правильний висновок, що, у відповідності до ст. ч. 2 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині [115].

Підводячи підсумки, сформулюємо власне визначення: заповіт представляє собою правовідношення, що складається з метою впорядкування спадкового переходу і виникає у зв'язку з потребою в реалізації суб'єктивного права заповідача, яке виражається у можливості розпорядження належним йому на цей час або в майбутньому на праві власності майном і легалізоване за допомогою здійснення уповноваженою особою державно-владних повноважень, результатом яких виступає особливий нетиповий акт застосування права. Однією з головних особливостей спадкування за заповітом, без якої цей інститут не міг би повноцінно існувати в суспільстві, це є таємниця заповіту. Таємниця заповіту є гарантом охорони та захисту майнових прав спадкодавця, вона забезпечує стабільні взаємини між спадкодавцем та спадкоємцями. У нотаріуса, інших осіб, що засвідчують заповіт або присутніх при оформленні заповіту (перекладача, свідків, особа, яка підписує заповіт замість заповідача тощо), існує обов'язок не розголошувати відомості про зміст, факт вчинення, зміни і навіть скасування заповіту.

Принцип свободи заповіту - це принцип цивільного права, згідно з яким кожна фізична особа має право розпоряджатися своїм майном на випадок смерті на свій розсуд, за умови дотримання вимог закону. Принцип свободи заповіту реалізується через можливість спадкодавця: призначити спадкоємців; визначити частки, які належатимуть спадкоємцям; обмежити права спадкоємців; встановити умови наслідування; змінити заповіт, скасувати заповіт. Принцип свободи заповіту обмежується законом в інтересах держави, суспільства та окремих осіб. Так, законом можуть бути встановлені обмеження щодо права заповідати майно певним особам, наприклад, неповнолітні, недієздатні особи, а також особи, які вчинили злочини проти спадкодавця.

Залишається невизначеним питання, що стосується долі спадщини, яка була передана негідним спадкоємцям до того, як було прийняте рішення про їх усунення від права на спадкування. Враховуючи, що в разі УВПС відпадає легітимна підстава набуття спадкового майна, можливе застосування норм, що

регулюють повернення безпідставно набутого майна (ст. 87 Цивільного кодексу України). У такому випадку боржниками зобов'язань щодо повернення безпідставно набутого майна будуть інші спадкоємці, до яких має перейти частка особи, яка була усунена від права на спадкування [86].

Підсумовуючи, наголосимо, що у ч. 2 ст. 1224 ЦК України йдеться про те, що не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині. Такі дії передбачають особливу форму порушення принципу свободи заповіту та принципу забезпечення його таємниці (щодо внесення змін або скасування попереднього заповіту).

Фактично, у цій статті закріплено наступні самостійні форми протиправного обмеження свободи складання заповіту: перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт; перешкоджання спадкодавцеві внести до нього зміни та перешкоджання спадкодавцеві скасувати попередній заповіт. Водночас, виглядає виправданим та доцільним доповнення зазначеного переліку такою формою як розголошення змісту заповіту, що потягнуло за собою настання негативних наслідків для спадкодавця або інших спадкоємців.

Також, використовуючи компаративіський підхід, можна запропонувати доповнити положення ч. 2 ст. 1224 ЦК України ще однією підставою до усунення від права на спадкування, сформулювавши її наступним чином: «... або примусила спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення її долі у спадщині».

Відповідно, диспозицію ч. 2 ст. 1224 ЦК України можна викласти таким чином: «Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині або примусили спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення їх частки у спадщині».

2.3 УВПС у зв'язку з невиконанням зобов'язань із сімейно-правових зобов'язань

Спадкове право у сучасному світі відіграє величезну роль, оскільки виступає одним із способів набуття власності і гарантом захисту прав спадкодавця і спадкоємців, інститутом, що супроводжує розвиток сімейно-шлюбних відносин. Як одна з найбільш консервативних галузей права, спадкове право засноване насамперед на національних і моральних традиціях суспільства. Ступінь гарантованості права спадкування залежить від якості правового регулювання відповідних відносин, що виражається, зокрема, у встановленні такого механізму захисту прав спадкоємців, який відповідає об'єктивним потребам суспільства, відображає зміни у суспільно-економічному житті країни. Розвиток та еволюція сім'ї у людини відрізняється від такого процесу у тварин і проходить за іншою схемою, але в основі блага сімейного життя та сімейного спілкування лежать природні чинники. Сім'я розглядається як соціальний інститут і, водночас, як союз конкретних осіб. На кожному історичному етапі формуються власні цілісні і завершені вчення про механізм захисту прав гідних спадкоємців при спробах заволодіти спадковим майном з боку спадкоємців негідних.

Виходячи з цього, норми спадкового права, які визначають моральний критерій, що застосовується до спадкоємців при визнанні їх негідними, представляють величезний науковий інтерес, оскільки вони, певною мірою, доповнюють нормативно-правові важелі, знаходять відображення у принципі справедливості і мають забезпечити належний рівень захисту прав гідних спадкоємців. Водночас, аналіз чинного законодавства свідчить про його певну недосконалість та наявність окремих дефектів у сфері захисту прав спадкоємців.

Встановлені законодавством порядок та умови усунення від права спадкування, пов'язані з виконанням сімейно-правових зобов'язань, не повною мірою відповідають принципам соціальної справедливості та не забезпечують належного рівня захисту прав спадкоємців.

Національне законодавство визначає у ч. 3 ст. 1224 ЦК України, що батьки не мають права на спадкування за законом після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав, і їхні права не були поновлені на момент відкриття спадщини. Також не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина була встановлена судом. Крім того, відповідно до частини 5 статті 1224 ЦК України, за рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво перебував у безпорадному стані [164].

Якщо вести мову про зазначені підстави усунення від спадкування, то стає очевидним, що їх можна об'єднати у групу підстав УВПС у зв'язку з невиконанням сімейно-правових зобов'язань.

При цьому важливо наголосити, що зазначені сімейно-правові зобов'язання охоплюють не лише обов'язки забезпечення дітей у розумінні СК України, але й повнолітніх членів сім'ї, щодо утримання яких виникають суб'єктивні обов'язки у межах правовідносин аліментно-правового характеру. Зрозуміло, що, у першу чергу, мова йде про взаємні права та обов'язки батьків та дітей.

Норми вітчизняного сімейного та цивільного законодавства побудовані з урахуванням існуючих міжнародно-правових вимог. Наприклад, право на сім'ю як самостійне особисте право передбачено в статті 8 Європейської конвенції про захист прав та основних свобод, зокрема, це право кожної людини на повагу до її особистого та сімейного життя (стаття 8 Конвенції) [53].

Закріплення права особи на сім'ю знаходимо і в положеннях Загальної декларації прав людини, де в статті 16 зазначено, що чоловік та жінка, які досягли повноліття, мають право, без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності або віросповідання, засновувати сім'ю [28].

Л.Ю. Бельо акцентує увагу на тому, що сімейні права є складовою частиною природних прав людини, які не є вичерпними. Вони реалізуються в

різноманітних динамічних відносинах як майнового, так і немайнового характеру, охоплюючи стосунки, явища та події, що виникають у цьому контексті. Нехтування чи недооцінка важливості забезпечення права кожної людини на сім'ю, без сумніву, матиме негативні наслідки на суспільному та державному рівні, що свідчить про важливість такого права для соціальної стабільності та гармонії в державі [5, с.75].

Т. Красвітна підкреслює, що зобов'язання подружжя щодо утримання є особливим різновидом цивільно-правових зобов'язань, до яких можуть застосовуватися норми загальних положень зобов'язального права ЦК України, але лише в тій частині, яка не суперечить суті таких зобов'язань. Таким чином, визначення зобов'язання подружжя щодо утримання можна сформулювати на основі загального поняття зобов'язання, яке закріплено в частині 1 статті 509 ЦК України: зобов'язання подружжя по утриманню – це правовідношення, в якому один з подружжя (платник) зобов'язаний надавати іншому з подружжя (одержувачу) утримання у натуральній або грошовій формі, а одержувач має право вимагати від платника виконання його обов'язку [58, с.24].

Л. А. Савченко зазначає, що суб'єктивні права мають багатогранний характер, який визначається їх різною суттю та призначенням, і підкреслює особливе значення тих прав, що сприяють вихованню підростаючого покоління. Завдяки реалізації цих прав вирішуються важливі питання формування повноцінної особистості майбутнього громадянина. Виконання цієї функції є основним завданням сім'ї та знаходиться під особливою увагою суспільства, адже саме від успішного виконання цього завдання залежить здорове і гармонійне майбутнє громадянського суспільства [129, с. 17]. Ми поділяємо зазначену думку та пропонуємо у цьому контексті зосередити увагу на здійсненні права дитини на виховання та догляд.

Згідно з частиною 1 статті 18 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року, держави-учасниці зобов'язуються докладати всіх можливих зусиль для забезпечення визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини. Батьки або, у відповідних випадках, законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини, причому

найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування. Частина 2 статті 18 зазначеної Конвенції також передбачає, що держави-учасниці мають сприяти батькам і законним опікунам у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей, а також забезпечувати розвиток мереж дитячих установ, що підтримують цей процес [54].

Закріплені в Конвенції права отримали своє відображення й у національному законодавстві України. Зокрема, стаття 12 Закону України «Про охорону дитинства» визначає, що батьки або особи, які їх замінюють, мають право та зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання та створення належних умов для розвитку її природних здібностей. Водночас батьки повинні поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Держава, у свою чергу, надає допомогу батькам або особам, які їх замінюють, у виконанні їхніх обов'язків щодо виховання дітей, захищає права сім'ї та сприяє розвитку мережі дитячих закладів [103].

За приписами статті 150 СК України батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини [136].

Орієнтиром для вітчизняного законодавця та правозастосовної практики може також бути Європейська карта прав та обов'язків батьків. В цьому документі підкреслено, що виховання дітей є виявом надії батьків, що відображає їх погляди на майбутнє та переконання в цінностях, які передаються наступним поколінням. Відповідальність батьків перед своїми дітьми є фундаментальною для людського існування. Водночас, як у сучасній Європі, так і в майбутньому, батьки не повинні нести відповідальність за виховання дітей самостійно, адже цей процес має бути спільним зусиллям, підтриманим державою та іншими інституціями суспільства [180].

У цьому контексті батьки можуть розраховувати на підтримку з боку спеціалістів та окремих соціальних груп, які залучені до освітньої діяльності. Ці групи не лише забезпечують педагогічну та психологічну підтримку, але й можуть допомогти в адаптації дітей до соціальних норм і взаємодії в сучасному суспільстві. Крім того, батьки можуть отримати фінансову підтримку від

державних спеціальних служб, що сприяють виконанню їх обов'язків щодо виховання дітей. Також важливу роль у цьому процесі відіграють наукові та навчальні заклади, які надають експертну допомогу в розробці та реалізації програм виховання, що сприяють розвитку соціальних навичок у дітей. *Підкреслимо, що обов'язок батьків при цьому виступає основним зобов'язанням, а допомога з боку інституційної системи та громадських утворень та ініціатив є субсидіарною, тобто вторинною. Тобто, посилення особи, що дитина отримувала належну підтримку від органів державної влади, територіальних громад або громадських ініціатив, не може бути розцінено як аргумент відсутності такої підтримки з боку батьків.*

Досягнення зрілості дитини – це більше, ніж просто здобуття освіти. Проте, без підтримки навчальних закладів це завдання лише для батьків стає неможливим. Взаємодопомога і взаємоповага батьків та навчальних закладів є «неодмінною умовою» („sine qua non”) виховання дітей та молоді в наш час.

Багато жителів Східної та Західної Європи сповнені надії через європейську співпрацю, яка сприяє зближенню та формуванню нової спільної ідентичності. Наша сучасна молодь – це майбутні громадяни Європи, унікальні своїми духовними і культурними особливостями, різноманітними талантами та амбіціями. Ми прагнемо збудувати для них, а також для себе, Європу, засновану на демократії, яка бачить у своєму різноманітті джерело натхнення.

У Європі виховання та освіта мають бути направлені на досягнення цієї мети. Для її реалізації батьки повинні співпрацювати: всередині шкіл, з школами, на європейському рівні, а також через національні асоціації. Головна стратегічна ціль – взаємне натхнення та співпраця, що сприяє зміцненню європейської солідарності.

Батьки в Європі заслуговують на повагу в якості головних вихователів молодого покоління. Це передбачає законодавчу підтримку і повагу до їх батьківських обов'язків і ролі. Їхні зусилля щодо виховання має підтримувати все суспільство, особливо ті, хто працює в освітній сфері.

Відповідно до Європейської карти прав та обов'язків батьків, безпосередніми особистими немайновими правами та обов'язками батьків у Європі є: [180]

1. Батьки мають обов'язок виховувати своїх дітей, навчаючи їх толерантності та співчуття до інших, незалежно від їхньої раси, етнічної приналежності, віросповідання, статі або економічного статусу. Вони повинні виховати своїх дітей в дусі самостійності і відповідальності не тільки за власні дії, але і за вплив їх дій на спільноту і світ в цілому.

2. Батьки мають право бути визнаними як «перші вчителі» своїх дітей, враховуючи їх вагомий вклад у виховання. Вони мають обов'язок піклуватися про своїх дітей із відповідальністю, не допускаючи зневаги чи знехтування їхніми потребами.

3. Батьки мають право забезпечити своїм дітям повне користування системою формальної освіти, що враховує їхні потреби, таланти та досягнення. Батьки несуть обов'язок бути активними учасниками в процесі освіти своїх дітей у школі, виступаючи партнерами у цьому процесі.

4. Батьки мають право отримувати всю інформацію, що стосується їхніх дітей, від освітніх установ, які вони відвідують. Батьки зобов'язані надавати навчальним закладам, де навчаються їх діти, всю необхідну інформацію для досягнення сумісних (тобто, домашніх та шкільних) освітніх цілей.

5. Батьки мають право вибрати освітню траєкторію для своїх дітей, що найкраще відображає їхні власні переконання та цінності, які вони вважають важливими для розвитку їхніх дітей. Батьки мають обов'язок обирати освітню дорогу для своїх дітей усвідомлено.

6. Батьки мають право вимагати від системи формальної освіти, щоб їхні діти здобули духовні та культурні знання. Батьки зобов'язані виховувати у своїх дітей повагу та прийняття інших людей та їх переконання.

7. Батьки мають право впливати на освітню політику шкіл своїх дітей. Батьки зобов'язані особисто долучатися до життя шкіл своїх дітей і бути важливою частиною місцевої спільноти.

8. Батьки і їх асоціації мають право висловлювати свою думку і консультуватися з органами освітнього управління на всіх їх рівнях. Батьки відповідають за створення демократичних представницьких структур на всіх етапах. Ці структури будуть представляти інтереси батьків.

9. Батьки мають право отримувати фінансову підтримку від державних органів, що забезпечує вільний доступ їхніх дітей до освіти, видаляючи будь-які фінансові перепони. Вони мають обов'язок вкладати свій час і зосередженість на своїх дітях та їх освітньому процесі, підсилюючи зусилля щодо досягнення навчальних цілей. Батьки мають право вимагати високоякісних освітніх сервісів від відповідних державних установ. Батьки мають обов'язок вчити одне одного, співпрацювати, і вдосконалювати свої навички, виступаючи як «перші вчителі» та партнери у взаємодії між школою і домом [180].

Отже, у європейському юридичному контексті є провідною доктрина спрямована на органічне поєднання прав і обов'язків батьків щодо дітей, зокрема, важливою є роль виховання та освітньої взаємодії між батьками і дітьми. При цьому, батьки можуть користуватися широким спектром засобів і отримувати підтримку від організацій, які спеціалізуються на наданні допомоги батькам і дітям у вихованні та освіті.

Вітчизняна теорія сімейного та цивільного права має взяти до уваги різні підходи до визначення переліку особистих нематеріальних прав батьків та дітей, включаючи європейський досвід, з метою кінцевого забезпечення прокурорського вектору регулювання та реалізації системи особистих нематеріальних прав загалом.

Положення абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК України необхідно розглядати у системному аналізі з нормами СК України, якими встановлюється обов'язок щодо утримання певних осіб (ст. ст. 180, 188, 198, 202, 265–271 СК України). Найчастіше означена підстава може бути використана для УВПС дітей спадкодавця, майнові обов'язки котрих щодо утримання батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, не виконувались, і конкретизована у ст. 202 СК України.

Основою для виникнення цього обов'язку є комплекс таких правових обставин: кровноспоріднений або юридичний зв'язок (усиновлення); постійна непрацездатність (через вік або здоров'я); потреба батьків у фінансовій підтримці; досягнення саме повноліття дітьми (а не отримання повної цивільної дієздатності). Вивчення вмісту ст. 202 СК України підкреслює, що обов'язок доглядати за своїми батьками виникає у повнолітніх дітей, незалежно від їхнього фінансового стану та працездатності. Хоча цей факт може бути врахований судом під час встановлення розміру аліментів [19, с.5-10].

Як відомо, одним із основних завдань сімейно-правового регулювання є побудова сімейних відносин на основі взаємодопомоги та відповідальності перед сім'єю всіх її членів. Особливе місце у вирішенні цього завдання займають аліментні зобов'язання, насамперед зобов'язання батьків по утриманню неповнолітніх дітей, так як від їхньої належної реалізації залежить не тільки фізичний, психічний, інтелектуальний, моральний розвиток дітей, а й духовний потенціал суспільства та економічний розвиток держави.

Аліментні зобов'язання щодо утримання дітей, будучи інститутом сімейного права, мають специфічні особливості, що відрізняють їх як від цивільних зобов'язань, так і від інших сімейно-правових відносин: по-перше, двоїстою правовою природою, оскільки вони, з одного боку, є особистими правовідносинами, оскільки нерозривно пов'язані з особистістю платника та одержувача аліментів, з другого – майновими, оскільки виникають щодо надання змісту.

По-друге, на відміну від інших видів аліментних зобов'язань, обов'язок батьків за утриманням неповнолітніх дітей виникає незалежно від будь-яких факторів, у тому числі, працездатності та віку батьків, наявності у них необхідних коштів і навіть потреби дитини в отриманні змісту.

Особливості відповідальності батьків за невиконання або неналежне виконання аліментних зобов'язань щодо утримання неповнолітніх дітей (умовно званої «аліментною відповідальністю»):

- міжгалузевий, комплексний характер, оскільки невиконання чи неналежне виконання аліментних зобов'язань, будучи сімейним

правопорушенням, породжує наслідки як сімейно-правової, а й іншої галузевої належності як застосування заходів цивільно-правової, адміністративно-правової і кримінально-правової відповідальності;

- можливість застосування до боржника значно ширшого спектру заходів відповідальності порівняно з будь-якими іншими сімейними правопорушеннями;

- невиконання батьком обов'язків щодо неповнолітньої дитини за своїм змістом тягне за собою порушення не тільки майнових, а й особистих немайнових прав: по-перше, права дитини на отримання змісту, по-друге, – особистого немайнового права батька або іншої особи, під опікою якої знаходиться дитина – права на повагу особистого та сімейного життя, що, як правило, тягне за собою низку моральних страждань – почуття образи, приниження та переживання з приводу недостатньої матеріальної забезпеченості дитини. При цьому, моральна шкода завдається і дитині, якщо вона досягла віку, в якому здатна усвідомлювати матеріальні позбавлення як наслідок ухилення її батька від сплати аліментів та відчувати пов'язані з цим почуття гіркоти та образи.

Щодо осіб, які позбавлені батьківських прав, та права яких не було поновлено станом на день відкриття спадщини, для вирішення нотаріусом питань щодо УВПС достатньо лише рішення суду, яке набрало законної сили щодо позбавлення таких осіб батьківських прав, та інформація відповідних органів опіки та піклування щодо відсутності рішення суду про поновлення таких прав на час відкриття спадщини [169, с.141-147].

Позбавлення батьківських прав є насправді найжорсткішою санкцією, яку можна накласти на батьків. Одним із наслідків такого позбавлення є втрата можливості в майбутньому користуватися певними правами, зокрема, правом на спадкування за законом, як це встановлено у статті 166 СК України. Законодавство України передбачає позбавлення батьківських прав в разі, якщо батьки жорстоко поведуться з дитиною, не виконують своїх обов'язків, або якщо їх поведінка становить загрозу для життя або здоров'я дитини.

Однак, такий захід застосовується лише як крайній засіб, і перед його використанням обов'язково проводиться ретельне розслідування обставин справи. Це відбувається за рішенням суду і лише після ретельного розгляду всіх обставин справи [19, с.5-10].

Абзацом 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК України передбачена можливість УВПС за законом батьків (усиновлювачів) та повнолітніх дітей (усиновлених), а також інших осіб, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

Так, наприклад, 12 жовтня 2020 року Дрогобицький міськрайонний суд Львівської області задовільнив позов позивача (тітки) до відповідача (дружини племінника), за участю третьої особи – приватного нотаріуса Дрогобицького районного нотаріального округу Лаганяк Т.І. про УВПС за законом та визнання права на спадкування всього спадкового майна на підставі, по-перше, встановленого факту вчинення перешкод в укладанні заповіту (відмова в поверненні паспорту громадянина України) та у зв'язку з ухилянням від надання допомоги спадкодавцеві, який через тяжку хворобу (рак) був у безпорадному стані [110].

Рішенням встановлено, що «...матеріали справи містять докази здійснення позивачем опіки над спадкодавцем, яка останні місяці свого життя потребувала постійного медичного догляду; саме позивач здійснювала постійний щоденний догляд за своїм племінником, з огляду на наявність у спадкодавця важкої хвороби, взявши на себе також весь тягар щодо поховання спадкодавця, а відповідачка ОСОБА_2 умисно ухилялася від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто, її ухилення було пов'язане з винною поведінкою останньої, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій., що теж знайшло своє підтвердження як в матеріалах справи, так і під час допиту свідків, допитаних в судовому засіданні» [110].

Щодо цієї підстави Пленум Верховного Суду у Постанові «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7 указав, що «правило абзацу другої частини третьої статті 1224 ЦК стосується особи, яка мала

відповідно до закону обов'язок доглядати за спадкодавцем відповідно до норм СК України. Вина особи у невиконанні такого обов'язку щодо догляду за спадкодавцем визначається судом за клопотанням зацікавленої сторони (інших спадкоємців або територіальної громади) [105].

Підкреслимо, що у сучасному цивільному праві України обов'язок щодо догляду за спадкодавцем розглядається як елемент морально-етичних та правових відносин між спадкоємцем та спадкодавцем. Йдеться про життєві ситуації, коли особа, яка претендує на спадщину, ухилялася від надання необхідної допомоги, матеріальної підтримки або догляду за спадкодавцем, хоча була зобов'язана це робити за законом. Така поведінка суперечить загальновизнаним принципам добросовісності та поваги до прав і гідності людини. Судова практика підтверджує, що для встановлення факту ухилення необхідно мати достатні та достовірні докази, зокрема показання свідків, медичні документи, висновки соціальних служб тощо.

В процесі вирішення справи по суті суд розглядає кожен випадок індивідуально, з урахуванням обставин справи та причин, з яких спадкоємець не виконував обов'язки. Якщо подібне ухилення було умисним, систематичним і призвело до істотного погіршення стану спадкодавця, ймовірність визнання особи недостойною значно зростає.

Така правова позиція є засобом захисту інтересів осіб, які потребують турботи, а також інструментом підтримання соціальної справедливості. Варто зазначити, що догляд за спадкодавцем не завжди є лише юридичним зобов'язанням — часто це питання особистої відповідальності, совісті та морального обов'язку. Проте, у випадках виникнення спорів (конфліктів) спадкоємців після смерті спадкодавця саме юридичні норми відіграють вирішальну роль. Суд має оцінити не тільки фактичну відсутність допомоги, а й наявність можливості надання такої допомоги з боку спадкоємця. Наявність хронічної байдужості до долі спадкодавця, відсутність контактів та ігнорування звернень про допомогу можуть свідчити про намір ухилитися від обов'язків. Цивільне законодавство таким чином виконує функцію морального арбітра, встановлюючи відповідальність за порушення етичних засад сімейно-правових

зобов'язань. Законодавець таким чином прагне стимулювати спадкоємців до відповідальної поведінки ще за життя спадкодавця.

При цьому варто враховувати поведінку особи, її свідомість щодо обов'язку допомагати, необхідність такої допомоги для існування спадкодавця, можливість надати допомогу та свідоме недотримання такою особою законно встановленого обов'язку. Те, що спадкодавець, який мав право на утримання, не подавав позову про вимогу стягнення аліментів від особи, яка має намір спадкувати, не є достатньою причиною для відмови у задоволенні позову про позбавлення права на спадкування» [105].

Так, особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Про це наголошує Вінницький апеляційний суд, залишаючи в силі рішення у справі Немирівського районного суду Вінницької області у справі №930/812/22. Суд визначив, що відповідач не надавав необхідного догляду за своєю матір'ю, яка була інвалідом I групи та опинилась у безрадному стані. Натомість, його рідний брат доглядав за матір'ю протягом 8 років. Внаслідок цього, суд першої інстанції відсторонив громадянина Ж. від права на спадкування як спадкоємця першої черги за законом.

У судовій практиці України поняття «безпорадного стану» особи у контексті сімейно-правових зобов'язань трактується як особливий стан фізичної або психічної неспроможності особи самотійно забезпечити свої життєво важливі потреби без допомоги інших осіб. Такий стан має істотне значення при вирішенні питань про виникнення, обсяг і тривалість обов'язку щодо утримання, зокрема між подружжям, батьками та дітьми, а також іншими членами сім'ї. Судова практика свідчить, що безпорадний стан визнається юридично значущим фактом лише за наявності належних доказів, зокрема медичних довідок, висновків експертів, свідчень про ступінь обмеженості фізичних або психічних функцій особи.

Є.О. Пилипенко навів спробу розтлумачити поняття іншого безпорадного стану особи. Іншим безпорадним станом, на його думку, може бути визнано

втрату особою свідомості, перебування її у стані важкого наркотичного, токсичного чи алкогольного сп'яніння, у шоківому стані, зумовленому, наприклад, пожежею, стихійним лихом чи загибеллю близької їй людини, або у стані, коли особа фізично не може виправити ситуацію, в якій вона опинилась [92, 181].

Верховний Суд України в ухвалі колегії суддів Судової палати у цивільних справах від 19 березня 2008 року визначив, що безпорадний стан слід розуміти як безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично та матеріально самотійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування [150].

В ухвалі Верховного Суду зазначалося, що безпорадність не може зводитися лише до старості або віку — має бути підтверджене об'єктивне обмеження функціональності, що унеможлиблює самотійне ведення повсякденного життя. У справах про стягнення аліментів або визначення обсягу утримання така кваліфікація є підставою для покладення обов'язку утримання на членів сім'ї, здатних надавати матеріальну допомогу. При цьому, безпорадний стан не завжди є постійним — суд враховує динаміку стану здоров'я, можливість реабілітації або покращення. В окремих випадках безпорадний стан розглядається у зв'язку з необхідністю стороннього догляду, що визначає і характер зобов'язань утримувача — вони можуть включати не лише фінансову підтримку, але й забезпечення фізичного догляду [150].

Пункт 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» № 7 від 30 травня 2008 року визначає безпорадний стан спадкодавця як ситуацію, коли через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво особа не може самотійно забезпечити умови свого життя та потребує стороннього догляду і допомоги. Важливо, що сам факт наявності хвороб на момент смерті не є достатнім для визнання особи безпорадною. Окрім цього, не має значення, чи були у спадкодавця позови про стягнення аліментів, якщо факт невиконання рішення суду про стягнення аліментів не підтверджується іншими доказами ухилення від надання утримання. Для того,

щоб суд прийняв рішення про усунення спадкоємця від права на спадкування за ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, необхідно подати належні та допустимі докази, які підтверджують, що спадкодавець дійсно потребував допомоги, а спадкоємець мав можливість її надати, але цього не зробив. Суд повинен детально оцінити всі надані докази та з'ясувати, чи мала місце умисна бездіяльність чи ухилення від виконання обов'язку [96].

У межах сімейно-правових зобов'язань також враховується ступінь родинного зв'язку та наявність морального обов'язку — особливо в ситуаціях, коли члени сім'ї проживали разом або вели спільне господарство. Поняття безпорадного стану має міжгалузевий характер і може бути запозичене з норм соціального забезпечення, цивільного або навіть кримінального права, однак, саме у сфері сімейного права воно набуває особливого значення як умова виникнення обов'язку утримання. У підходах судів прослідковується тенденція до гуманістичного тлумачення цього поняття, з урахуванням принципів соціальної солідарності, допомоги та підтримки у межах сім'ї.

Загалом, безпорадний стан особи — це ключове поняття, що впливає на розподіл сімейних обов'язків і визначає правову відповідальність членів родини за добробут осіб, які не можуть самотійно себе забезпечити. Його кваліфікація у судовому процесі вимагає комплексного підходу, врахування об'єктивних обставин, доказів і моральних засад сімейного життя.

Відповідно у своїй апеляційній скарзі, адвокат відповідача стверджував, що не має доказів того, що син ухилився від надання допомоги своїй матері, тому він не може бути позбавлений права на спадкування. Однак, Вінницький апеляційний суд відхилив апеляційну скаргу, підтримавши рішення суду першої інстанції [49].

Суд наголосив, що для врахування позовних вимог у справах про відсторонення від права на спадкування за частиною 5 статті 1224 ЦК важлива така сукупність обставин: ухилення від надання допомоги спадкодавцю, коли є можливість це зробити; безпорадний стан спадкодавця; потреба спадкодавця у допомозі від цієї особи. Отже, лише при одночасному настанні зазначених обставин і доведеності цих фактів у їхній сукупності спадкоємець може бути

відсторонений від спадкування. Тож у даному випадку в апеляційній інстанції погодилися, що існують обґрунтовані підстави для застосування такого крайнього заходу як усунення відповідача від права на спадкування за законом після смерті його матері [49].

Так, для підтвердження факту ухилення особи від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця необхідно рішення суду, яке має бути ухвалене за заявою заінтересованої особи, наприклад, інших спадкоємців чи територіальної громади. Це рішення є важливим доказом для встановлення факту ухилення від надання допомоги або утримання спадкодавця в період, коли він потребував підтримки через похилий вік, хворобу або інші обставини, що виключають його здатність забезпечити себе самостійно. Рішення суду в такій справі повинно бути ухвалене на підставі наданих доказів і з урахуванням обставин справи. Встановлення факту ухилення може бути основою для подальшого усунення особи від спадкування, оскільки її бездіяльність щодо виконання обов'язку допомогти спадкодавцю може бути розцінена як умисна дія, що обмежує її право на спадкування [169].

Так, відповідно до частини 5 статті 1224 Цивільного кодексу України, суд може усунути особу від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво перебував у безпорадному стані. Це правило застосовується до всіх спадкоємців за законом, включаючи тих, хто не був зобов'язаний утримувати спадкодавця відповідно до Сімейного кодексу України. До того ж, це положення стосується не тільки тих спадкоємців, які мають право на спадкування за законом, але й осіб, що мають право на обов'язкову частку у спадщині, а також тих, на користь яких зроблено заповідальний відказ. Отже, ухилення від виконання обов'язку щодо допомоги може стати підставою для усунення від спадкування, навіть якщо особа має право на частину спадщини за заповітом або за законом. Таким чином, дане положення спрямоване на захист прав спадкодавця, а також на заохочення спадкоємців виконувати свої обов'язки щодо надання допомоги особам, які через свій стан потребують підтримки [169].

Як демонструє аналіз судових рішень, найчастіше у судовій практиці зустрічається така підстава для усунення від права на спадкування, як ухилення спадкоємця від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво перебував у безпорадному стані. У таких випадках суди оцінюють кілька важливих аспектів. Перш за все, необхідно підтвердити, що спадкодавець дійсно перебував у безпорадному стані і потребував допомоги, що може бути доведено медичними висновками або іншими доказами про його фізичний стан. Окрім того, важливим є встановлення того, чи мав спадкоємець можливість надати необхідну допомогу спадкодавцеві. Наприклад, суд оцінює матеріальний стан спадкоємця, його фізичну здатність здійснювати догляд чи допомогу. Останнім важливим елементом є ухилення спадкоємця від виконання своїх обов'язків, яке може бути підтверджено доказами, такими як відмова надавати матеріальну допомогу, заборона на спілкування з спадкодавцем чи інші факти, що вказують на небажання чи неспроможність виконувати обов'язки щодо утримання. Якщо ці факти доведені, суд може ухвалити рішення про усунення такого спадкоємця від права на спадкування, що є передбаченим законодавством для осіб, які умисно ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо утримання спадкодавця в безпорадному стані [19, с.5-10].

До предмету доказування в рамках цієї категорії справ належать встановлення безпорадного стану спадкодавця, його потреба в отриманні допомоги, а також винний характер ухилення спадкоємця від надання цієї допомоги. При цьому наявність хвороб на час смерті спадкодавця, їх тривалий характер чи давність виникнення не є достатніми для визначення безпорадного стану спадкодавця як за його життя, так і на момент смерті. Також наявність позову спадкодавця за життя про стягнення аліментів на утримання, навіть якщо є судові рішення про стягнення аліментів із спадкоємця, не є автоматичною підставою для усунення від спадкування. Суд враховує цей факт лише разом з іншими доказами, які підтверджують ухилення спадкоємця від виконання обов'язку утримання спадкодавця і надання йому матеріальної допомоги за життя. Наприклад, скасовуючи рішення Московського районного суду м. Харкова, Апеляційний суд Харківської області дійшов висновку, що

сам по собі факт стягнення аліментів на користь спадкодавця не може служити підставою для усунення спадкоємця від права на спадкування за законом [86].

Отже, ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребує підтримки, полягає у вчиненні умисних дій чи бездіяльності, спрямованих на уникнення виконання обов'язку забезпечити необхідну допомогу спадкодавцю. Це ухилення характеризується винною поведінкою особи, яка усвідомлювала наявність свого обов'язку, мала можливість його виконати, проте не здійснила необхідних дій для надання підтримки [122, с.138-142].

Для УВПС в судовому порядку необхідно:

- установити факт ухилення особи від надання необхідної допомоги спадкодавцеві при можливості її надання (відмова від піклування, утримання дитини; ненадання вчасної медичної допомоги дитині-інваліду; ухилення від забезпечення освітніми послугами тощо);
- довести перебування спадкодавця в безпорадному стані, викликаному віковими особливостями, тяжкою хворобою, інвалідністю тощо;
- довести потребу спадкодавця в допомозі, утриманні саме від цієї особи.

Спадкоємець може бути усунений від права на спадкування лише за умови одночасного настання всіх обставин, зазначених у законодавстві, та доведення цих факторів у їх сукупності. УВПС одного з батьків після дитини, щодо якої він був позбавлений батьківських прав, а його права не були поновлені на момент відкриття спадщини, є правовим наслідком вчинення правопорушення або правовим наслідком зловживання, що пов'язане з ухиленням від виконання сімейних прав [122, с.138-142].

Враховуючи викладене, необхідно підкреслити, що при розгляді справ цієї категорії надзвичайно важливе значення має надання суду належних та допустимих доказів, які підтверджують умисне ухилення спадкоємця від надання допомоги спадкодавцю. Такі докази повинні підтверджувати, що спадкодавець дійсно потребував допомоги відповідача, що відповідач мав можливість надати цю допомогу, але ухилився від виконання свого обов'язку. Крім того, необхідно встановити факт того, що спадкодавець потребував

допомоги від спадкоємця, а також з'ясувати, чи отримував він допомогу від інших осіб, і чи мав спадкоємець матеріальну та фізичну можливість надати таку допомогу [2, с.567].

Спадкоємець може бути усунений від права на спадкування на підставі ч. 5 ст. 1224 ЦК України шляхом винесення судового рішення за результатами позову одного спадкоємця до іншого про усунення від спадкування. При цьому вимога про усунення особи від права на спадкування за законом може бути пред'явлена лише після смерті спадкодавця, оскільки саме після його смерті визначається право на спадщину та підстави для усунення від спадкування.

При вирішенні спору про УВПС за законом на підставі ч. 5 ст. 1224 ЦК України, суд, відповідно до вимог ст. 214 ЦПК України, зобов'язаний встановити такі обставини: факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги; безпорадний стан спадкодавця, що обумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом; наявність потреби у допомозі з боку цієї особи. Усі ці факти повинні бути визнані і доведені судом одночасно. Водночас факт тривалого відсутнього спілкування між сторонами не є достатнім доказом умисного ухилення спадкоємця від виконання обов'язку надання допомоги спадкодавцеві.

При вирішенні спорів про УВПС на підставі ч. 5 ст. 1224 ЦК України важливо звернути увагу на те, що ця норма підкреслює саме «ухилення від надання допомоги», тоді як абзац 2 частини 3 ст. 1224 ЦК України згадує «ухилення від виконання обов'язку». Аналіз чинного законодавства та судової практики вказує на те, що на практиці все ще виникають питання, які потребують теоретичного обґрунтування та чіткішого нормативного вирішення. Незважаючи на це, підстави для усунення від права на спадкування, визначені в ст. 1224 ЦК України, є обґрунтованими і повністю узгоджуються з обов'язками, передбаченими сімейним законодавством, хоча вони потребують певного оновлення з точки зору законодавства. УВПС має бути крайнім заходом, який застосовується лише за умови врахування характеру поведінки особи і виключно за підставами, чітко визначеними законом. Будь-які інші обставини,

такі як неприязні стосунки чи небажання передавати спадкові права певній особі, не можуть служити підставою для УВПС [19, с.5].

Отже, позивач у судовому процесі повинен довести наступні факти: а) що спадкодавець перебував у безпорадному стані, зумовленому похилим віком, тяжкою хворобою чи інвалідністю; б) що спадкодавець потребував сторонньої допомоги, зокрема, необхідно з'ясувати, чи була така потреба у допомозі від спадкоємця, враховуючи наявність допомоги з боку інших осіб; в) що спадкоємець-відповідач мав можливість надавати цю допомогу, зокрема, необхідно встановити його матеріальну та фізичну можливість здійснити таку допомогу; г) що спадкоємець умисно ухилявся від надання допомоги спадкодавцю, що є ключовим для підтвердження умисного ухилення від виконання обов'язку [169, с.141-147].

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який її потребував, полягає в умисних діях або бездіяльності цієї особи, спрямованих на уникнення виконання обов'язку щодо забезпечення підтримки та допомоги спадкодавцю. Це означає, що ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконати, але не здійснила необхідних дій для надання допомоги. Таким чином, ухилення характеризується як умисна форма вини, що вимагає підтвердження належними та допустимими доказами, відповідно до вимог ст. 10 та ст. 60 ЦПК України. Важливо зазначити, що у таких справах тягар доказування переважно покладається на позивача, який звернувся до суду з позовом про УВПС [169].

Крім того, суд мав з'ясувати, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця, навіть якщо таку допомогу він отримував від інших осіб, а також чи мав спадкоємець матеріальну й фізичну змогу надавати цю допомогу. Згідно з вимогами ч. 5 ст. 1224 ЦК України, лише при одночасному настанні цих обставин і доведеності зазначених фактів у їх сукупності спадкоємець може бути усунений від права на спадщину.

Ще одним важливим елементом правового регулювання усунення від спадкування виступає необхідність формування доказової бази, на підставі якої суд постановляє рішення про задоволення позовних вимог щодо усунення

спадкоємця від спадкування. Наприклад, рішенням Октябрського районного суду м. Полтави від 25 вересня 2014 року, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Полтавської області від 22 грудня 2014 року та ухвалою колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 11 березня 2015 року (справа № 6-180св15), було задоволено позов Особи 7: батька Особа 8 було усунено від права на спадкування після смерті доньки Особа 10 на підставі вимог ч. 5 ст. 1224 ЦК України. Особа 7, звертаючись до суду з позовом, вказав, що спадкоємцями за законом після смерті Особи 10 є він як чоловік, їхні діти, а також батько померлої – Особа 8 [149].

Позивач вважав, що Особа 8 має бути усунений від права на спадкування частки майна Особа 10 з підстав, що він не надавав необхідної матеріальної та фізичної допомоги спадкодавцеві, який через тяжку хворобу перебував у безпорадному стані. Позивач також зазначав, що шлюб між батьками Особа 10 (спадкодавцем) був розірваний за рішенням суду в 1973 році за ініціативою дружини через негативне ставлення чоловіка (Особи 8) як до дружини, так і до дітей, зокрема до дочки Особа 10. З того часу Особа 8 не піклувався про життя Особа 10. Задовольняючи позовні вимоги, суд першої інстанції, з висновками якого погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, встановив, що Особа 10, маючи тяжку хворобу, перебувала у безпорадному стані та потребувала сторонньої допомоги. Однак, її рідний батько умисно ухилявся від надання їй такої допомоги [149].

Померла Особа 10 була тяжко хворою, в період госпіталізації з 11 липня 2011 року і до самої смерті перебувала у безпорадному стані та потребувала допомоги від свого батька (Особи 8), який в цей час проживав у місті Тель-Авів (Держава Ізраїль), де лікувалася спадкодавець, тоді як її сім'я мешкала у місті Полтава. У зв'язку з цим, суд зробив висновок, що Особа 8 умисно ухилявся від надання допомоги спадкодавцю, усвідомлюючи свій обов'язок і маючи можливість його виконувати, але не вживав необхідних дій для виконання цього обов'язку [149].

Отже, для задоволення позовних вимог про УВПС згідно з ч. 5 ст. 1224 ЦК України необхідно довести сукупність таких обставин: 1) ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги при наявності можливості її надання; 2) перебування спадкодавця в безпорадному стані; 3) потреба спадкодавця в допомозі саме цієї особи. Лише за умови одночасного настання цих обставин і їх належного доведення в судовому засіданні у їх сукупності, спадкоємець може бути усунений від права на спадкування [142, с. 54].

Так, ухвалою колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 березня 2008 року (справа № 6-2087св08) було скасовано рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 18 квітня 2007 року та ухвалу Апеляційного суду Донецької області від 5 липня 2007 року, якими було задоволено позов С. до Л. про УВПС за законом. Справа була передана на новий розгляд до суду першої інстанції.

Скасовуючи рішення судів нижчих інстанцій, суд касаційної інстанції вказав на помилки в їх висновках, зокрема, що суди не врахували необхідність встановлення не лише факту ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, а й факту перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво, а також потреби в допомозі саме цієї особи. Суд касаційної інстанції підкреслив, що при вирішенні такого виду справи суд має врахувати всі обставини у їх сукупності відповідно до вимог ст. 214 ЦПК України [148].

Необхідно також враховувати, що УВПС слід відмежовувати від суміжних юридичних конструкцій спадкового права, зокрема, від зміни черговості одержання права на спадкування за законом, передбаченої ч. 2 ст. 1259 ЦК України. Ці правові конструкції відрізняються як за підставами застосування, так і за матеріально-правовими наслідками. УВПС унеможлиблює спадкування особою, яку усунуто, тоді як зміна черговості спадкування на підставі рішення суду не має такого наслідку. Зміна черговості спадкування може бути застосована лише в разі спадкування за законом, що підкреслює різницю між цими інститутами та їх юридичні наслідки для осіб, які мають право на спадкування [86].

У практиці зустрічаються випадки, коли у позовних заявах об'єднуються взаємовиключні вимоги, що ускладнює вирішення справи судом. Так, у справі Особа 23 подала позов до Особи 24, у якому поєднала вимоги про зміну черговості одержання права на спадкування та усунення від права на спадкування. Такий підхід є проблемним, оскільки ці вимоги мають різні правові підстави та наслідки, що потребують окремого аналізу. Зміна черговості спадкування не передбачає усунення особи від спадкування, а лише зміну порядку спадкування серед спадкоємців, що, у свою чергу, не виключає права особи на спадкування, на відміну від усунення, яке надає більш радикальний правовий наслідок, усуваючи можливість спадкування. Тому суду слід окремо розглядати кожну з вимог відповідно до їх юридичної сутності [86].

У зазначеній справі окреслюються важливі аспекти правозастосування норм цивільного законодавства щодо усунення від спадкування та зміни черговості спадкування. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні вимог позивачки про усунення відповідачки від спадкування відповідно до ч.ч. 3, 5 ст. 1224 ЦК України, виходячи з того, що не було доведено наявності умисного ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, а також що пояснення свідків мають суб'єктивний характер і не підтверджують винну поведінку відповідачки. Апеляційний суд, натомість, визнав обґрунтованими вимоги позивачки щодо зміни черговості спадкування, оскільки було доведено факт тривалого проживання позивачки зі спадкодавцем, її опікування ним, матеріального забезпечення та догляду в період його безпорадного стану. Суд визнав достатнім таке фактичне співжиття для застосування ч. 2 ст. 1259 ЦК України, яка допускає зміну черговості спадкування за законом на користь особи, яка фактично замінила спадкодавцеві члена сім'ї. Натомість усунення від спадкування має іншу правову природу і застосовується лише за наявності доведеного умисного ухилення спадкоємця від обов'язку надання допомоги спадкодавцеві, який її потребував. Суд обґрунтовано зазначив, що такі дві вимоги — усунення та зміна черговості — мають бути чітко відмежовані між собою, оскільки ґрунтуються на різних підставах і мають відмінні юридичні наслідки: у першому випадку спадкоємець втрачає право на спадщину, у

другому – до спадкування допускається додаткова особа. Таким чином, судова практика демонструє необхідність обережного і диференційованого підходу до визначення підстав для кожної з правових конструкцій, недопущення їх змішування та забезпечення належного рівня доказової бази для підтвердження відповідних фактів [86].

Таким чином, з метою надання юридичної визначеності порядку застосування ст. 1224 ЦК України у частині усунення від права на спадкування спадкоємців, які ухилялися від виконання обов'язків щодо утримання спадкодавця, за основу необхідно обрати встановлений у адміністративному та кримінальному законодавстві диференційований підхід.

Так, у ст. 183⁻¹ «Несплата аліментів» Кодексу України про адміністративні правопорушення, передбачена відповідальність за несплату аліментів на утримання дитини, одного з подружжя, батьків або інших членів сім'ї, що призвела до виникнення заборгованості, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання» [44].

Водночас, для доказування саме факту «ухилення від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» може бути використано саме вирок у кримінальному провадженні по обвинуваченню спадкоємця у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 164 КК України «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей». Відповідно до положень цієї статті, відповідальність настає саме за злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні [59].

У примітці до ст. 164 КК України наголошено, що у ст. ст. 164 і 165 КК України під злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) або на утримання непрацездатних батьків слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця, приватного виконавця тощо), які призвели до виникнення

заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за три місяці відповідних платежів [59].

Підсумовуючи, наголосимо, що цивільне законодавство передбачає у ч. 3 та ч. 5 ст. 1224 ЦК України особливі підстави застосування усунення від спадкування, пов'язані з фактом втрати сімейно-правового зв'язку між батьком (матір'ю) та дитиною через застосування механізму позбавлення батьківських прав, фактом ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом та фактом ухиляння від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Зазначимо, що якщо вести мову про вказані підстави усунення від спадкування, то стає очевидним, що їх можна об'єднати у групу підстав УВПС у зв'язку з невиконанням саме сімейно-правових зобов'язань. Сімейно-правові зобов'язання пов'язані з особистими немайновими правовідносинами сімейно-правового характеру обумовлені вимогами законодавства щодо здійснення догляду, взаємної підтримки, виховного впливу та аліментні зобов'язання, що обумовлені вимогами надання матеріального забезпечення тим членам сім'ї, які її потребують відповідно до законодавчо встановлених приписів.

Підкреслимо, що поняття «ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» носить ширший характер, ніж, наприклад, поширене у праві «ухилення від сплати аліментів», а тому ми можемо запропонувати доповнити текст абзацу другої частини 3 ст. 1224 ЦК України словами «...у тому числі, злісно ухилялися від виконання аліментних зобов'язань...» та викласти її у наступній редакції: «3. Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, у тому числі, якщо вони як злісно, так і одноразово ухилялися від виконання аліментних зобов'язань, якщо ця обставина встановлена судом.

2.4. Пропозиції щодо удосконалення законодавства у сфері усунення від права на спадкування

Окреслене нами у попередньому розділі дослідження визначення усунення від права на спадкування як особливої форми цивільно-правової відповідальності дає можливість перейти до питання удосконалення нормативно-правового регулювання як підстав, так і порядку його застосування.

Однією з ключових гарантій створення міцної сім'ї та забезпечення правової охорони сімейних відносин між чоловіком та жінкою, які уклали шлюб, є умови укладення шлюбу, закріплені в СК України. Недотримання цих умов може призвести до невизнання шлюбного статусу таких осіб та позбавлення неправомірно укладеного шлюбу правового захисту з боку держави.

Норми щодо недійсності шлюбу традиційно містяться в актах сімейного законодавства, включаючи чинний СК України. Однак, процесуальний порядок визнання шлюбу недійсним регулюється Цивільним процесуальним кодексом України. Незважаючи на це, у судовій практиці все ще існують суперечності стосовно підстав для визнання шлюбу недійсним і правових наслідків такої недійсності. Це підкреслює необхідність подальших досліджень цього аспекту сімейного права у його взаємозв'язку з питаннями права спадкового.

І. Ревуцька вірно наголошує, що фіктивний шлюб є прикладом деструктивної фікції в сімейному праві, виникнення якої значною мірою зумовлене негативними соціально-економічними явищами [107].

УВПС нормативно врегульовано положеннями спадкового права і передбачає позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців на підставі закону та рішення суду. Ця дефініція закріплена ст. 1224 ЦК України [164].

Відповідно до ч. 4 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Водночас, якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за іншим із подружжя, який пережив померлого і

не знав та не міг знати про наявність перешкод до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки померлого в майні, набутому ними спільно за час фактичного подружнього життя [164].

Таким чином, ступінь гарантованості права спадкування залежить від якості правового регулювання відповідних відносин, що виражається, зокрема, у встановленні такого механізму захисту прав спадкоємців, який відповідає об'єктивним потребам суспільства, відображає зміни у суспільно-економічному житті країни. Сім'я розглядається як соціальний інститут і, водночас, як союз конкретних осіб. На кожному історичному етапі формуються власні цілісні і завершені вчення про механізм захисту прав гідних спадкоємців при спробах заволодіти спадковим майном з боку спадкоємців негідних.

Проблема фіктивних шлюбів в Україні набула нової актуальності в умовах російсько-української війни, оскільки військові дії спричинили зміну соціальних пріоритетів, правових стратегій та міграційної поведінки громадян. Фіктивні шлюби, що укладаються не з метою створення сім'ї, а задля отримання юридичних, соціальних або матеріальних переваг, стають дедалі частішим явищем у період збройного конфлікту. Зокрема, фіктивний шлюб використовується як інструмент для уникнення мобілізації, набуття права на відстрочку від військової служби, отримання соціальних гарантій або перетину кордону під виглядом супроводження членів сім'ї. Як відомо, інвалідність дружини надає військовозобов'язаному не лише можливість уникнути мобілізації, а й право виїзду за межі країни [131].

Окремі особи вдаються до такого правопорушення задля набуття статусу подружжя військовослужбовця з відповідними пільгами. У той же час, інші використовують шлюбні відносини як засіб легалізації іноземців, зокрема, громадян держави-агресора, що створює загрози національній безпеці.

Правова кваліфікація фіктивних шлюбів ускладнюється тим, що в українському законодавстві відсутній чіткий механізм виявлення та доказування їх нещирого характеру. Суди часто опиняються перед необхідністю аналізувати інтенцію сторін на момент укладення шлюбу, що потребує складної доказової бази. Зростає кількість випадків, коли органи

РАЦСу фіксують підозрілі шлюби за участю осіб з різних регіонів або з істотною різницею у віці, але без достатніх законних підстав для відмови в реєстрації. Війна створила умови, за яких державні інституції зменшують контрольні процедури, аби не перешкоджати мобільності населення, що, у свою чергу, сприяє зростанню фіктивних шлюбів. Такі дії дискредитують саму ідею шлюбу як правового інституту, що базується на принципах добровільності, вірності та турботи.

Проблема фіктивних шлюбів у воєнний час має також гуманітарний вимір – зловживання довірою та обман держави веде до дискредитації законних форм захисту. З огляду на це, фіктивний шлюб слід аналізувати не лише з правової точки зору, а й як поширений вид афери, що має серйозні соціальні наслідки [70, с.154].

Важливо враховувати й морально-етичний компонент: багато учасників бойових дій створюють справжні родини на фоні воєнних обставин, і фіктивні шлюби підривають довіру до таких союзів. У контексті національної безпеки фіктивні шлюби становлять ризик як для демографічного балансу, так і для можливостей прикриття нелегальної діяльності. Необхідно посилити міжвідомчу взаємодію між Мін'юстом, ДПСУ, Міноборони та СБУ задля виявлення та запобігання фіктивним шлюбом. Доцільним є також створення єдиного реєстру підозрілих шлюбів та посилення повноважень судів щодо анулювання недійсних актів цивільного стану.

Окрім того, слід передбачити адміністративну відповідальність за сприяння у фіктивному шлюбі, зокрема, посередникам і посадовим особам, які свідомо ігнорують ознаки підробки. Так, за даними Державного реєстру судових рішень, в Україні вже діють посередники, які допомагають організовувати такі фіктивні шлюби. Ці посередники беруть на себе роль «свахи», підшуковуючи жінок з інвалідністю та військовозобов'язаних чоловіків, які готові платити за такі послуги. За свої послуги посередники також вимагають відсоток від суми угоди [156].

Потребує перегляду й судова практика щодо визнання шлюбу недійсним, яка має враховувати особливості воєнного стану, у тому числі, і у випадках, якщо це впливає на спадкові правовідносини.

Загалом, ефективна протидія фіктивним шлюбам має включати правову, освітню та інформаційну складову. Вона повинна базуватись на принципі верховенства права, поваги до людської гідності та інтересів держави, суспільства та окремих осіб в умовах війни.

Питаннями правової природи недійсності шлюбу займалися такі провідні вчені як: Ватрас В.А. [15], Верес І. Я. [16], Євко В. Ю. [25], Колінко Ц. [50], Кравчик М. Б. [57], Райчук А. Б. [106], Ромовська З. В. [118], Сидоренко Д. І. [132, с.45] та багато інших. Проте, це питання не розглядалося комплексно у контексті питання спадкових правовідносин.

СК України визначає у положеннях ст. ст. 39, 40 та 41 випадки, коли шлюб є недійсним та шлюб, який визнається недійсним за рішенням суду або який може бути визнаний недійсним за рішенням суду [136].

У першому випадку недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі. Також, недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою або зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Ст. 39 СК України визначає, що якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу [136].

Згідно з положеннями статті 40 Сімейного кодексу України, підставою для визнання шлюбу недійсним є відсутність вільної згоди одного з його учасників на момент державної реєстрації. Зокрема, згода не вважається вільною, якщо особа перебувала в стані, що обмежував її здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Такий стан може бути зумовлений тяжким психічним розладом, алкогольним, наркотичним чи токсичним сп'янінням. Крім того, примушення до укладення шлюбу шляхом

застосування фізичного чи психічного насильства також є юридично значущою обставиною, що свідчить про відсутність вільної волі особи та зумовлює можливість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку [136].

На відміну від ст. 40 СК України, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК України встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. При цьому, в ч. 2 ст. 41 СК України зазначається, що, при вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним, суд враховує ступінь порушення прав та інтересів сторін, що виникли через цей шлюб, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші важливі обставини. Суд також звертає увагу на те, чи були створені матеріальні і нематеріальні умови для спільного життя, чи відбувалося взаємне виконання обов'язків та прав, встановлених шлюбом. Оцінюються також можливі наслідки для сторін і дітей, якщо такі є, та ступінь добросовісності кожного з подружжя під час укладення і перебування в шлюбі [20, с.22].

Також шлюб визнається недійсним за рішенням суду у разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю [136].

Як виняток із загального правила, передбачена можливість права на спадкування за законом на підставі рішення суду одним із подружжя, частки того з подружжя, хто помер, якщо він не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, і шлюб був визнаний недійсним після смерті одного із подружжя [155, с. 490]. Суд може прийняти відповідне судове рішення лише при наявності наступних умов: шлюб був визнаний недійсним за рішенням суду (ст. 41 СК України); шлюб визнаний недійсним після смерті одного із подружжя; один із подружжя, який пережив іншого, не знав і не міг знати про перешкоди для реєстрації шлюбу (добросовісність одного з подружжя) [155, с. 597].

У цьому контексті, А. Райчук, зазначає, що зміст диспозиції ст. 38 СК України, яка передбачає вказані підстави для визнання шлюбу недійсним, може бути доповнена іншими обставинами: наприклад, відсутність наміру створення сім'ї і набуття прав та обов'язків подружжя (оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 40 СК України, шлюб за наявності цієї підстави буде визнано фіктивним); при винному приховуванні відомостей про стан свого здоров'я одним із наречених, якщо він йому відомий, що могло вплинути на погіршення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків [106, с. 103].

Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, відповідно до положень ст. 41 СК України, якщо він був зареєстрований: між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених ч. 5 ст. 26 СК України; між двоюрідними братом та сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею; з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків; з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб [136].

Підкреслимо, що порядок визнання шлюбу недійсним за сімейним законодавством України, а також правові підстави для такого визнання визначені у гл. 5 СК України, що має назву «Недійсність шлюбу». Однак, легального поняття недійсності шлюбу СК України не містить, проте, визначає, що підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених ст. ст. 22, 24–26 СК України, наведені нами вище.

Так, Ю. С. Червоний під недійсним розуміє шлюб, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану за відсутності хоча б однієї з передбачених законом умов його укладення або за наявності принаймні однієї із встановлених законом перешкод до цього. Недійсний шлюб не породжує прав та обов'язків подружжя [134, с. 400].

«Недійсність шлюбу є наслідком недотримання вимог, встановлених сімейним законодавством для укладення шлюбу, таких, як досягнення шлюбного віку, вільна згода сторін, одношлюбність та відсутність споріднення по прямій або бічній лінії. Про існування цих порушень може заявити одна із сторін, звернувшись до суду або іншого уповноваженого органу з метою

встановлення факту порушення юридичних вимог до шлюбу та анулювання актового запису про шлюб. Недійсним визнається шлюб, укладений із порушенням юридичних вимог, якщо це порушення визнане судом або іншим уповноваженим державним органом [133, с.141]».

В. І. Борисова, І. В. Жилінкова, вказують, що недійсність шлюбу — це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладення шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту [135, с. 91].

На їхню думку, визнання шлюбу недійсним є сімейно-правовою санкцією для недобросовісного подружжя і одночасно засобом захисту для добросовісного. Зокрема, на недобросовісного партнера в недійсному шлюбі покладається обов'язок утримувати добросовісного партнера, а також застосовується правовий режим спільного майна подружжя до майна, набутого до визнання шлюбу недійсним, в інтересах добросовісного партнера [135, с. 91].

Л. Герасимчук наголошує, що слід погодитися і з тією думкою, що недійсність шлюбу — це захід відповідальності, однак, лише стосовно особи, яка знала про перешкоди для укладення шлюбу, проте, з різних мотивів уклала його (недобросовісна сторона в недійсному шлюбі), та з іншою точкою зору про те, що недійсність шлюбу — це захід захисту інтересів особи, яка правомірно помилялася щодо дійсності укладеного нею шлюбу, а також дітей, народжених у недійсному шлюбі (добросовісної сторони у недійсному шлюбі) [20, с. 91].

Л. Герасимчук при цьому підкреслює, що інші учені переважно використовують зазначене визначення у своїх наукових дослідженнях [85, с. 27].

У відповідності до ч. 1 ст. 45 СК України, шлюб, визнаний недійсним, не породжує жодних правових наслідків, що передбачені для осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, а також не створює прав та обов'язків, установлених для подружжя іншими законодавчими актами України. Водночас, положення

частини першої статті 43 СК України чітко встановлюють, що смерть одного з подружжя не є обставиною, яка унеможлиблює визнання шлюбу недійсним. Таким чином, навіть після смерті одного з подружжя можливе судове встановлення факту недійсності шлюбу, наслідком чого є усунення іншого з подружжя від права на спадкування [123, с. 73].

У випадку необхідності усунення одного з подружжя від права на спадкування визначальне значення має юридична дійсність шлюбу. Якщо шлюб анульовано органом державної реєстрації актів цивільного стану, підставою для такого усунення є відповідне рішення про анулювання запису про шлюб. Якщо ж недійсність шлюбу встановлюється у судовому порядку, то усунення особи від спадкування можливе лише за наявності рішення суду про визнання шлюбу недійсним, яке набрало законної сили. Також правові наслідки для спадкового права настають у випадках, коли шлюб фактично не був укладений, зокрема, якщо його було зареєстровано за відсутності одного з наречених. Такий шлюб не має юридичної сили, а запис про нього підлягає анулюванню за рішенням суду, винесеним за позовом заінтересованої особи. Таким чином, лише юридично дійсний шлюб є підставою для набуття права на спадкування за законом [155, с. 596].

Так, наприклад, Рівненський міський суд Рівненської області у своєму рішенні у справі № 1715/13426/12 від 18 жовтня 2012 року задовільнив позов про усунення від права спадкування на таких підставах. Так, позивач звернулась до суду з позовом, в якому просить усунути відповідача від права на спадкування спадщини, яка відкрилася після смерті спадкодавця та визнати недійсним свідоцтво про право на спадщину. Як на підставу для задоволення позову позивачка та її представник покликаються на порушення відповідачкою вимог частини 4 ст. 1224 ЦК України, а саме, що відповідачка не має право на спадкування, тому що шлюб відповідачки з спадкодавцем є недійсним в силу закону, так як вона, на день відкриття спадщини, не розірвала попередній шлюб. Суд підкреслив, що, відповідно до частини 5 статті 39 СК України, якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу

повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу. За наведених обставин, судом встановлено, що перший шлюб між відповідачкою та її чоловіком був розірваний лише після смерті спадкодавця, а тому до розірвання шлюбу він був дійсний. Відповідно до частини 2 ст. 41 СК України, при вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення [116].

У процесі тлумачення положень статті 1224 ЦК України важливо враховувати, що усунення особи від права на спадкування може стосуватися як спадкування за законом, так і за заповітом, залежно від конкретної частини цієї статті. Таким чином, наслідки застосування цієї норми залежать від юридичних підстав виникнення спадкових правовідносин. Визнання особи усуненою від спадкування тягне за собою припинення спадкових правовідносин, учасником яких вона була, що, у свою чергу, означає втрату можливості набуття спадкового майна та усунення її з кола спадкоємців [86].

Рішення про недійсність шлюбу та усунення особи від права на спадкування приймається судом на підставі доказів, представлених сторонами у справі. Варто наголосити, що у період війни правозастосовна сфера зіштовхнулася з новими формами фіктивності шлюбу, пов'язаними з бажанням отримати підставу уникнення призову за мобілізацією з боку військовозобов'язаних осіб, виїзду за кордон або отримання громадянства України.

Зрозуміло, що зазначене також впливає на спадкові правовідносини. Складність у цій категорії справ полягає у необхідності доказування факту відсутності наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Таким чином, доведення фіктивності шлюбу, особливо у випадках, коли мав місце умисел обох сторін, все одно залишається досить важкою процедурою. Наприклад, згідно з чинним законодавством, подружжя не зобов'язане проживати разом, тому їхнє роздільне місце проживання ще не свідчить про

відсутність наміру створити сім'ю та не може автоматично розглядатися як доказ фіктивності шлюбу.

Наголосимо, що фіктивні шлюби, у зазначених випадках, необхідно розглядати як різновид шахрайських дій, що повинні передбачати відповідальність, у тому числі, і у формі позбавлення права на спадкування. Відповідно, шлюб визнаний недійсним на підставі його фіктивності після смерті одного з подружжя, є перешкодою до визнання права на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу з боку іншого.

Також, варто наголосити, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 03.03.2022 № 2108-IX було внесено зміни до КК України, а саме доповнено статтею 111-1, що має назву «Колабораційна діяльність», якою позначається співпраця громадян держави із ворогом для забезпечення інтересів ворога та заподіяння шкоди власній державі.

У сучасному розумінні колабораціонізм постає як багатогранне соціально-психологічне та етико-правове явище, що виражається у свідомому співробітництві частини населення з окупаційною адміністрацією, її представниками або державою-агресором. Така співпраця може здійснюватися у різних сферах суспільного життя — військовій, політичній, економічній, інформаційній тощо — та охоплює дії, які за своїм змістом наближаються до державної зради. Основною метою колабораційної діяльності є спричинення шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності й національній безпеці країни [175, с.72].

Колабораціонізм як явище становить серйозну загрозу національній безпеці, правопорядку та суспільній злагоді, особливо в умовах збройної агресії проти держави. Його соціальна шкідливість проявляється у фактичному пособництві ворогу, підриві обороноздатності держави, поширенні дезінформації та деморалізації населення. Колабораціонізм руйнує довіру громадян до інституцій влади та створює передумови для внутрішньої

дестабілізації. З морально-етичної точки зору, дії колаборантів сприймаються суспільством як зрада батьківщини, що тягне за собою глибокий резонанс і соціальне засудження. Особливо небезпечним є колабораціонізм представників органів місцевого самоврядування, правоохоронців чи військових, оскільки їхня поведінка здатна впливати на великі маси населення.

У правовій площині Україна визначає відповідальність за колабораційну діяльність у КК України, зокрема, у статтях 111-1 та 111-2. Санкції за такі кримінальні правопорушення варіюються залежно від форми участі у співпраці з державою-агресором, включаючи публічне схвалення дій ворога, участь в окупаційних органах влади, інформаційне сприяння чи передання даних. Визначальним фактором є свідомий характер дій, спрямованих на підтримку ворожих зусиль. Водночас судова практика ще перебуває в процесі становлення, і наявні труднощі з доказуванням умислу та факту колаборації.

Питання прав людини також постає: важливо дотримуватись принципу індивідуалізації відповідальності та уникати колективного засудження.

Соціальна шкода від колабораціонізму проявляється не лише на політичному, а й на гуманітарному рівні — це деморалізує військових, породжує недовіру між громадянами та може спричинити нові хвилі внутрішніх конфліктів. У відповідь держава повинна не лише карати, а й працювати над профілактикою колабораціонізму, шляхом просвітницької діяльності, зміцнення патріотичної свідомості та боротьби з інформаційними атаками. Важливою є робота з громадами в деокупованих регіонах, де населення може перебувати під тиском або інформаційним впливом агресора. Розуміння глибини соціальної шкоди, завданої колаборантами, повинно стимулювати удосконалення законодавства, практики його застосування та роботи органів державної влади. Застосування юридичної відповідальності має поєднуватися з гуманним підходом до осіб, які діяли під примусом або у стані крайньої необхідності. Загалом, ефективна боротьба з колабораціонізмом має відбуватись у рамках верховенства права, недопущення самосуду та із суворим дотриманням процедурної справедливості.

Ефективна протидія колабораційній діяльності можлива лише за умови усунення (нейтралізації, зниження рівня впливу) детермінантів колабораційної діяльності [170].

Таким чином, можна запропонувати нормативно-правове закріплення норми, відповідно до якої щодо осіб засуджених за вчинення злочину передбаченого ст. ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору», положення ст. 1224 ЦК України можуть бути застосовані у частині УВПС щодо спадкового майна яке знаходиться на території України. Зазначена норма може бути Приміткою до статті 1224 ЦК України).

Висновки до Розділу 2.

1. Усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особу було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 (Умисне вбивство).

При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення.

Водночас, на доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, який характеризується подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і

відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України.

Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання того, чи охоплюється застосування підстави УВПС визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (привілейовані склади кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшуючими обставинами, що характеризується обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій, спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія).

На особливу увагу також має заслуговувати така форма протиправної поведінки спадкоємців, як тривале та безпідставне неповідомлення про факт смерті спадкодавця, що на практиці зустрічається у випадках шахрайства для отримання певних соціальних виплат та пільг, які за життя належали спадкоємцю. Вважаємо, що подібна підстава може розглядатися як окрема причина усунення від спадкування.

2. Заповіт представляє собою правовідношення, що складається з метою впорядкування спадкового переходу і виникає у зв'язку з потребою в реалізації суб'єктивного права заповідача, яке виражається у можливості розпорядження належним йому на цей час або в майбутньому на праві власності майном, і легалізоване за допомогою здійснення уповноваженою особою державно-владних повноважень, результатом яких виступає особливий нетиповий акт застосування права.

Таємниця заповіту є гарантом охорони та захисту майнових прав спадкодавця, вона забезпечує стабільні взаємини між спадкодавцем та спадкоємцями. У нотаріуса, інших осіб, що засвідчують заповіт або присутніх при оформленні заповіту (перекладача, свідків, особа, яка підписує заповіт

замість заповідача тощо), існує обов'язок не розголошувати відомості про зміст, факт вчинення, зміни і навіть скасування заповіту.

Принцип свободи заповіту – це принцип цивільного права, згідно з яким кожна фізична особа має право розпоряджатися своїм майном на випадок смерті на свій розсуд, за умови дотримання вимог закону. Принцип свободи заповіту реалізується через можливість спадкодавця: призначити спадкоємців; визначити частки, які належатимуть спадкоємцям; обмежити права спадкоємців; встановити умови спадкування; змінити заповіт, скасувати заповіт. Основними аспектами свободи складання заповіту є: свобода розпорядження майном та визначення часток спадкоємців; автономія волевиявлення (заповіт відображає волю та побажання особи щодо розподілу майна, і він має бути виконаний згідно з її вказівками); взаємозв'язок з принципом забезпечення таємниці заповіту.

Підстава визначена у ч. 2 ст. 1224 ЦК України передбачає особливу форму порушення принципу свободи заповіту та принципу забезпечення його таємниці (щодо внесення змін або скасування попереднього заповіту). Фактично, у цій статті закріплено наступні самостійні форми протиправного обмеження свободи складання заповіту: перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт; перешкоджання спадкодавцеві внести до нього зміни та перешкоджання спадкодавцеві скасувати попередній заповіт. Водночас, виглядає виправданим та доцільним доповнення зазначеного переліку такою формою, як *розголошення змісту заповіту, що потягнуло за собою настання негативних наслідків для спадкодавця або інших спадкоємців*.

Також можна запропонувати доповнити положення ч. 2 ст. 1224 ЦК України ще однією підставою до усунення від права на спадкування, сформулювавши її наступним чином: *«... або примусила спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення їх долі у спадщині»*.

Відповідно, виклавши диспозицію ч. 2 ст. 1224 ЦК України таким чином: «Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і

цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині, або примусили спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення їх частки у спадщині.

3. Цивільне законодавство передбачає у ч. 3 та ч. 5 ст. 1224 ЦК України особливі підстави застосування усунення від спадкування, пов'язані з фактом втрати сімейно-правового зв'язку між батьком (матір'ю) та дитиною через застосування механізму позбавлення батьківських прав, фактом ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом, та фактом ухиляння від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Вказані підстави усунення від спадкування можна об'єднати у групу підстав УВПС у зв'язку з невиконанням саме сімейно-правових та аліментних зобов'язань. Сімейно-правові зобов'язання, пов'язані з особистими немайновими правовідносинами сімейно-правового характеру, обумовлені вимогами законодавства щодо здійснення догляду, взаємної підтримки, виховного впливу та аліментних зобов'язань, що обумовлені вимогами надання матеріального забезпечення тим членам сім'ї, які її потребують відповідно до законодавчо встановлених приписів.

Поняття «ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» носить ширший характер, ніж, наприклад, поширене у праві «ухилення від сплати аліментів», а тому ми можемо запропонувати доповнити текст абзацу другої частини 3 ст. 1224 ЦК України словами «...у тому числі, злісно ухилялися від виконання аліментних зобов'язань...» та викласти її у наступній редакції: «3. Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, у тому числі, як злісно, так і одноразово, ухилялися від виконання аліментних зобов'язань, якщо ця обставина встановлена судом».

4. Рішення про недійсність шлюбу та усунення особи від права на спадкування приймається судом на підставі доказів, представлених сторонами у

справі. Варто наголосити, що у період війни правозастосовна сфера зіштовхнулася з новими формами фіктивності шлюбу, пов'язаними з бажанням отримати підставу уникнення призову за мобілізацією з боку військовозобов'язаних осіб, виїзду за кордон або отримання громадянства України. Складність у цій категорії справ полягає у необхідності доказування факту відсутності наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

Фіктивні шлюби, у зазначених випадках, необхідно розглядати як різновид шахрайських дій, що повинні передбачати відповідальність, у тому числі і у формі позбавлення права на спадкування. Відповідно, шлюб визнаний недійсним на підставі його фіктивності після смерті одного з подружжя, є перешкодою до визнання права на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу з боку іншого.

У контексті російсько-української війни також заслуговує на оцінку можливість усунення від спадкування осіб, які були засуджені за державну зраду або колабораційну діяльність.

Ефективна протидія колабораційній діяльності можлива лише за умови усунення (нейтралізації, зниження рівня впливу) детермінантів колабораційної діяльності. Це дозволяє запропонувати нормативно-правове закріплення норми, відповідно до якої щодо осіб засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору», положення ст. 1224 ЦК України можуть бути застосовані у частині УВПС щодо спадкового майна, яке знаходиться на території України. Зазначена норма може бути Приміткою до статті 1224 ЦК України.

ВИСНОВКИ

1. *Спадкове право* – підгалузь цивільного права, що є сукупністю встановлених державою правових норм приватно-правового характеру, які регулюють суспільні відносини щодо переходу майна померлого (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва за умов дотримання вимог, визначених законодавством або волею спадкодавця.

Спадкування це процес здійснення універсального наступництва, тобто, переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців), який супроводжується правозастосувальною діяльністю суду та органів нотаріату, спрямованою на встановлення неухильного дотримання спадкоємцями всіх умов здійснення спадкування.

Право спадкування включає, крім права спадкодавця розпорядитися своїм майном, право осіб, які закликаються до успадкування за заповітом або за законом, на отримання спадкового майна. Спадкування передбачає, серед іншого, накладання вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин як умови отримати у майбутньому можливість виступати в якості спадкоємця. Паралельно з вимогами здійснення спадкування цей процес передбачає і унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців.

Усунення спадкоємця від права на спадкування може мати місце і при спадкуванні за заповітом, і за законом. Потенційний спадкоємець може бути усунутий від права на спадкування через пряму вказівку спадкодавця у складеному заповіті (як з зазначенням причин цього, так і без). Таке усунення носить безумовний характер і не може містити певні умови «зворотності». Також, зважаючи на свободу заповіту, законодавство містить можливість забезпечення спадкування особи, яка умисно позбавила життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинила замах на їхнє життя, якщо

спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

У контексті питання усунення від права на спадщину, з нашої точки зору, необхідно вести мову про “негідного” спадкоємця та про спадкоємця, який неухильно дотримувався вимог законодавства в частині вимог, які стосуються особистої поведінки у частині майнових та немайнових відносин, що пов’язують його з спадкодавцем або іншими спадкоємцями.

Спадкові правовідносини – це особливий різновид цивільно-правових відносин посмертного правонаступництва у майнових відносинах, та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов’язаний з прижиттєвою волею спадкодавця та обумовлений окремими інститутами сімейного права, що носить комплексний матеріально-процедурний характер, визначений участю нотаріальних органів та інших учасників публічно-правових відносин, наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Серед інших ознак спадкових правовідносин, визначених сучасною юридичною наукою, необхідно виокремити таку важливу ознаку, як матеріально-процедурний характер або, іншими словами, квазіпроцесуальний характер спадкових правовідносин саме у частині участі в них нотаріуса та інших учасників публічно-правових відносин, наділених повноваженнями на здійснення нотаріальних дій.

Суб’єктивне право на спадкування у спадкових правовідносинах виступає як ключова гарантія правонаступності у цивільному праві, що забезпечує юридичну визначеність у питаннях розподілу спадщини між спадкодавцями з врахуванням волі спадкодавця та дотриманням вимог правомірності поведінки учасників спадкових правовідносин з одночасним унормування випадків усунення з певних причин від права на спадкування «негідних» спадкоємців, яке виникає у день відкриття спадщини та може здійснюватися в межах строку прийняття спадщини на умовах визначених цивільним законодавством.

2. *Правова конструкція усунення від права на спадкування* виступає як матеріально-правова гарантія забезпечення суб’єктивного права на спадкування фізичних осіб-спадкоємців, і полягає у створенні законодавчо визнаних умов

віднесення особи до числа «негідних» спадкоємців у зв'язку з порушенням нею вимог до поведінки, що є умовою спадкування і, які втратили пасивну спадкову правосуб'єктність (абсолютні підстави усунення від права на спадкування) або які не втрачають статусу спадкоємців, проте можуть бути усунені від спадкування за позовом зацікавлених осіб (відносні підстави усунення від права на спадкування).

Учасником спадкових правовідносин є особа (фізична, юридична), публічно-правове утворення, міжнародна організація яка приймає участь у комплексних матеріально-процедурних цивільно-правових відносинах посмертного правонаступництва у майнових відносинах, та здійснення окремих посттанативних прав спадкодавця, пов'язаних з прижиттєвою волею спадкодавця. Учасник спадкових правовідносин, який був усунутий від права на спадкування або втратив на це право (негідний спадкоємець) – це особа, щодо якої застосовано специфічний вид юридичної відповідальності у формі виключення з числа осіб спадкоємців.

Підстави УВПС можна класифікувати на такі групи:

- підстави УВПС осіб, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців (це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом);

- підстави УВПС осіб, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині;

- підстави УВПС осіб, які вчинили правопорушення, які відносяться до сфери сімейного права (зокрема, неналежне здійснення батьками своїх прав, що спричинило позбавлення їх батьківських прав; ухилення певних осіб від виконання свого обов'язку щодо утримання спадкодавця; недійсність шлюбу; ухилення певних осіб від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані);

- підстави УВПС осіб, які за рішенням суду можуть бути усунені від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вони ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

У контексті усунення права на спадкування мова йде про цивільно-правові обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи; обов'язки, які випливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця; обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом; та обов'язки, які випливають з відносин між батьками та дітьми.

Цивільно-правова відповідальність у формі усунення від права на спадкування наділена всіма ознаками позадоговірної відповідальності, однак, вони мають особливе забарвлення. У тому числі, це зумовлено тією обставиною, що підставою усунення від права на спадкування є цивільне правопорушення, яке пов'язане з кримінальним правопорушенням або вчиненням правопорушення у сімейно-правовій сфері.

Юридична відповідальність у формі усунення від права на спадкування є різновидом цивільно-правової, зокрема, деліктної відповідальності, тому наділена всіма характерними ознаками останньої:

- підставою виникнення є правопорушення, вчинене негідним спадкоємцем, пов'язане із завданням шкоди (життю, здоров'ю, особистій недоторканості, особистій свободі), тобто, викликане порушеннями особистих немайнових обов'язків особи або посяганням на особисті немайнові блага;

- умовами виникнення є завдання шкоди, протиправна поведінка завдавача шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою, вина негідного спадкоємця;

- є наслідком вчинення особою, яка усувається від права на спадкування, деліктів, що передбачають обов'язкову ознаку вини як елементу суб'єктивної сторони складу правопорушення (за відсутності вини як елемента, наприклад, у випадку недійсності шлюбу, про яку не знала особа, яка пережила іншого з

подружжя, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер);

- носить матеріально-правовий (економічний) характер, тобто, означає неможливість приймати участь у перерозподілі майнових благ (спадкової маси), на які особа мала б можливість претендувати за інших обставин;

- до моменту завдання шкоди потерпілий і негідний спадкоємець не знаходились у договірних цивільних правовідносинах;

- це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного (через порушення ним заборон, та втілюється у формі усунення від права на спадкування);

- виникають при порушенні абсолютного права потерпілого – спадкодавця;

- відносини регулюються імперативними нормами;

- заходами відповідальності є усунення від права на спадкування;

- додатковий (субсидіарний) характер до іншого виду юридичної відповідальності (наприклад, кримінальної відповідальності за посягання на життя особи або за не виконання аліментних обов'язків відповідно до вимог сімейного права).

Усунення від права на спадкування, по-перше, беззаперечно виступає як форма цивільно-правової відповідальності, як санкція за невиконання позитивних обов'язків, визначених цивільним, сімейним, кримінальним законодавством України. Підкреслимо, що зазначена форма відповідальності пов'язана з порушеннями (деліктами у формі протиправних діянь кримінально-правового характеру або невиконанням позитивних сімейно-правових обов'язків), серед яких: обов'язки особистого немайнового характеру, пов'язані з захистом особистого немайнового права на життя та здоров'я особи; обов'язки, які впливають з необхідності забезпечити принцип свободи заповіту спадкодавця; обов'язки аліментного характеру, визначені сімейним правом; та обов'язки, які впливають з відносин між батьками та дітьми, порушення вимог сімейного законодавства у частині правозгідності шлюбу.

Усунення від права на спадкування є єдиним для цієї форми цивільної відповідальності у своєму роді стягненням, що за своєю правовою природою є подібним до окремих видів покарання та стягнень у цивільному, кримінальному та адміністративному праві. Зазначене стягнення носить субсидіарний характер (є додатковим обтяженням щодо особи яка вчинила правопорушення, яке має наслідком таке усунення).

УВПС виступає і як спосіб захисту прав зацікавленої та «правовмочної» особи – спадкодавця, інтересів суспільства та держави.

3. Аналіз цивільного законодавства інших держав у частині підстав усунення від спадкування демонструє прагнення законодавця в різних державах встановити правила про негідних спадкоємців, підстави та порядок позбавлення їх права успадковувати. Зазначені норми об'єднує неможливість успадковувати певними особами після смерті спадкодавця у імперативно передбачених випадках. Водночас, слід зазначити термінологічну різноманітність у законодавстві інших держав, що виражається у вживанні різних термінів для позначення одного і того ж явища («усунення», «відсторонення», «не мають права наслідувати»). Найбільш вдалим є рішення законодавця ряду держав щодо встановлення фактичних складів, що є підставою для позбавлення негідного спадкоємця права успадковувати. Наприклад, досить вичерпний характер має згадане нами положення ст. 726 ЦК Франції: «...не має права успадковувати і повинна бути виключена з числа спадкоємців особа, яка навмисне позбавила або намагалася позбавити життя спадкодавця, а також особа, яка навмисне завдала ударів або застосувала насильство або посягання, що спричинило смерть спадкодавця, без наміру її заподіяти». Аналогічний підхід реалізований у законодавстві Німеччини (§ 2339, 2344) та Іспанії (ст. 756, 758).

Сказане свідчить про необхідність внесення змін та доповнень до ЦК України з метою усунення прогалин у нормативній регламентації підстав та порядку позбавлення негідного спадкоємця права спадкування. Реалізація наступних положень дозволить усунути наявні проблеми: по-перше, необхідно сформулювати конкретні підстави позбавлення спадкоємця права спадкування;

по-друге, закріпити судовий, адміністративний чи нотаріальний порядок визнання спадкоємця негідним на підставах ст. 1224 ЦК України та позбавлення його права успадковувати як негідного спадкоємця. Вважаємо, що реалізація зазначених пропозицій сприятиме підвищенню ефективності нормативного регулювання спадкових відносин.

4. Усунення від права спадкування у випадку умисного позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя – це позбавлення права на спадщину негідних спадкоємців, матеріально-правовою підставою якого є наявність складу злочину, пов'язаного з умисним позбавленням життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя; процесуально-правовою підставою є наявність обвинувального вироку суду у кримінальному провадженні, який набув законної сили і яким особу було визнано винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 115 (Умисне вбивство).

При цьому, для усунення від спадкування мета та мотив вчиненого злочину значення не мають, навіть якщо вони важливі для кримінально-правової кваліфікації кримінального правопорушення.

Водночас, на доктринальному рівні вимагає свого вирішення проблема застосування підстави, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України у випадку вчинення винною особою злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, який характеризується подвійною виною – умислом щодо завдання тяжких тілесних ушкоджень та необережністю щодо наслідку – смерті потерпілого, що і відмежовує такий склад кримінального правопорушення від складу, визначеного у ст. 115 КК України.

Також у цивільно-правовій теорії необхідно остаточно вирішити питання того, чи охоплюється застосування підстави УВПС, визначеної ч.1 ст.1224 ЦК України випадками вчинення винною особою злочинів, передбачених ст. 116 (Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання), ст. 118 (Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення) КК України (привілейовані склади

кримінальних правопорушень – склади злочину з пом'якшуючими обставинами, що характеризуються обставинами, які значною мірою знижують суспільну небезпечність і караність даного виду злочину), випадками вчинення вбивства або замаху неосудною особою або вчинення дій, спрямованих на задоволення прохання потерпілого на припинення його життя (евтаназія).

На особливу увагу також має заслуговувати така форма протиправної поведінки спадкоємців, як тривале та безпідставне неповідомлення про факт смерті спадкодавця, що на практиці зустрічається у випадках шахрайства для отримання певних соціальних виплат та пільг які за життя належали спадкоємцю. Вважаємо, що подібна підстава може розглядатися як окрема причина усунення від спадкування.

5. Заповіт представляє собою правовідношення, що складається з метою впорядкування спадкового переходу і виникає у зв'язку з потребою в реалізації суб'єктивного права заповідача, яке виражається у можливості розпорядження належним йому на цей час або в майбутньому на праві власності майном і легалізоване за допомогою здійснення уповноваженою особою державно-владних повноважень, результатом яких виступає особливий нетиповий акт застосування права.

Таємниця заповіту є гарантом охорони та захисту майнових прав спадкодавця, вона забезпечує стабільні взаємини між спадкодавцем та спадкоємцями. У нотаріуса, інших осіб, що засвідчують заповіт або присутніх при оформленні заповіту (перекладача, свідків, особи, яка підписує заповіт замість заповідача тощо), існує обов'язок не розголошувати відомості про зміст, факт вчинення, зміни і навіть скасування заповіту.

Принцип свободи заповіту – це принцип цивільного права, згідно з яким кожна фізична особа має право розпоряджатися своїм майном на випадок смерті на свій розсуд, за умови дотримання вимог закону. Принцип свободи заповіту реалізується через можливість спадкодавця: призначити спадкоємців; визначити частки, які належатимуть спадкоємцям; обмежити права спадкоємців; встановити умови наслідування; змінити заповіт, скасувати заповіт. Основними аспектами свободи складання заповіту є: свобода

розпорядження майном та визначення часток спадкоємців; автономія волевиявлення (заповіт відображає волю та побажання особи щодо розподілу майна, і він має бути виконаний згідно з її вказівками); взаємозв'язок з принципом забезпечення таємниці заповіту.

Підстава, визначена у ч. 2 ст. 1224 ЦК України, передбачає особливу форму порушення принципу свободи заповіту та принципу забезпечення його таємниці (щодо внесення змін або скасування попереднього заповіту). Фактично, у цій статті закріплено наступні самостійні форми протиправного обмеження свободи складання заповіту: перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт; перешкоджання спадкодавцеві внести до нього зміни та перешкоджання спадкодавцеві скасувати попередній заповіт. Водночас, виглядає виправданим та доцільним доповнення зазначеного переліку такою формою, як *розголошення змісту заповіту, що потягнуло за собою настання негативних наслідків для спадкодавця або інших спадкоємців*.

Також можна запропонувати доповнити положення ч. 2 ст. 1224 ЦК України ще однією підставою до усунення від права на спадкування, сформулювавши її наступним чином: *«... або примусила спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення їх долі у спадщині»*.

Відповідно, викласти диспозицію ч. 2 ст. 1224 ЦК України таким чином: «Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині, або примусили спадкодавця до виключення з тексту заповіту інших осіб з числа спадкоємців чи зменшення їх частки у спадщині».

6. Цивільне законодавство передбачає у ч. 3 та ч. 5 ст. 1224 ЦК України особливі підстави застосування усунення від спадкування, пов'язані з фактом втрати сімейно-правового зв'язку між батьком (матір'ю) та дитиною через застосування механізму позбавлення батьківських прав, фактом ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина

встановлена судом та фактом ухиляння від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Вказані підстави усунення від спадкування можна об'єднати у групу підстав УВПС у зв'язку з невиконанням саме сімейно-правових та аліментних зобов'язань. Сімейно-правові зобов'язання, пов'язані з особистими немайновими правовідносинами сімейно-правового характеру, обумовлені вимогами законодавства щодо здійснення догляду, взаємної підтримки, виховного впливу та аліментних зобов'язань, що обумовлені вимогами надання матеріального забезпечення тим членам сім'ї, які її потребують відповідно до законодавчо встановлених приписів.

Поняття «ухиляння від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця» носить ширший характер, ніж, наприклад, поширене у праві «ухилення від сплати аліментів», а тому ми можемо запропонувати доповнити текст абзацу другої частини 3 ст. 1224 ЦК України словами «...у тому числі, злісно ухилялися від виконання аліментних зобов'язань...» та викласти її у наступній редакції: «3. Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, у тому числі, як злісно, так і одноразово ухилялися від виконання аліментних зобов'язань, якщо ця обставина встановлена судом.

7. Рішення про недійсність шлюбу та усунення особи від права на спадкування приймається судом на підставі доказів, представлених сторонами у справі. Варто наголосити, що у період війни правозастосовна сфера зіштовхнулася з новими формами фіктивності шлюбу, пов'язаними з бажанням отримати підставу уникнення призову за мобілізацією з боку військовозобов'язаних осіб, виїзду за кордон або отримання громадянства України. Складність у цій категорії справ полягає у необхідності доказування факту відсутності наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.

Фіктивні шлюби, у зазначених випадках, необхідно розглядати як різновид шахрайських дій, що повинні передбачати відповідальність, у тому

числі, і у формі позбавлення права на спадкування. Відповідно, шлюб визнаний недійсним на підставі його фіктивності після смерті одного з подружжя, є перешкодою до визнання право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу з боку іншого.

У контексті російсько-української війни також заслуговує на оцінку можливість усунення від спадкування осіб, які були засуджені за державну зраду або колабораційну діяльність.

Ефективна протидія колабораційній діяльності можлива лише за умови усунення (нейтралізації, зниження рівня впливу) її детермінантів. Це дозволяє запропонувати нормативно-правове закріплення норми, відповідно до якої, щодо осіб, засуджених за вчинення злочину, передбаченого ст. ст. 111-1 «Колабораційна діяльність» та 111-2 «Пособництво державі-агресору», положення ст. 1224 ЦК України можуть бути застосовані у частині УВПС щодо спадкового майна, яке знаходиться на території України. Зазначена норма може бути Приміткою до статті 1224 ЦК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов М. В. Заподіяння смерті як підстава для усунення права на спадкування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 2 (8). С. 46–50.
2. Абрамов М. В. УВПС особи, що ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім "Гельветика", 2017. С. 567-569.
3. Аврамова О.Є. Загальна характеристика позбавлення права власності на житло. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 3. С. 79–81.
4. Аврамова О.Є. Позбавлення суб'єктивного права на житло. Дисертація на здобуття наукового ступеня к.ю.н. : 12.00.03. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2008. 256 с.
5. Бельо Л.Ю. Право на сім'ю, його зміст та особливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. №3. 2022. С.73-77. URL: http://lsej.org.ua/3_2022/14.pdf. (дата звернення 02.02.2025).
6. Бергман В. Введение к пониманию Германского гражданского уложения // Гражданское уложение Германии: Ввод. закон к Гражд. уложению; Пер. с нем.; Науч. редакторы - А.Л. Маковский и др. М.: Волтерс Клувер, 2004.
7. Білова А. Поняття та зміст цивільно-правової відповідальності. *Літописець*. 2022. Випуск 17: Збірник наукових праць ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» (м. Житомир, 2 грудня 2021 року).. С. 22-26.
8. Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... докт. юр. наук : 12.00.03. Харьков, 1988. 56 с.

9. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность (Очерки теории) / С. Н Братусь. М. : Юрид. лит., 1976. 215 с.
10. Братченко А. Ю., Киренко С. Г. Кримінальна відповідальність за умисні вбивства. *DICTUM FACTUM*. 2024. № 2 (16). С. 210-232. <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/358>. (дата доступу 12.01.2025).
11. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2008. 384 с.
12. Валах В. В. Спадкові відносини в Україні, Франції, Німеччині та США (порівняльно-правове дослідження) : монографія Харків : Бурун Книга, 2012. 320 с.
13. Валах В. В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К. 2009. С. 8.
14. Васильченко В.В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування. Х. : Одиссей, 2007. 480 с
15. Ватрас В.А. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин. Університетські наукові записки. 2009. №2. С. 68.
16. Верес І. Я. Недійсність шлюбу: порівняльний аналіз Сімейного кодексу України та сімейного законодавства інших держав. Право України. 2013. №10. С. 97–107.
17. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. / К. Г. Волинка К.: МАУП, 2003. 240 с., с.154-155
18. Гаврік Р. О. Теоретико-правові проблеми визначення поняття та предмету спадкового права. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 33-39
19. Гелецька І.О. Усунення від права на спадкування: теорія і практика застосування правових норм. Галицькі студії. *Юридичні науки*. 2023. № 1. С.5-10.

20. Герасимчук Л. Недійсність шлюбу за сімейним законодавством України та застосовність норм міжнародного приватного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 22–27.
21. Главач-Хомин І. І. Учасники спадкових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ. 2017. С. 49-50.
22. Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2013. 390 с.
23. Донцов Д. Ю. Подружжя як суб'єкт спадкових правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 12. Том 2. С. 46-48..
24. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.
25. Євко В. Ю. Визнання шлюбу недійсним як захід відповідальності у сімейному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (78). С. 164– 172.
26. Заверуха С. В. Цивільно-правова відповідальність за договором купівлі-продажу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. В. Заверуха. Київ, 2015. 20 с.
27. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. База даних «Законодавство України». URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015. (дата доступу 12.01.2025).
28. Загальна декларація про геном людини та правах людини від 11 листопада 1997 року. Права людини і професійні стандарти для юристів. К., 1996. URL: // <http://www.rada.gov.ua>. (дата доступу 12.01.2025).
29. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с., с. 336,

30. Заїка Ю. О. Особливості здійснення суб'єктивних прав учасниками цивільних відносин : монографія / За заг. ред. В. В. Луця. Київ : НДІ ПрПіП НАПрН України, 2011. С. 250–268.
31. Заїка Ю. О. Спадкове право України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 216 с.
32. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. К. 2007. С. 8.
33. Заїка Ю.О. Спадкове право : [навч. посібн.] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
34. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія. К.: КНТ, 2007. 288 с.
35. Заїка Ю.О. Принципи спадкового права. Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Випуск 22. К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. 2003. С. 252–257.
36. Зайцев О. Л. Основні положення спадкового права. Форум права. 2010. № 1. С. 112-115.
37. Иоффе О. С. Избранные труды: в 4 т. СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. Т. 1. 574 с.
38. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Одеса : Астропринт, 2006. 261 с.
39. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 36 с.
40. Карнаух Б. Цивільно-правова відповідальність: нарис економічного аналізу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2. С. 101-110 http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-101-110.pdf. (дата звернення 11.05. 2024)
41. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. К.: Кондор, 2006. 477 с., с. 296,

42. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія. Одеська нац. юрид. акад. Одеса : Юридична література, 2008. 360 с.
43. Ковальчук А.М. До питання про прийняття спадщини з правом на обов'язкову частку у спадщині. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 64–71.
44. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-Х. Верховна Рада України. URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення: 05.05.2024)
45. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. К. 2016. С. 40-41.
46. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 448 с.
47. Козловська Л. В. Фізичні особи як суб'єкти спадкових правовідносин. Суб'єкти цивільного права ; за заг. ред. АПрН України Я. М. Шевченко. Х. : Харків юридичний. 2009. С. 163-188.
48. Козловська Л. В. Право спадкування як суб'єктивне цивільне право. *Юридична Україна*. 2014. № 12. С. 15-21.
49. Коли особу може бути усунуто від спадкування, нагадав ВАС. Закон і бізнес. URL: <https://zib.com.ua/ua/157186-koli-osobu-mozhe-buti-usunuto-vid-spadkuvannya-nagadav-vas.html>. (дата звернення: 02.05.2025).
50. Колінко Ц. Фіктивний шлюб: поняття, підстави, наслідки. Підприємництво, господарство і право. 2020. №7. С. 35–38.
51. Комзюк В. Т. Адміністративне видворення за межі України іноземців та осіб без громадянства: правове регулювання та місце в системі заходів державного примусу. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 105–110. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2017_4_18.pdf. (дата звернення: 05.05.2024)

52. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 2.10.2023).

53. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата доступу 12.01.2025).

54. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 року, ратифікована Постановою ВР УРСР від 27 лютого 1991 року. ВВР УРСР. 1991. №13. Ст.145.

55. Конституційне право України : [ред. В. Ф. Погорілко]. К. : Наук. думка, 2002. 737 с.

56. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%B> (дата доступу 12.01.2025).

57. Кравчик М. Б. Особливості визнання шлюбу недійсним. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. №4. С. 49–52

58. Красвітна Т. Поняття та правова природа зобов'язання подружжя по утриманню. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 21-25.

59. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (дата звернення 25.06.2024)

60. Кузнєцова Н. С. Інститут цивільно-правової відповідальності у вітчизняній та зарубіжній цивілістичній доктрині. *Право України*. 2019. № 1. С. 186–203.

61. Кузьменко Я. Загальна характеристика права людини на життя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. 32 с.

62. Кухарєв О. Актуальні питання вирішення судами спорів про усунення від права на спадкування. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2017. № 5. С. 9–18

63. Кухарєв О. Є. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Алерта, 2013. 328 с.

64. Кухарев О. Є. Форми цивільно-правової відповідальності у сфері спадкового права. Модернізація цивільно-правової відповідальності. Матвеевські цивілістичні читання. Матеріали між. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. К., 2019. С. 115-119.

65. Кухарев О.Є. Реалізація свободи заповіту в спадковому праві України. Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 161–164.

66. Левандовські К. М. Поняття субсидіарної відповідальності та її правова природа. Вісник Одеського національного університету. 2009. Вип. 1. Том 14. : Правознавство. С. 36–41.

67. Леськів С. Р. Свобода заповіту і таємниця заповіту як юридичні гарантії реалізації права на спадкування за заповітом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 29(1). С. 156-159.

68. Логойко О.О., Кунішнікова О.О. Особливості та специфіка регулювання спадкових відносин міжнародного характеру. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 124-126. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/31.pdf (дата звернення 02.05.2025)

69. Луць В.В. Контракти в підприємницькій діяльності: навч. пос. [2-е вид., перероб. і допов.] / В.В. Луць. К. : Юрінком Інтер, 2008. – 640 с.

70. Маркович Х. М. Псевдошлюб: правові аспекти фіктивних шлюбів в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4 (57). 2024. С.51-54.

71. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя: Схвалено Рішення Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29.01.2009 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09>. (дата звернення: 01.01.2025)

72. Мирошниченко Н. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 172-175.

73. Михайлів М.О. Спадкування за заповітом в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 10. С. 22-26.

74. Михайлів М.О. Правова природа права на спадкування в міжнародному приватному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С.165-168. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/36.pdf (дата доступу 12.01.2025).

75. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата доступу 12.01.2025).

76. Мількова К.В. Особливості змісту охоронних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 32–36

77. Могиліна Т. Г. Деякі питання спадкування окремих видів майна. Держава і право. 2002. Вип. 18. С. 220-224.

78. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: монографія. Харків. 2017. 392 с. https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/380/3_Subjektivnij%20obovjazok_vnutri.pdf. (дата звернення: 05.05.2024)

79. Назаренко О. В. Вступ у спадщину осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі. Спадкування в Україні: Матеріали міжкафедрального круглого столу «Спадкування в Україні», 10 квітня 2014 р. К. : Нац. акад. внутр. справ. 2014. С. 76

80. Недбайло П. О. Норми права. Харків, 1966. 48 с.

81. Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкового права. Часопис Київського університету права. 2014. № 4. С. 151-155.

82. Оксанюк Н. М. Свобода заповіту як одна з основних ідей спадкового права. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 189-192.
83. Оксанюк Н.М. Принципи спадкування в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 16 с. С. 8
84. Олійник А. Поняття та структура механізму забезпечення конституційної свободи особи на міжнародному та регіональному рівнях. *Право України*. 2004. № 12. С. 157.
85. Оніщенко О. В. Сімейне право. К. : НАУ-друк, 2009. 112 с.
86. Остання воля під сумнівом. Узагальнення судової практики вирішення спорів про спадкування Апеляційного суду Харківської області. Закон і бізнес. URL: <https://zib.com.ua/ua/118427.html> (дата доступу 12.01.2025).
87. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посібн. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
88. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
89. Пеценчук А. Право на життя в системі прав людини. Науково-практична Інтернет-конференція «Проблеми юриспруденції : теорія, практика, суспільний досвід». 2013. 24 с.
90. Печений О. П. До питання про особливості спадкових правовідносин. Проблеми законності. 2015. Вип. 129. С. 99-103.
91. Печений О. П. Спадкове право. Харків : Фактор, 2012. 368 с
92. Пилипенко Є.О. Об'єкт у складі злочину «залишення в небезпеці». *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. № 2. С. 175-182.
93. Піцик Х. З., Канюка І. М. Особливості спадкового права країн континентальної Європи, Англії та США. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. №8(21). 2020. С. 67-73.
94. Поліщук М. Г. Поняття спадкових правовідносин: характерні риси та елементний склад. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Харків, 2017. С.122-126.

https://www.univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/36.pdf (дата звернення: 01.01.2025)

95. Постанова Верховного Суду від 01 лютого 2022 року. Справа № 759/18917/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103056562>. (дата доступу 12.01.2025).

96. Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 р. Справа № 734/3639/16-ц. URL: <http://surl.li/gplal>. (дата доступу 12.01.2025).

97. Постанова КЦС ВС від 20.07.2022 року у справі № 461/2565/20. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_zapovit_VS.pdf. (дата доступу 12.01.2025).

98. Постанова КЦС ВС від 23.12.2020 у справі № 367/704/16-ц https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_zapovit_VS.pdf. (дата доступу 12.01.2025).

99. Постанова ОП ККС ВС від 4 вересня 2023 року у справі № 404/2081/22 (провадження № 51-130кмо23) – <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396688>. (дата звернення: 05.05.2024)

100. Приленський І.Г. Поняття цивільно-правової відповідальності сторін за договором. Юридичний вісник. 2009. №2. С.160-161. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2021/19.pdf. (дата звернення 11.05.2024)

101. Примаков В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : Монографія. К. : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.

102. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12> (дата звернення: 01.01.2025);

103. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 року № 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

104. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>. (дата звернення: 05.05.2024)

105. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України. 30.05.2008. № 7. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>. (дата звернення: 02.05.2025).

106. Райчук А. Б. Визнання шлюбу недійсним. Теорія та практика. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. №77–78. С. 102–105.

107. Ревуцька І. Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС: порівняльно-правова характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.

108. Рішенні Фастівського міськрайонного суду Київської області у справі 381/685/15-ц від 25 березня 2015 року <https://reyestr.court.gov.ua/Review/43273675>. (дата звернення 25.06.2023 р.)

109. Рішення Апеляційного суду Полтавської області від 13 грудня 2011 року у справі № 22ц-3973/11. 22-ц/1690/19201/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/47579807>. (дата доступу 12.01.2025).

110. Рішення Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 12 жовтня 2020 року у справі справа №442/10/20 провадження №2/442/1/2020. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92210809>. (дата звернення: 02.05.2025).

111. Рішення Залізничного районного суду м. Львова у справа № 2-501/11 від 13 квітня 2011 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/15913842>

112. Рішення Калінінського районного суду м. Донецька у справі №2-1537/11 від 26 липня 2011 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/17426026>. (дата звернення 25.06.2023)

113. Рішення Калуський міськрайонний суд Івано-Франківської області у справі №345/490/13- ц від 18.02.2013 р. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/29669961>. (дата звернення 25.06.2023)

114. Рішення Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області у справа №2-146/2011 від 01 березня 2011 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75383163>. (дата звернення 25.06.2023 р.)

115. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 9 листопада 2010 року у справі № 2-5308/10. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/13227184>. (дата доступу 12.01.2025).

116. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області у справі № 1715/13426/12 від 18 жовтня 2012 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27003534>. (дата звернення 25.02.2024)

117. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим у справі № 121/9917/13-ц від 1 грудня 2013 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36067921>. (дата звернення 25.06.2023)

118. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

119. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с

120. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка. 2005. 468 с.

121. Ромовська З. Заповідач може винагородити або відлучити спадкоємця. Нотар. 2001. № 5. С. 8-11.

122. Рубан О. О. УВПС одного з батьків. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. № 69. С. 138-142.

123. Рябоконт Є. О. Усунення від права на спадкування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 67. С. 71–74.

124. Рябоконт Є.О. Правова природа сингулярного наступництва у спадковому праві. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2001. № 1. С. 88-96

125. Рябоконт Є.О. Правові питання прийняття спадщини. Держава і право: збірник наукових праць. *Юридичні і політичні науки*. Випуск 12. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. С. 327-334.

126. Рябоконь Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03. м. Київ, 2002.

127. Рябоконь Є.О. Спадкове правовідношення у цивільному праві: Монографія. К.: Віпол., 2002, 266. С. 80.

128. Рябоконь, Є. О. Види спадкування та їх співвідношення в українському спадковому праві. *Київський часопис права*. 2023. №1. С. 86-92. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.13>. (дата звернення 25.11.2024).

129. Савченко Л.А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. К., 1997. 27 с.

130. Середницька І. А., Мусаєва С. С. Право спадкування: порівняльна характеристика України та Азербайджанської республіки. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 4. С. 29-33

131. Серов І. Мобілізація по-новому: посередники вже «продають» ухильцям жінок з інвалідністю. URL: <https://tsn.ua/exclusive/mobilizaciya-po-novomuposeredniki-vzhe-prodayut-uhilyantam-zhinok-zinvalidnistyu-2600325.html>.

132. Сидоренко Д. І. Підстави недійсності шлюбу за сімейним законодавством, що діяло на українських землях у Х-XXI ст.ст. Університетські наукові записки. 2018. № 65. С. 45–56.

133. Сидоренко С. І. Теоретичні засади визначення поняття та юридичної сутності недійсності шлюбу у сімейному праві. *Університетські наукові записки*. 2017. № 3. С. 141-148. <http://old.univer.km.ua/visnyk/1652.pdf>. (дата звернення: 05.05.2024)

134. Сімейне право України / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2004. 400 с.

135. Сімейне право України / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 288 с.

136. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. (дата звернення: 2.10.2023).

137. Скакун О.Ф. Теорія держави і права(Енциклопедичний курс) : підручник / О.Ф. Скакун. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

138. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : Підручник. 4-е вид. допов. і перероб. К. : Алерта. 2013. С. 389-390.

139. Скрипник В. Л. Позитивна цивільна відповідальність: правореалізаційний аспект. <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/431/11497/24058-1?inline=1>. (дата звернення 11.05. 2024)

140. Солонько М. Ф. Основні положення здійснення права на прийняття спадку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 (33). С. 241-246.

141. Спадкове право : [навчальний посібник] / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконь. – К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с

142. Спадкове право України : навч. посіб. / О. Є. Кухарев. К. : Алерта, 2013. 328 с.

143. Спадкове право: проблеми теорії та практики : монографія Г.В. Анікіна та ін. голов. ред. С.Д.Гринько. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права імені Леоні Юзькова, 2023. 502 с.

144. Степаненко О., Камінський П. Особливості кримінальної відповідальності за готування до кримінального правопорушення та за замах на кримінальне правопорушення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 38. С. 128–130.

145. Сурма Н.П. Спадкове право України: Навчальний посібник. К.: КНТ, 2005. 304 с.

146. Теремецький В. І. Загальна характеристика елементів структури правовідносин. *Вісник вищої ради юстиції*. 2012. №1 (9). С. 175-189, с. 178.

147. Тимченко Л.М. Проблемні питання усунення від права на спадкування. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/01_12_2017/pdf/38.pdf (дата звернення 25.01.2025 р).

148. Ухвала Верховного Суду України за справою № 6-2087св08 від 19 березня 2008 р.: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1659557>. (дата звернення: 05.05.2024)

149. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ по справі за № 6-180св15 від 11 березня 2015 р.: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43140325>. (дата звернення: 05.05.2024)

150. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 березня 2008 р. (витяг). Вісник Верховного Суду України. 2008. № 9 (97): [URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/92B5BC88C48E6483C22574D4002AA9EE?OpenDocument>]. (дата звернення: 02.05.2025).

151. Фурса А.В. Виконання заповітуб права та обов'язки учасників. <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/289/1/%D0%A4%D1%83%D1%80%D1%81%D0%B0%20%D0%90.%20%D0%92.%2C%20%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84..pdf>. (дата доступу 12.01.2025).

152. Фурса Є.І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці: Автореф. дис.....канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2004. С.11.

153. Фурса С.Я. Спадкове право. Теорія і практика / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. К. : Атіка, 2002. 496 с.

154. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: Підручник. К.: Істина, 2003. 776 с.

155. Харьковська цивилистическая школа: грани наследственного права : моногр. / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеній, В. И. Крат [и др.] ; под. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков, 2016. 608 с.

156. Хівренко Ю. Яке покарання загрожує жінкам за фіктивні шлюби з ухилянтами. Новини PRO. URL:<https://novyny.pro/news/mobilizaciya/yake->

pokarannya-zagrozhuye-zhinkam-za-fiktivni-shlyubi-z-uhilyantami-5741.html. (дата звернення 04.05.2025).

157. Цибульська, О.Ю. Рецепція основних засад універсального і сингулярного спадкового наступництва за римським приватним правом у цивільному законодавстві України. Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. 1997. 2008. Вип. 41 . 265 с. С. 135-139.

158. Цивільне право України : підручник : в 3 кн. / Є. О. Харитонов [та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дрішлюка. Одеса : «Юридична література», 2005. Книга перша. 525 с.

159. Цивільне право. Частина перша / Наук. ред. О. В. Дзера. К., 1997. С. 58.

160. Цивільний кодекс Азербайджанської Республіки від 28 грудня 1999 року. URL:https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111 (дата звернення 02.05.2025)

161. Цивільний кодекс Грузії від 26 червня 1997 року. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/31702?publication=118>. (дата звернення 02.05.2025)

162. Цивільний кодекс Киргизької Республіки від 8 травня 1996 року URL:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30212538. (дата звернення 02.05.2025)

163. Цивільний кодекс Республіки Казахстан від 24 грудня 1998 року. URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1006061#sub_id=0 (дата звернення 02.05.2025)

164. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 року Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення 25.11.2024).

165. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій. Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. С. 92-93

166. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубевої. Київ : Всеукр. асоц. видавців «Правова єдність», 2008. 740 с

167. Цивільний кодекс Української РСР ід 1963 р. № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 01.01.2025)

168. Цивільний кодекс Чеської Республіки від 03 лютого 2012. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf> (дата звернення: 26.02.2020)

169. Черніцька І. Деякі аспекти розгляду та вирішення цивільних справ про усунення від права на спадкування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3(11). С. 141–147. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/viewFile/183/182>. (дата звернення: 02.05.2025).

170. Шаблистий В. В., Березняк В. С., Каторкін Р. А. Окремі напрямки протидії колабораційній діяльності. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/451/12176/25445-1?inline=1>. (дата звернення: 05.05.2024)

171. Шевченко Я.Н. Понятие и механизм гражданско-правовой ответственности. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Я. Н. Шевченко [и др.]; ИГиП АН УССР. К. : Наукова думка, 1988. С. 45–53.

172. Шишка Р. Б., Сопілко І. М., Козирева В. П. Спадкове право в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. Р. Б. Шишки. Київ : Ліра-К, 2015. 216 с.

173. Шишка Р. Б. Цивільна відповідальність та цивільно-правова відповідальність. *Право та управління*. 2011. № 1. С. 512–521.

174. Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в класифікації покарань *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1. С. 135-143. <https://sjcriminal.academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/ShiyanD.S.pdf>. (дата звернення: 05.05.2024)

175. Янішевська К. Д., Крисько А.С. Загальнотеоретичні аспекти та класифікація колабораційної діяльності як кримінально-правового явища. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 4(56) 2022. С. 72.

176. Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, ABGB. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/abgb> (дата звернення 02.05.2025).

177. Bürgerliches Gesetzbuch, BGB I. I. S. 42, 2909; 2003 I. S. 738, с изм. от 1 октября 2013 г., BGBl. I. S. 3719. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5. (дата доступу 12.01.2025).

178. Code civil France. Version au 01 septembre 2020. En vigueur depuis le 15 mars 1803. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721?tab_selection=all&searchField=ALL&query=*&searchProximity=&searchType=ALL&isAdvancedResult=&isAdvancedResult=&fonds=CODE&typePagination=DEFAULT&pageSize=10&page=2&tab_selection=all#all. (дата доступу 12.01.2025).

179. Código Civil Español. URL: <https://www.conceptosjuridicos.com/codigo-civil>. (дата доступу 12.01.2025).

180. Europejska Karty Praw i Obowiązków Rodziców: URL: <http://www.men.gov.pl/index.php/dlarodzicow/prawa-rodzicow>. (дата звернення: 02.05.2025).

181. Kodeks cywilny z dnia 23 kwietnia 1964 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf>. (дата звернення 02.05.2025)

182. Zakon o nasleđivanju. "Sl. glasnik RS", br. 46/95, 101/2003 - odluka USRS i 6/2015 URL: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_nasledjivanju.html. (дата звернення 02.05.2025).

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством Європейських держав. *Актуальні проблеми держави і права*. зб. наук. пр. / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса : Гельветика, 2023. Вип. 100. С. 53-61. URL: http://apdp.in.ua/v100/100_2023.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v100.2023>.

2. Кашук Д.А. Умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя, як підстава усунення від права на спадкування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 102-105. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2023/21.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/21>

3. Кашук Д.А. Удосконалення нормативно-правового регулювання підстав та порядку застосування усунення від права на спадкування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 101-105. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2024/25.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/23>

4. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування, як форма цивільно-правової відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Випуск 85. С. 282-288. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315109/306005> DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.41>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством країн ЄС. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів : Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 року. Частина 1. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 258-262.*

6. Кашук Д.А. Правові засади усунення від права на спадкування у Австрії. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 75-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Хмельницький, 8 грудня 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С.52-53.*

7. Кашук Д.А. Усунення від права на спадкування за законодавством Німеччини. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського*

Союзу : зб. тез доповідей IV Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2023 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2023. С. 94-98.

8. Кащук Д.А. Усунення від права на спадкування у зв'язку з невиконанням сімейно-правових зобов'язань. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу : зб. тез доповідей V Всеукраїнської наукової конференції, 17 квітня 2024 р. (м. Хмельницький). Хмельницький : ХНУ, 2024. С. 66-70.

9. Кащук Д.А. Недійсність шлюбу як підстава усунення від права на спадкування. Актуальні проблеми здійснення та захисту прав та інтересів дітей у приватних правовідносинах в умовах воєнного стану: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Гринько. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 51-54.